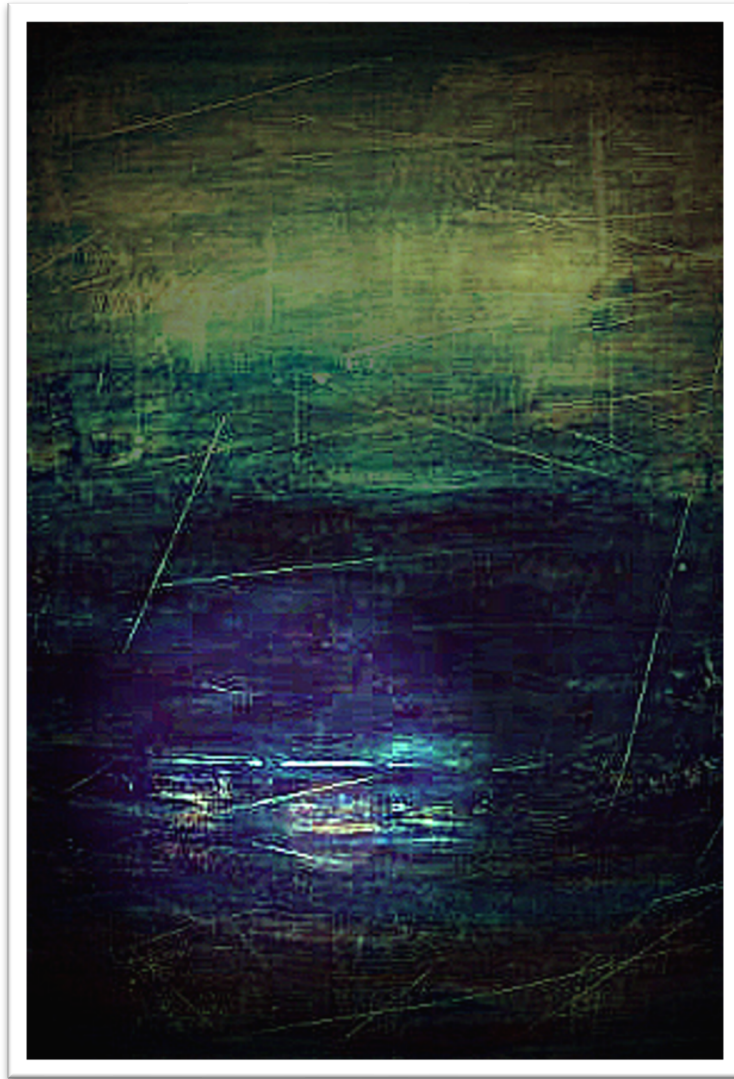

Πέλοπας / Pelopas

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
INTERDISCIPLINARY JOURNAL OF THE UNIVERSITY OF PELOPONNESE

Τόμος 6, τεύχος 1 / Volume 6, no 1
Ιανουάριος - Ιούνιος / January - June 2022
ISSN 2529-1831 (Online)

ΤΡΙΠΟΛΗ / TRIPOLI

Πέλοπας / Pelopas

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
INTERDISCIPLINARY JOURNAL OF THE UNIVERSITY OF PELOPONNESE

Εξαμηνιαία Ηλεκτρονική Επιστημονική Έκδοση Ανοικτής Πρόσβασης

Τόμος 6, τεύχος 1 / Volume 6, no 1
Ιανουάριος - Ιούνιος / January - June 2022
ISSN 2529-1831 (Online)

Ο Πέλοπας / Pelopas είναι ηλεκτρονικό περιοδικό ανοικτής πρόσβασης. Απευθύνεται σε όλα τα μέλη της ελληνικής Πανεπιστημιακής Κοινότητας και στοχεύει στη δημοσίευση (έπειτα από κρίση) πρωτότυπων άρθρων που άπτονται των θεματικών πεδίων των Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών, των Επιστημών της Υγείας, του Πολυτεχνικού Κλάδου, της Γεωπονίας, της Τεχνολογίας και της Πληροφορικής.

Εκδότης: Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Editor: Library and Information Center, University of the Peloponnese

Επιστημονική - Συντακτική Επιτροπή (αλφαβητικά)

1. **Γιώργος Β. Ανδρειωμένος**, Αντιπρύτανης Διοικητικών Υποθέσεων, Καθηγητής ΤΦ
2. **Παναγιώτα Αντωνοπούλου**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΤΟΔΑ
3. **Δημήτριος Βενιέρης**, Καθηγητής ΤΚΕΠ
4. **Σοφία Καπετανάκη**, Επίκουρη Καθηγήτρια ΤΦ
5. **Μαρίνα Κοτζαμάνη**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΤΘΣ
6. **Κώστας Μαυρέας**, Καθηγητής ΤΔΕΟ
7. **Μιχαήλ Παρασκευάς**, Αναπληρωτής Καθηγητής ΤΗΜΜΥ
8. **Γιώργος Τσούλος**, Καθηγητής ΤΠΤ

Συντονιστική Ομάδα

Ευγενία Χοροζίδου, Βιβλιοθηκονόμος, Διεύθυνση Υπηρεσίας Βιβλιοθήκης
Κωνσταντίνος Λαφογιάννης, Βιβλιοθηκονόμος, Παράρτημα Βιβλιοθήκης Σπάρτης

Καλλιτεχνική επιμέλεια εξωφύλλου: Αση Δημητρουλοπούλου, Ε.Ε.Π. ΤΘΣ

Επιμέλεια τεύχους: Ευγενία Χοροζίδου, Βιβλιοθηκονόμος

Τεχνικός Διαχειριστής: Δημήτρης Δημητρακόπουλος, Τεχνικός - Κεντρική Βιβλιοθήκη

Τυπογραφικές διορθώσεις: Γιώργος Ανδρειωμένος, Καθηγητής ΤΦ

Οι απόψεις που εκφράζονται στα κείμενα του περιοδικού Πέλοπας/Pelopas αντιπροσωπεύουν αποκλειστικά τους συγγραφείς που τα υπογράφουν και δεν δεσμεύουν κατ' ουδένα τρόπο τα μέλη της Επιστημονικής, Συντακτικής και Συντονιστικής επιτροπής ή κάποιο άλλο συλλογικό ακαδημαϊκό ή διοικητικό όργανο του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

© Τα πνευματικά δικαιώματα των δημοσιευμένων άρθρων ανήκουν στο περιοδικό. Η ακαδημαϊκή χρήση τους είναι ελεύθερη, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης. Απαγορεύεται η μερική ή/και ολική αναδημοσίευση κειμένων που δημοσιεύονται στο περιοδικό, χωρίς τη συγκατάθεση των Επιμελητών ή της Συντακτικής Επιτροπής και επιβάλλεται αναφορά στην πρώτη δημοσίευσή τους στο περιοδικό.

<http://library.uop.gr/magazine>

ψηφιακή Ελλάδα
Όλα είναι δυνατά
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
"Ψηφιακή Σύγκλιση"

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Μήνυμα Συντακτικής - Επιστημονικής Επιτροπής 5

Άρθρα

Ο Κώστας Κουλουφάκος και το θέατρο στο Βυζάντιο
ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ Γιώργος 7-22

Πολιτικές αποχρώσεις στη γλώσσα της διαφήμισης: οι έντυπες διαφημιστικές καταχωρήσεις της ραδιοφωνικής εκπομπής της Αστυνομίας Πόλεων
ΠΗΛΟΥ Δέσποινα, ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Παναγιώτα 23- 34

«Ευρώπη, η ήπειρος του δισταγμού»: Σημειώσεις στη Διάχυση της Αμάντας Μιχαλοπούλου
ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ Μαρίνα 35-41

The importance of utilizing rubric assessment to assess the performance of K-12 teachers in STEAM courses. Process modeling
SPYROPOULOU Konstantina, WALLACE Manolis, POULOPOULOS Vasileios 42-56

Performance art, θάλασσα και τεχνολογία: διευρύνοντας την επιτελεστική χειρονομία σε σύγχρονα καλλιτεχνικά έργα
ΨΑΡΡΑΣ Βασίλης 57-69

Πτυχές της ναυτικής κατασκοπείας στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία
ΑΣΗΜΟΠΟΥΛΟΣ Παναγιώτης 70-88

Ερευνητικός σχολιασμός της νομοθεσίας για τη σύσταση και λειτουργία οργάνων κοινωνικής συμμετοχής στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα
ΚΑΡΑΤΖΑΦΕΡΗ Θεοδώρα 89-101

Μήνυμα Συντακτικής - Επιστημονικής Επιτροπής

Αγαπητές και αγαπητοί συνάδελφοι,

Σας παρουσιάζουμε με ικανοποίηση το 1^ο τεύχος του **έκτου τόμου** του «**Πέλοπα/Pelopas**», του ηλεκτρονικού διεπιστημονικού περιοδικού του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, το οποίο αναπτύσσεται στο πλαίσιο της Πράξης: «Ηλεκτρονικές Υπηρεσίες της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου».

Ο **Πέλοπας** είναι πολυσυλλεκτικό ηλεκτρονικό περιοδικό ανοικτής πρόσβασης και απευθύνεται σε όλα τα μέλη της Πανεπιστημιακής Κοινότητας. Στοχεύει στη δημοσίευση (έπειτα από κρίση) πρωτότυπων άρθρων που άπτονται των θεματικών πεδίων των Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών, των Επιστημών της Υγείας, του Κλάδου των Μηχανικών, της Γεωπονίας, της Τεχνολογίας και της Πληροφορικής. Καταρχάς, το περιοδικό επιδιώκει την ανάδειξη θεμάτων που διερευνούν τα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Παράλληλα, καλλιεργούνται ευρύτερα δίκτυα συνεργασίας σε ερευνητικό και επιστημονικό επίπεδο εντός και εκτός Πανεπιστημίου.

Η συχνότητα έκδοσης του περιοδικού είναι εξαμηνιαία ενώ προβλέπονται έκτακτα τεύχη με ειδική θεματολογία ή αφιερώματα. Κάθε τεύχος περιέχει έξι (6) έως δέκα (10) κύρια άρθρα, βιβλιοπαρουσιάσεις αλλά και ενημερώσεις για επιστημονικές εκδηλώσεις του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Σε ειδικές περιπτώσεις, η Επιτροπή αναθέτει σε διακεκριμένους επιστήμονες του ευρύτερου ακαδημαϊκού χώρου τη δημιουργία έκτακτων τευχών με ειδική θεματολογία ή/και τους προσκαλεί ως κριτές άρθρων που έχουν υποβληθεί προς δημοσίευση.

Στο πλαίσιο αυτό, σας προσκαλούμε να υποβάλλετε **έως τις 12 Οκτωβρίου 2022** άρθρα και ανακοινώσεις σας για το **επόμενο τεύχος** του περιοδικού που θα εκδοθεί το Δεκέμβριου του 2022.

Σας ευχαριστούμε για την υποστήριξη και συνεργασία.

Εκ μέρους της Συντακτικής-Επιστημονικής Επιτροπής

Ο Πρόεδρος της Επιτροπής Εποπτείας της ΒΙΚΕΠ

Δημήτρης Βενιέρης, Καθηγητής

Άρθρα

Ο Κώστας Κουλουφάκος και το θέατρο στο Βυζάντιο

Γιώργος Ανδρειωμένος
Καθηγητής Τμήματος Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να συζητήσει το κατά πόσο υπήρξε θέατρο στο Βυζάντιο, σύμφωνα με όσα ανέπτυξε ο ποιητής, κριτικός και διανοούμενος Κώστας Κουλουφάκος (1924-1994), σε ένα άρθρο που δημοσίευσε με το ψευδώνυμο Β. Μανιάτης στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης, το καλοκαίρι του 1960. Ο συγγραφέας του συγκεκριμένου άρθρου εκμεταλλεύτηκε δημιουργικά την ίσαμε την εποχή του υπάρχουσα βιβλιογραφία και κατέληξε με νηφαλιότητα σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα, συνοδεύοντας μάλιστα το κείμενό του με δική του ελληνική μετάφραση της περίληψης του έργου Το μαρτύριο των μίμων, που είχε εκπονήσει στα γαλλικά ο Albert Vogt, ώστε να έχει ο αναγνώστης του περιοδικού πληρέστερη εικόνα της σκηνικής εξέλιξη ενός δράματος της περιόδου, αλλά και των συνθηκών εντός των οποίων ζούσαν και έπαιζαν οι ηθοποιοί στα χρόνια του Βυζαντίου.

© 2022 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: θέατρο, Βυζάντιο, μίμοι, εκκλησία, θρησκευτικό δράμα, *Επιθεώρηση Τέχνης*, Κουλουφάκος

Doi:

Abstract

The aim of this paper is to discuss the existence of theatre in Byzantium, according to what the poet, critic and intellectual Kostas Kouloufakos (1924-1994) argued in an article he published in the summer of 1960, under the nick-name V. Maniatis, in the journal Epitheorisi Technis. The author of this article was creatively based on the relative bibliography, available at the time, viewed the subject with sobriety and came to some very interesting conclusions. At the same time, he rendered into Greek a translation of the work Το Μαρτύριο των Μίμων (The martyrdom of Mimes), prepared originally in French by Albert Vogt, in order to assist the readers of the journal to obtain a clearer idea for a theatrical drama as well as the living and professional conditions of the actors during the Byzantine years.

© 2022 Library and Information Center, University of the Peloponnese

Keywords: theatre, Byzantium, mimes, church, religious drama, *Epitheorisi Technis*, Kouloufakos

«Μα υπήρχε θέατρο στο Βυζάντιο;» Αυτό είναι το ερώτημα με το οποίο ξεκινά ένα σχετικά εκτενές δοκιμιακό άρθρο του Κώστα Κουλουφάκου (1924-1994)¹, δημοσιευμένο το 1960 στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, με το ψευδώνυμο Β. Μανιάτης², το οποίο χρησιμοποιούσε ο συγκεκριμένος άνθρωπος των γραμμάτων, προκειμένου να υπογράψει στο εν λόγω περιοδικό τις διεξοδικές θεατρικές του κριτικές και άλλα συναφή προς το θέατρο πρωτότυπα κείμενά του ή/και μεταφράσεις του³. Μάλιστα, μία από αυτές τις τελευταίες, καμωμένη από τον ίδιο και υπογεγραμμένη με το αυτό ψευδώνυμο, ακολουθούσε τις σκέψεις και τα επιχειρήματα που είχαν αναπτυχθεί στο συζητούμενο εδώ κυρίως άρθρο του και αφορούσε τη μετάφραση του δράματος, *Το μαρτύριο των μίμων*,⁴ όπως την είχε παρουσιάσει ο Albert Vogt στο μελέτημά του «Études sur le théâtre byzantin», στα 1931⁵.

Ο Κουλουφάκος, μολονότι τούτο δεν είναι ευρύτερα γνωστό, ενδιαφερόταν ζωηρά για τη διαδρομή και τη θεωρία του θεάτρου, αφού μετέφραζε θεατρικά έργα παλαιότερων και νεότερων δραματουργών⁶, δίδασκε ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και ανάλυση κειμένων στη Δραματική Σχολή του Λαϊκού Πειραματικού Θεάτρου του φίλου-του Λεωνίδα Τριβιζά⁷,

¹ Για τον Κώστα Κουλουφάκο, βλ. ενδεικτικά: Γιώργος Ανδρειωμένος, «Αδιαφορώντας για το κυνήγι της "χάρτινης δόξας": Ο ποιητής Κώστας Κουλουφάκος», *Αντί*, τχ. 838, 11 Μαρτίου 2005, σσ. 45-48, και η πλήρης εκδοχή του, με τον ίδιο τίτλο, στον τόμο: *Ευκαρπίας Έπαινος. Αφιέρωμα στον καθηγητή Παναγιώτη Δ. Μαστροδημήτρη*. Φιλολογική επιμέλεια: Γιώργος Ανδρειωμένος, Αθήνα: Πορεία 2007, σσ. 157-171· βλ. ακόμη, Ζήσιμος Χ. Συνοδινός, «Χρονολόγιο Κώστα Κουλουφάκου (1924-1994)», «Σχεδιάγραμμα Εργογραφίας Κώστα Κουλουφάκου» και «Βιβλιογραφία Κώστα Κουλουφάκου», *Μανδραγόρας*, τχ. 3, Απρίλιος-Ιούνιος 1994 [αφιέρωμα: Κώστας Κουλουφάκος], σσ. 8-10, 49-52 και 53, αντίστοιχα.

² Βλ. Β. Μανιάτης [=Κώστας Κουλουφάκος], «Το θέατρο στο Βυζάντιο» *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 65-66, Μάιος-Ιούνιος 1960, σσ. 291-300.

³ Οι συνεργασίες του αυτές στην *Επιθεώρηση Τέχνης* ξεκινούν στο τχ. 35-36, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1957, σσ. 441-445, και διαρκούν έως το τχ. 99, Μάρτιος 1963, σ. 237· πρόκειται δε να κυκλοφορήσουν προσεχώς από τις εκδόσεις «Κίχλη» (μαζί με το σύνολο του δημοσιευμένου έργου του Κώστα Κουλουφάκου), με επιμέλεια, σχολιασμό και επίμετρο του υπογραφομένου.

⁴ Βλ. «Το μαρτύριο των μίμων (περίληψη του δράματος από τον Α. Vogt)», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 65-66, Μάιος-Ιούνιος 1960, σσ. 302-308 (με την ένδειξη στη σ. 308: *Μετάφραση: Β. Μανιάτης*).

⁵ Στο έγκριτο περιοδικό *Byzantion*, τ. VI, αριθ. 2, 1931, σσ. 624-633, απ' όπου μεταφράστηκε στα ελληνικά.

⁶ Βλ., π.χ., Ναζίμ Χικμέτ, «Μα υπήρξε λοιπόν ο Ιβάν Ιβάνοβιτς; (Σατιρική κωμωδία)», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 33, Σεπτέμβριος 1957, σσ. 182-190· τχ. 34, Οκτώβρης 1957, σσ. 307-316· τχ. 35-36, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1957, σσ. 395-410· τχ. 37-38, Γενάρης-Φλεβάρης 1958, σσ. 52-60, με την ένδειξη στις σσ. 190, 316, [410] και 60, αντίστοιχα: *Μετάφραση: Κώστας Κουλουφάκος*· κυκλοφόρησε και αυτοτελώς, με τον τίτλο: Ναζίμ Χικμέτ, *Ο Ιβάν Ιβάνοβιτς. Σατιρική κωμωδία*. Μεταφράζει ο Κώστας Κουλουφάκος, Αθήνα: Διογένης [1990] – Μπέρτολτ Μπρεχτ, «Η εξαίρεση και ο κανόνας. Θεατρικό διδαχτικό κομμάτι σε εννέα εικόνες», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 83, Νοέμβριος 1961, σσ. 460-475 (με την ένδειξη στη σ. 460: *Μεταφράζει ο Κώστας Κουλουφάκος*)· το έργο παραστάθηκε από τη Θεατρική Ομάδα του Πνευματικού Κέντρου Δήμου Σταυρούπολης, στις 26.07.1986, στο πλαίσιο των *Θεατρικών Αγώνων '86*, που οργάνωσε το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων, στο Θέατρο Πάρκου Ελευθερίας.

⁷ Μεταξύ 1980-1982. Μάλιστα, στο πλαίσιο της συνεργασίας του με τον αξιόλογο αυτόν σκηνοθέτη, είχε εκπονήσει τη μετάφραση του έργου του Μπέρτολτ Μπρεχτ, *Φως στα σκοτάδια*, η πρώτη παράσταση του οποίου πραγματοποιήθηκε στο «Θέατρο Πορεία», στις 6 Φεβρουαρίου του 1982, σε διδασκαλία Τριβιζά.

στήριζε ενεργά πρωτοποριακά θεατρικά σχήματα⁸ και, γενικότερα, λάτρευε να παρακολουθεί θεατρικές παραστάσεις, τόσο του λεγόμενου κλασικού ρεπερτορίου όσο και νεότερων συγγραφέων, ασκώντας, παράλληλα, όπως ήδη ειπώθηκε, συστηματικά τη θεατρική κριτική, για ικανό διάστημα, στο προαναφερθέν περιοδικό, του οποίου υπήρξε για χρόνια μέλος της συντακτικής του επιτροπής, υπεύθυνος ύλης και, τελικά, αρχισυντάκτης.

Ειδικότερα, μέσα από τις θεατρικές κριτικές του, διαφαίνεται η βαθιά γνώση του Κουλουφάκου όχι μόνο για τη βιοεργογραφία των δραματουργών και τις υποθέσεις των έργων που έκρινε, αλλά και ως προς τις προϋποθέσεις για μια επιτυχημένη παράστασή τους (ως προς τη διδασκαλία-σκηνοθεσία τους, την τέχνη της ηθοποιίας των πρωταγωνιστών τους, τα σκηνικά και τον φωτισμό τους, τις χορογραφίες τους κλπ.). Δεν θα ήταν, μάλιστα, υπερβολικό να υποστηριχθεί η άποψη πως, μέσω αυτής της άγνωστης εν πολλοίς δραστηριότητάς του, δίνεται ένα πανόραμα της θεατρικής κίνησης της περιόδου και των ανθρώπων της, αφού του δόθηκε η δυνατότητα να παρακολουθήσει και να παρουσιάσει κριτικά πολύ μεγάλο αριθμό παραστάσεων του εγχώριου αλλά και του διεθνούς (πρωτίστως) ρεπερτορίου – μερικές από τα οποίες, μάλιστα, άφησαν εποχή.

Φυσικά, δεν θα επιχειρηθεί εδώ να συζητηθεί από τον υπογραφόμενο η ουσία του ερωτήματος με το οποίο ξεκινά το δοκίμιο του Κουλουφάκου, αλλά τα όσα αυτό διαλαμβάνει επί τη βάσει της βιβλιογραφίας που έχει χρησιμοποιήσει ο συντάκτης του. Αρκεί μόνο να σημειωθεί ότι η βασική γραμμή των επιχειρημάτων που αναπτύσσονται, αφορμώνται από τη βασική μονογραφία της Vénétia Cottas για το θέατρο στο Βυζάντιο, που είχε εκδοθεί στο Παρίσι το 1931⁹ και ακολουθούν, σε γενικές γραμμές, τη συλλογιστική που πρώτος παρουσίασε ο Κωνσταντίνος Σάθας, ήδη από το 1878:

Βεβαίως θα εκπλαγώσι πολλοί ακούοντες την παράξενον είδησιν περί υπάρξεως ελληνικού θεάτρου εν τοις μέσοις και τοις νεωτέροις χρόνοις, ενώ ίσως ολίγοι εγίνωσκον μίαν και μόνην Κρητικήν τραγωδίαν, την Ερωφίλην· θα εκπλαγώσι δε πλειότερον οι ιστορικοί του νεωτέρου θεάτρου βλέποντες ότι η παλαιά θυμέλη δεν επυρπολήθη εν μέσω των φλογερών αναθεμάτων των πατέρων της εκκλησίας, αλλ' ότι απ' εναντίας εξηκολούθησε ζήσασα άδοξον μεν και άθλιον

⁸ Βλ., λ.χ., όσα γράφει για το σχήμα «Η Δωδεκάτη Αυλαία», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 52, Απρίλιος 1959, σσ. 163-164 ή για την πορεία των θεατρικών πραγμάτων, *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 59-60, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1959, σσ. 164-166, τη συνέντευξη που παίρνει από τον Βασίλη Διαμαντόπουλο για το «Νέο Θέατρο», στο ίδιο, σσ. 190-193 (με την υπογραφή στη σ. 193: Κώστας Πέτρου). Ας αναφερθεί ότι το 1975 υπήρξε ένα από τα ιδρυτικά μέλη της μη κερδοσκοπικής Πνευματικής και Καλλιτεχνικής Εταιρείας «Δεσμοί», αναλαμβάνοντας, μάλιστα, χρέη αντιπροέδρου για τα τρία πρώτα χρόνια της δράσης της, η οποία υπήρξε πλούσια, αφού, μεταξύ άλλων, παρουσίασε κατά το διάστημα αυτό θεατρικές παραστάσεις του κλασικού ρεπερτορίου, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν η *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή (σε μετάφραση Κ. Χ. Μύρη και σκηνοθεσία Γιάννη Βεάκη, το 1975, και Ασπασίας Παπαθανασίου, το 1977), η *Αντιγόνη*, του ίδιου δημιουργού (μεταφρασμένη από τον Γεράσιμο Γρηγόρη και σκηνοθετημένη από τον Νίκο Παροίκο, το 1976), ο *Πλούτος* του Αριστοφάνη (σε διασκευή του Μ. Χουρμούζη και σκηνοθεσία και πάλι του Νίκου Παροίκου, το 1977) και οι *Τρωαδίτισσες* του Ευριπίδη (σε νεοελληνική απόδοση του Κώστα Βάρναλη και σκηνοθεσία του Σταύρου Ντουφεξή, το 1978), καθώς και του έργου του Γιάννη Νεγρεπόντη, *Ο φίλος μας ο Αίσωπος* (σκηνοθετημένου από τον Νίκο Παπαδάκη, επίσης το 1978).

⁹ Βλ. Vénétia Cottas, *Le théâtre à Byzance*, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner 1931.

βίον, αλλ' οπωσδήποτε επέζησε, μέχρις ου η τουρκική βαρβαρότης κατέπνιξε παν σπέρμα του βυζαντινού πολιτισμού.¹⁰

Πάντως, οι απόψεις που ανέπτυξε ο Σάθας, μολονότι είχαν εμποήσει αίσθηση και είχαν βρει κάποιους υποστηρικτές¹¹, είχαν συναντήσει και σφοδρή αντίδραση από άλλους, με πρώτο και καλύτερο τον πολύ Karl Krumbacher στο κλασικό σύγγραμμά του: *Geschichte der Byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches, 527-1453*¹², ο οποίος δίνει και τη βασική γραμμή των αντίθετων προς τον προαναφερθέντα ιστοριοδίφη και μεσαιωνολόγο επιχειρημάτων. Πιο συγκεκριμένα, ο Krumbacher διαπιστώνει:

Η δραματική ποίησης εν τη αυστηρά της λέξεως εννοία έλειπε και από των μεσαιωνικών Ελλήνων τόσο εντελώς όσον και ό,τι δι' αυτήν προαπαιτείται, τουτέστι η δημοσία παράστασις δραμάτων. Ο Κ. Ν. Σάθας έγραψεν ογκώδες και λογιότιτος υπέρμεστον βιβλίον ίν' αποδείξη το εναντίον· αλλ' όσον και αν προσπαθεί πάσαν καλώς ή κακώς βεβαιουμένην μαρτυρίαν να στρέψη υπέρ εαυτού και παν εμπόδιον να άρη εκ μέσου, κατορθώνει μόνον να παροργίση μυριάκις τον αντικειμενικώς σκεπτόμενον αναγνώστην και επί τέλους να ενισχύση αυτόν εις την πεποίθησιν, ότι οι Βυζαντινοί δεν απέκτησαν ποτέ

¹⁰ Κ. Ν. Σάθας, *Ιστορικών δοκίμιον περί του θεάτρου και της μουσικής των Βυζαντινών, ήτοι εισαγωγή εις το Κρητικόν Θέατρον*, Εν Βενετία 1878 [και στη σ. 3, ο τίτλος: *Κρητικόν Θέατρον ή Συλλογή ανεκδότων και αγνώστων δραμάτων μετά ιστορικής εισαγωγής περί του παρά τοις Βυζαντινοίς θεάτρου* υπό -. Εν Βενετία: Τύποις του Φοίνικος 1878 - ανατύπωση από το Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία], σσ. ε'-στ'. Όλη η εισαγωγή καταλαμβάνει σσ. υκ' [=420]. Τη συσχέτιση των απόψεων του Σάθα με το πνεύμα της περιόδου που γράφτηκαν, το οποίο προέκρινε τη σύνδεση του Βυζαντίου με την ελληνική αρχαιότητα και τον νέο ελληνισμό προτείνει ο Ιωσήφ Βιβιλάκης, *Θεατρική αναπαράσταση στο Βυζάντιο και στη Δύση*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν 2003 [Το Βυζάντιο και οι Ξένοι - αριθ. 4], σ. 9, ενώ ο Βάλτερ Πούχνερ, «Miscellanea byzantina historica. Μελέτες για το θέατρο στο Βυζάντιο. Α') Η "υπόκρισις" στο βυζαντινό θέατρο. Τεκμήρια και υποθέσεις - Β') Τρεις πρόσφατες μονογραφίες για το Βυζαντινό Θέατρο» [στο:] *Ο μίτος της Αριάδνης. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας 2001, σ. 17, παρατηρεί την επίδραση που είχε ασκήσει στον Σάθα η άποψη ορισμένων Γάλλων μελετητών του 19ου αι. που ήθελαν το δράμα των νεότερων χρόνων να αφορμάται από τη μεσαιωνική χριστιανική λειτουργία. Στην επισήμανση συναφούς βιβλιογραφίας και σχετικών πληροφοριών χρήσιμο είναι για τον αναγνώστη το οικείο λήμμα της διαδικτυακής *Βικιπαίδειας*: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%99%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%B2%CF%85%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BD_%CE%BF%CF%8D_%CE%B8%CE%B5%CE%AC%CF%84%CF%81%CE%BF%CF%85 (επίσκεψη: 4. 5.2022).

¹¹ Για παράδειγμα, πέρα από την ήδη μνημονευθείσα Vénétiá Cottas, ό.π. (σημ. 9), στη γραμμή των θέσεων του Σάθα κινήθηκε ο Joseph S.[alathiel] Tunison, *Dramatic Traditions of the Drak Ages*, Chicago: The University of Chicago Press - London: T. Fischer Unwin, 1 Adelphi Terrace 1907 [ανατύπωση από τους οίκους: BibliLife LLC, 2009 και Forgotten Books, 2017], πιστεύοντας ότι το ελληνικό θέατρο όχι μόνο υφίστατο κατά τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, αλλά και επέδρασε στην ανάπτυξη του μεσαιωνικού και νεότερου δράματος στη Δυτική Ευρώπη· μάλιστα, ο Tunison επιστράτευσε λογοτεχνικά έργα, σχόλια λογίων και θεατρικές πρακτικές και δρώμενα που αφορούσαν την εκκλησιαστική και κοινωνική πραγματικότητα της περιόδου, προκειμένου να καταδείξει τη βασιμότητα των γραφομένων του. Λίγο πιο πριν, τις απόψεις του Σάθα δεχόταν ο Η. Reich, στο έργο του: *Der Mimus. Ein litterarentwicklungsgeschichtlicher Versuch*, ττ. 1-2, Berlin 1903.

¹² Το έργο πρωτοεκδόθηκε στο Μόναχο το 1891 και μεταφράστηκε σχετικά ενωρίς στα ελληνικά από τον Γεώργιο Σωτηριάδη, σε τρεις τόμους (α', 1897 - β' και γ', 1900).

δράμα. Την αγάπην προς το σοβαρόν είδος του δράματος είχαν αποβάλη οι άνθρωποι ήδη κατά τους υστερούς ρωμαϊκούς χρόνους ένεκα της επικρατήσεως του μίμου και της ελαφράς παντομίμας, το δε θέατρον αντικατέστησαν αι χυδαίαί τέρψεις του ιπποδρομίου και των κοινών ωδείων. Εις τον αμείλικτον πόλεμον, τον οποίον ήγειρεν ο ενισχυθείς χριστιανισμός κατά του θεάτρου, εθυσιάσθησαν ευκολώτερον αι υπολειπόμεναι έτι σοβαρώτεραι σκηναί, αίτινες είχαν απολέση πλέον του λαού την εύνοιαν, ή αι καλλιπρεπείς ακοσμίαι της παντομίμας, εις τας οποίας έμεινε μετά νοσηράς συμπαθείας προσκεκολλημένον σπουδαίον τμήμα των τε ανωτάτων και κατωτάτων της κοινωνίας τάξεων. Το δράμα αφέθη εις την σχολειακήν σπουδήν και εις την ανάγνωσιν. Την δε αρχαίαν σκηνήν αντικατέστησεν ο χριστιανισμός διά της λειτουργίας, ήτις και πλουσίως διεμορφώθη και βαθείας εννοίας περιέλαβε, διά της εν δημοσίοις γεύμασιν αναγνώσεως ιερών και άλλων ποιημάτων, διά δραματικής διαπλάσεως χριστιανικών αντικειμένων και τέλος διά θρησκευτικών παραστάσεων, εξ ων κατόπιν ανεβλάστησε το εν τη Δύσει ιερόν δράμα. [...]¹³

Και αφού στη συνέχεια¹⁴ αναφερθεί σε «χριστιανικά δράματα» ή «χριστιανικούς διαλόγους», με βάση υλικό που επικαλείται και ο Σάθας, αποφαίνεται:

Αύται είνε αι υπό πλήρες σχεδόν σκότος κρυπτόμεναι αρχαί του θρησκευτικού δράματος, όπερ και κατά τους υστερούς βυζαντινούς χρόνους δεν εξέλιπεν παντελώς. Εάν ο Γερμανός επίσκοπος Λιουπράνδος μεταξύ άλλων πραγμάτων, τα οποία εθεώρησε παρά τοις Έλλησι σκανδαλώδη, και τούτο ψέγει, ότι η αγία Σοφία μετεβάλλετο εις θέατρον, δεν εννοεί βεβαίως άλλο ή δράμα τι ιερόν.¹⁵

Όσο για τα «δραματοειδή ποιήματα» της εποχής των Κομνηνών αλλά και των Παλαιολόγων, προεξάρχοντος του τιτλοφορουμένου *Χριστός πάσχω*, παρατηρεί ότι «ουδέν εξ αυτών ήτο προς παράστασιν», αλλά είναι «δράματα προς ανάγνωσιν», ενώ δεν απέμεινε στην ορθόδοξη εκκλησία κανένα ίχνος «εκ των θρησκευτικών τούτων παραστάσεων»¹⁶ – πλην του αποκαλουμένου «ο νιπήρ» που, στα χρόνια του Κρουμβάχερ τουλάχιστον, παριστανόταν στην Πάτμο και στα Ιεροσόλυμα, ενίοτε δε και στην Κωνσταντινούπολη κατά τη Μεγάλη Πέμπτη (χωρίς, ωστόσο, και τούτο να μπορεί να ονομαστεί «θρησκευτικό δράμα», διότι «εις τον αραιόν αυτής διάλογον δεν υπόκειται πρωτότυπόν τι και δημώδες κείμενον, αλλ' απλώς οι λόγοι του Ευαγγελίου» (σσ. 482-483).¹⁷

Για τον Κρουμβάχερ, επίσης, «τα λείψανα του κοσμικού θεάτρου εξηκολούθησαν από του τέλους της αρχαιότητος ζώντα εν τω ιπποδρομίω και εν ομοίοις τόποις ουχί έντιμον πάντοτε βίον»¹⁸, ενώ ειδήσεις περί θεατρικών παραστάσεων επί Αναστασίου Α' και Ιουστινιανού Α', με τις οποίες είχαν συνδεθεί από τον Σάθα διάφορες πηγές, θεωρούνται από τον Γερμανό βυζαντινολόγο «αρκετά άόριστοι» και ως έχουσες περιορισμένη αποδεικτική

¹³ [Κάρολος] Κρουμβάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*. Μεταφρασθείσα υπό Γεωργίου Σωτηριάδου, τόμος δεύτερος, Εν Αθήναις: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου 1900 [Βιβλιοθήκη Μαρσλή], σσ. 480-481.

¹⁴ Βλ. στο ίδιο, σσ. 481-482.

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 482.

¹⁶ Στο ίδιο.

¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 482-483.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 483.

δύναμη για τον 6ο αι. στον οποίο αναφέρονται. Ακόμη, πιστεύει πως οι απαγορεύσεις της δευτέρας εν Τρούλλω Συνόδου (691) δεν απέβλεπαν «εις θεατρικές παραστάσεις κατά την αρχαίαν έννοιαν, αλλ' εις παντομιμικές και ομοίας άλλας»¹⁹. Αλλά και για άλλες δημόσιες περιστάσεις (όπως οι «επιφωνήσεις» των φατριών του ιπποδρόμου και οι «διαπομπεύσεις») δέχεται μεν ότι έχουν έναν κάποιον δραματικό χαρακτήρα αλλά όχι και ότι αποτελούν δείγματα «αληθούς θεάτρου»²⁰. Από την άλλη, και εάν ακόμη αυτά ίσχυαν, έως έναν βαθμό, ίσαμε τον 6ο αι., είχαν τόσο μεταβληθεί οι πολιτιστικές συνθήκες ώστε να μην μπορεί κανείς να μιλήσει για πρακτική αναβίωση του αρχαίου θεάτρου – ιδίως για τους επόμενους αιώνες (7ο έως 9ο) τους οποίους αποκαλεί ο Κρουμβάχερ «σκοτεινή περίοδο» ως προς τη λογοτεχνία, τα θεατρικά πράγματα και τον εν γένει πνευματικό βίο, αφού κατά τη διάρκειά της ανοίγεται «μέγα ρήγμα μεταξύ αρχαιότητας και μέσου αιώνας»²¹. Αποτέλεσμα δε όλων αυτών είναι και η μεταβολή της σημασίας βασικών θεατρικών όρων (*τραγωδία*, *δράμα*, *κωμωδία*, *τραγωδῶ*, *τραγωδός*) στα κατοπινότερα χρόνια²². Περαινώντας, μάλιστα, τη σχετική αναφορά του, ασκεί, για μιαν ακόμη φορά, συνοπτική αυστηρή κριτική της εργασίας του Σάθα²³.

¹⁹ Στο ίδιο.

²⁰ Στο ίδιο, σ. 484.

²¹ Στο ίδιο.

²² Βλ. στο ίδιο, σσ. 484-485.

²³ Βλ. στο ίδιο, σσ. 486-487, όπου παρατίθεται και συμπληρωματική περί του θέματος βιβλιογραφία. Στη συζήτηση παρενέβη, λίγο αργότερα, με κριτικό τρόπο και ο Giorgio Della Piana, *Le rappresentazioni sacre nella letteratura Bizantina dalle origini al sec. IX con rapporti al teatro sacro d' occidente*, Grottaferrata: Tipografia Italo-Orientale «S. Nilo» 1912 [ανατύπωση από τη HardPress Publishing, 2013], ο οποίος αποπειράθηκε να συζητήσει το βυζαντινό «χριστιανικό δράμα» σε συνάρτηση με τις Πατερικές Ομιλίες και την ποίηση της περιόδου, ενώ παράλληλα συνέκρινε την ανατολική προς τη συναφή δυτική δημιουργία, υποστηρίζοντας, τελικά, μεταξύ άλλων, ότι οι όποιες θεατρικές παραστάσεις στο Βυζάντιο επιδρούν πρωτίστως στη βυζαντινή εικονογραφία. Πιο πριν, ωστόσο, ο Γεώργιος Μιστριώτης, *Ελληνική Γραμματολογία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της υπό των Τούρκων Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως*, υπό -. Τόμος πρώτος, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου 1894, σσ. 697-704, είχε κρατήσει επαμφοτερίζουσα στάση: «Κατά την περίοδον ταύτην βεβαίως ήκμαζον οι μίμοι και οι παντόμιμοι, αλλά δεν δύναται τις ευκόλως να δισχυρισθή, ότι η δραματική ποίησις τέλεον εξέλιπε. Τούτο δ' όμως ευρίσκετο εν οικτρά θέσει δι' αιτίας, ας μετ' ολίγον θέλομεν ειπεί. [...]», γράφει στη σ. 697· και αλλού: «Εκ των ειρημένων γίνεται δήλον, ότι οι Βυζαντινοί επεθύμουν μεν να έχωσι θέατρον, αλλά δεν ηδυνήθησαν να μορφώσωσι τοιοῦτο και τα πειράματα αυτών εν τοις πλείστοις απέτυχον. Διότι οι μεν εθνικοί συνήθως ηρέσκοντο εν τοις ακολάστοις των μίμων θεάμασιν, οι δε χριστιανοί επειράθησαν, όπως εγκαθιδρύσωσι το θέατρον εκεί, ένθα δεν ήτο δυνατή η εγκαθίδρυσις. [...]» (σ. 702)· μάλιστα, στη σ. 703, ο Μιστριώτης επιχειρεί να αναδείξει τις αρχιτεκτονικές ομοιότητες του εσωτερικού των ορθόδοξων ναών προς το αρχαίο θέατρο, καθώς και του τελετουργικού της θείας λειτουργίας προς τα θεατρικά δρώμενα. Τέλος, στην αντιπαράθεση αυτή, κατά τα τελευταία χρόνια του 19ου και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι., είχε εμπλακεί και ο Ηλίας Π. Βουτιεριδης, *Η αρχή του νεώτερου θεάτρου. Τα μυστήρια. Διάλεξις γενομένη εις την αίθουσαν του Ωδείου Αθηνών την 30ήν Δεκεμβρίου 1924*, Αθήναι: Τυπογραφικά Καταστήματα «Ακροπόλεως» 1925· δεχόμενος ότι η αρχή της αρχαίας αλλά και της νεότερης θεατρικής σκηνής είναι η θρησκεία, επιχειρεί να αναδείξει την ανάπτυξη των «λειτουργικών / θρησκευτικών δραμάτων», ιδίως στη Δύση, μολοντί δείχνει να δέχεται ότι ο χριστιανισμός, ως «καινούργια θρησκεία, ενώ αλλάζει το χαρακτήρα της κοινωνικής ζωής των λαών, που τηνέ δέχτηκαν, αποδιώχνει κ' ένα από τα πιο σημαντικά μέσα του φανερωμού αυτής: το Θέατρο» (σ. 5).

Αναφέρθηκαν πιο πάνω κάπως διεξοδικά οι αντιδράσεις του Karl Krumbacher στην επιχειρηματολογία του Κωνσταντίνου Σάθα, περί του αν υπήρξε θέατρο στο Βυζάντιο όχι μόνο για να φανεί η περιπλοκότητα του ζητήματος, αλλά και επειδή συμβαδίζουν, ως ένα σημείο, με όσα υποστηρίζουν σύγχρονοι μελετητές περί αυτού, οι οποίοι κάνουν λόγο για απουσία αυτόνομης θεατρικής δημιουργίας στη βυζαντινή χιλιετία (κυρίως ως προς τη φύση της δραματουργίας και τη σκηνική δημιουργία, οι οποίες στερούνται πρωτότυπων χαρακτηριστικών, σημαντικών συγγραφέων και σπουδαίων ερμηνευτών)²⁴, επισημαίνουν ότι κυριάρχησαν στη διάρκεια της «παραστατικά έθιμα, δρώμενα, τελετές που έχουν μεν θεαματικό χαρακτήρα αλλά δεν μπορούν να χαρακτηριστούν εκδηλώσεις γνήσιου θεατρικού βίου»²⁵ και συμπεραίνουν ταυτόχρονα πως «στην κυρίως εποχή του Βυζαντίου το κοσμικό θέατρο παραμένει ένα αρκετά αφηρημένο όραμα των μελετητών χωρίς συγκεκριμένη υπόσταση»²⁶. Σε κάθε περίπτωση, κατά μείζονα λόγο, σε ό,τι θα μπορούσε να αποκληθεί «βυζαντινό θέατρο» κυριάρχησαν οι μίμοι και οι παντομίμες, οι γελωτοποιοί, οι συνοδευόμενες από μουσικά μέρη αυτοσχέδιες παραστάσεις, καθώς και οι χοροί και τα χωρατά για τη διασκέδαση των αρχόντων και του πλήθους όσο διαρκούσαν τα διαλείμματα²⁷. Όλ' αυτά συνυπάρχουν με την απουσία ικανών θεατρικών πηγών –αφού οι παραστάσεις του «μιμοθεάτρου» είχαν, ως επί το πλείστον, αυτοσχεδιαστικό χαρακτήρα²⁸, την αλλαγή στη χρήση των σχετικών με το θέατρο όρων²⁹ και, πάνω απ' όλα, την πολεμική που άσκησαν στη θεατρική πράξη οι Πατέρες της Εκκλησίας με τις Ομιλίες τους³⁰.

²⁴ Βλ. ενδεικτικά, Μάριος Πλωρίτης, *Το θέατρο στο Βυζάντιο*, Αθήνα: Καστανιώτης 1999, σ. 15 και Ιωσήφ Βιβιλάκης, «Εκκλησία και Θέατρο στο Βυζάντιο» [στον τόμο:] *Θρησκεία και Θέατρο στην Ελλάδα*. Επιμέλεια: Ιωσήφ Βιβιλάκης, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2005 [Σειρά: Θρησκευολογία - 34 (συντονιστής: Μάριος Μπέγζος)], σ. 113.

²⁵ Βάλτερ Πούχνερ, «Το βυζαντινό θέατρο. Θεατρολογικές παρατηρήσεις στον ερευνητικό προβληματισμό της ύπαρξης θεάτρου στο Βυζάντιο», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, τ. XI, Λευκωσία, 1981-1982, σ. 207.

²⁶ Στο ίδιο.

²⁷ Βλ. ενδεικτικά, F. H. Marschall - John Mavrogordato, «Η Βυζαντινή Φιλολογία» [στο:] N. H. Baynes - H. St. L. B. Moss (επιμ.), *Βυζάντιο. Εισαγωγή στο Βυζαντινό πολιτισμό*, Αθήνα: Παπαδήμας 1983, σ. 345.

²⁸ Βλ. Μάριος Πλωρίτης, ό.π. (σημ. 24), σ. 68.

²⁹ Βλ. πιο πάνω, σημ. 22, αλλά και, ενδεικτικά, τις εργασίες: Ιωσήφ Βιβιλάκης, *Η θεατρική ορολογία στους Πατέρες της Εκκλησίας. Συμβολή στη μελέτη της σχέσεως Εκκλησίας και Θεάτρου. Διδακτορική διατριβή*, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών - Τμήμα Θεατρικών Σπουδών 1996· Μάριος Πλωρίτης, ό.π. (σημ. 24), σ. 69· Βάλτερ Πούχνερ, «Οι τύχες της θεατρικής ορολογίας της αρχαιότητας στην ελληνική παράδοση» [στο:] *Μνείες και μνήμες. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα: Παπαζήσης 2006, σσ. 24, 32-35, 47 κ.α.

³⁰ Βλ. ενδεικτικά, όσα σημειώνει ο Βάλτερ Πούχνερ, ό.π. (σημ. 25), σσ. 200-201. Για τις σχέσεις εκκλησίας και θεάτρου βλ., και πάλι ενδεικτικά, όσα αναφέρονται στις εργασίες: Μάριος Πλωρίτης, ό.π. (σημ. 24), σσ. 45-53, 69-71· Ιωσήφ Βιβιλάκης, ό.π. (σημ. 24), σσ. 89-93. Για τις επιδράσεις του αρχαίου θεάτρου στη θεία λειτουργία, βλ. πρόχειρα, Κωνσταντίνος Δ. Καλοκύρης, «Η επίδραση του θεάτρου στην ορθόδοξη λατρευτική παράδοση» [στο:] *Μελετήματα Χριστιανικής Ορθόδοξου Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών 1980, σσ. 478-479 κ.α.· του ίδιου, «Το αρχαιοελληνικό και το βυζαντινό θέατρο και η αρχαία λατρεία στη λειτουργική παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας» [στον τόμο:] *Χριστιανική Λατρεία και Ειδωλολατρία. Πρακτικά ΣΤ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων*, Αθήνα: Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος - Ειδική Συνοδική Επιτροπή Λειτουργικής Αναγεννήσεως 2005, σσ. 346-347· Ιωσήφ Βιβιλάκης,

Και όμως: δύσκολα θα μπορούσε να σταθεί κανείς με τρόπο απόλυτο απέναντι στο συγκεκριμένο ζήτημα και να το δει από μία μόνο οπτική γωνία, ιδίως από τη στιγμή που όλοι σχεδόν οι μελετητές δέχονται την ύπαρξη θεατρικών δρωμένων κατά τη βυζαντινή περίοδο, έστω και με την κυριαρχία των μίμων και της παντομίμας –που, παρά τις απηνείς διώξεις που γνώρισαν από τους Πατέρες, αλλά και την εκκλησία, ευρύτερα, παριστανόταν ίσαμε την Άλωση του 1453 σε ποικίλες περιστάσεις, σε ειδικά κτίρια, με ιδιαίτερα σκηνικά και μέσα³¹–, καθώς και με την εμφάνιση του λεγόμενου «θρησκευτικού θεάτρου», όπως έχουν δείξει συναφείς έρευνες³². Άλλωστε, καταπώς έχει υποστηρίξει emphaticά, σε συναφές προς το συζητούμενο ζήτημα βιβλίο του, ο σημαντικός θεατράνθρωπος Αλέξης Σολομός, στην πραγματικότητα,

ο αρχαίος Βάκχος δεν έπαψε ποτέ να ζει, όχι μονάχα σαν θεός του κρασιού μα και σαν δαίμονας της θεατρικής μέθης. Όταν πέθανε και ο τελευταίος Μένανδρος και προτού γεννηθεί ο πρώτος Χορτάτζης –γιατί η Νέα Κωμωδία και το Κρητικό Δράμα είναι τα ορόσημα της άγνωστης θεατρικής μας ιστορίας– ο κισσοχαίτης Διόνυσος έμεινε πεισματικά κοντά μας, για να δέχεται κρυφές και φανερές θυσίες. Και για δεκαεφτάμισι τουλάχιστον απ' τους δεκαεπτά αυτούς άγνωστους αιώνες, το ελληνικό θέατρο συνέχισε ακλόνητο την πορεία του μέσ' από μυριάδες μεταμορφώσεις και παραλλαγές, προλήψεις και νομοθεσίες, θανάτους και εξορίες, πότε πολυθεϊστικό και πότε μονοθεϊστικό, μα πάντα διονυσιακό³³.

Όλα αυτά δείχνει να τα κατανοεί ο Κώστας Κουλουφάκος· αν και δεν υπήρξε επαγγελματίας θεατρολόγος, με την έννοια που εμφανίζονται οι ειδικοί στον χώρο τις τελευταίες δεκαετίες, δείχνει να έχει κατανοήσει τη σχετική βιβλιογραφία και να δέχεται με νηφαλιότητα τα πορίσματα της ίσαμε το 1960 βυζαντινολογικής και θεατρολογικής έρευνας. Γνωρίζει καλά πως το ερώτημα αν «υπήρχε θέατρο στο Βυζάντιο» μπορεί εύκολα να προκαλέσει την έκπληξη (αν όχι το «ειρωνικό χαμόγελο») των ακροατών του, ιδίως αν αυτοί οι τελευταίοι είναι απληροφόρητοι ως προς το ζήτημα – όπως, άλλωστε συμβαίνει στην πράξη, μιας και το ευρύ ελληνόφωνο κοινό γνωρίζει μάλλον ελάχιστα πράγματα για τη μακρά βυζαντινή περίοδο.

ό.π. (σημ. 10), σ. 46· του ιδίου, «Το Διονυσιακό ρεύμα και η Εκκλησία» [στο:] *Για το ιερό και το δράμα. Θεατρολογικές προσεγγίσεις*. Πρόλογος: Βάλτερ Πούχνερ, Αθήνα: Αρμός 2004, σσ. 97-98.

³¹ Βλ. ενδεικτικά, Albert Vogt, «Études sur le théâtre byzantine – II», *Byzantion*, τ. 6, αριθ. 2, 1931, σσ. 623-640 (κυρίως σσ. 638-640)· το πρώτο μέρος της εργασίας, με τίτλο: «Études sur le théâtre byzantine – I. Un mystere de la passion», είχε δημοσιευτεί και πάλι στο *Byzantion*, τ. 6, αριθ. 1, 1931, σσ. 37-74. Πρβλ. Μάριος Πλωρίτης, ό.π. (σημ. 24), σσ. 75-80· Ιωσήφ Βιβιλάκης, «Τα θέατρα στα βυζαντινά χρόνια. Πως τα περικαλλή κτίρια αφέθηκαν στον μαρασμό και την εγκατάλειψη» [στο:] *Για το ιερό και το δράμα...*, ό.π. (σημ. 30), σσ. 116-117.

³² Μία από τις πρώτες εκτενείς και συστηματικές εργασίες στο συγκεκριμένο πεδίο είχε δημοσιεύσει ο Άνθιμος Α. Παπαδόπουλος, *Το θρησκευτικόν θέατρον των Βυζαντινών*, [Εν Αθήναις:] Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων – Κεντρική Πώλησις Βιβλιοπωλείον Ιωάννου Ν. Σιδέρη [1925;], ενώ στην εδραίωση της πεποίθησης ότι είχε υπάρξει τέτοιο θέατρο στο Βυζάντιο είχε συμβάλει, μεταξύ άλλων, ο Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Βυζαντιακή σκηνοθετική διάταξις των παθών του Χριστού», *Νέος Ελληνομνήμων*, τ. 13, αριθ. 4, 1916, σσ. 381-407. Από τις πιο πρόσφατες εργασίες, βλ. πρόχειρα, Μάριος Πλωρίτης, ό.π. (σημ. 24), σσ. 137-159.

³³ Αλέξης Σολομός, *Ο Άγιος Βάκχος ή άγνωστα χρόνια του ελληνικού θεάτρου, 300 π.Χ. - 1600 μ.Χ.*, Αθήνα: Δωδώνη 1987, σ. 9.

Σε κάθε περίπτωση, ο Κουλουφάκος δίδει εξαρχής καταφατική απάντηση στο προαναφερθέν εισαγωγικό του ερώτημα στηριζόμενος σε ανάλογες επιστημονικές συμβολές βυζαντινολόγων που είχαν κυκλοφορήσει αυτοτελώς ή σε ειδικά περιοδικά – έναν αριθμό, μάλιστα, από τις οποίες παραθέτει στο τέλος του άρθρου του³⁴. Αντιλαμβάνεται, ωστόσο, παράλληλα ότι ο χώρος που διαθέτει ένα περιοδικό σαν την *Επιθεώρηση Τέχνης* επαρκεί μόνο για να δοθεί μια αδρή περιγραφή των συναφών προβλημάτων· για τούτο και δηλώνει πως θα αφήσει έξω από την πραγμάτευσή του την επίδραση του βυζαντινού θεάτρου στους Ρώσους και τις σχέσεις του με τη δυτική μεσαιωνική δραματουργία, καλύπτοντας ταυτόχρονα και κάποιες πλευρές του θέματος «επί τροχάδην».

Η ενότητα με την οποία ξεκινά την εξέτασή του ο Κουλουφάκος αφορά τη «θεατρική κληρονομιά του αρχαίου ελληνικού και ρωμαϊκού κόσμου στο Βυζάντιο»³⁵. Αρχικά, επισημαίνει σωστά τη σταδιακή παρακμή της κλασικής δραματουργικής σύνθεσης και των αντίστοιχων παραστάσεων κατά τη ρωμαϊκή και ελληνιστική περίοδο και την αντικατάστασή τους από μιμικά και σατιρικά δρώμενα, συμπιεσμένα και αυτά από «θορυβώδεις και βίαιες διασκεδάσεις»³⁶ που πρωτίστως επιζητούσε το πλήθος, και καταδεικνύει ότι η ανάπτυξη του «μιμικού» είδους ήταν κατ' ουσίαν αυτό που κληροδοτήθηκε από τη Ρώμη στο χριστιανικό Βυζάντιο, όπου, ωστόσο, «εξακολουθούσε οπωσδήποτε να διατηρείται μια πολιτιστική παράδοση που οι χώρες της δύσης δεν την είχαν γνωρίσει ποτέ από πρώτο χέρι, και δεν είχαν συμβάλει σε τίποτα ούτε στη δημιουργία της, ούτε στη διαμόρφωση και συντήρησή της»³⁷.

Τούτο σημαίνει ότι οι απηχήσεις του κλασικού πολιτισμού δεν είχαν εξαφανιστεί πλήρως στα χώματα της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, το κοινό της οποίας παρέμενε πιο εκλεπτυσμένο σε σχέση με εκείνο της Ρώμης, ενώ σε ονομαστά κέντρα του ελληνισμού, όπως στην Αθήνα, στην Αλεξάνδρεια, στην Αντιόχεια (που θεωρείτο «μητέρα της δραματικής τέχνης»), ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη, οι πολυήμερες γιορτές στον ιππόδρομο εμπλουτίζονταν από θεατρικές παραστάσεις, ίσαμε τουλάχιστον τον 4ο και 5ο αι. μ.Χ. Μάλιστα, παρατηρεί ότι σε διάφορες πόλεις της καθ' ημάς Ανατολής (Γάζα, Καισάρεια, περιοχές της Συρίας), υπήρχε θεατρική δραστηριότητα και ηθοποιοί ή περιοδεύοντες θίασοι μίμων περιέρχονταν την αυτοκρατορία, διατηρώντας κάποιες ενθυμήσεις του αρχαίου ελληνικού δράματος –ιδίως κατά την πρώτη μεταχριστιανική περίοδο– μολονότι η εκκλησία είχε ταχθεί αναφανδόν εναντίον των παραστάσεων επί σκηνής. Αλλά και τα θέατρα ως χώροι δεν είχαν πλήρως εκλείψει, όπως δεν είχε εκλείψει και το θεατρόφιλο κοινό, αν κρίνει κανείς από όσα παραδίδει ο Χορίκιος στην *Απολογία των Μίμων* (6ος αι.), τις ομιλητικές παρεμβάσεις και νουθεσίες των Πατέρων (προεξάρχοντος του Ιωάννη του Χρυσοστόμου), αλλά και τις εκκλησιαστικές και αυτοκρατορικές «απαγορεύσεις» των «σκηνικών παιγνίων»³⁸.

Τα δρώμενα, λοιπόν, των μίμων θα κυριαρχούσαν, πλέον, στον ιππόδρομο, στα πανηγύρια και στα σπίτια των αρχόντων, αφήνοντας τις «σοβαρότερες» παραστάσεις, που παρέπεμπαν στο κλασικό θέατρο, για ενασχόληση και μελέτη

³⁴ Βλ. Β. Μανιάτης [=Κώστας Κουλουφάκος], ό.π. (σημ. 2), σ. 302.

³⁵ Βλ. στο ίδιο, σσ. 291-295.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 292.

³⁷ Στο ίδιο.

³⁸ Στο ίδιο.

από έναν πολύ περιορισμένο κύκλο μορφωμένων ή για τη σχολική διδασκαλία. Παρότι αυτά ακριβώς τα δρώμενα και όσοι τα παρίσταναν στηλιτεύονταν από τους κύκλους της εκκλησίας –όχι άδικα, κάποιες φορές, αφού το επάγγελμα του ηθοποιού είχε πέσει σε ανυποληψία–, ο Κουλουφάκος, βασιζόμενος και πάλι στον Χορίκιο³⁹, δέχεται πως υπήρχαν και μίμοι που με τη σάτιρά τους απέβαιναν πολλαπλά ωφέλιμοι, προτρέποντας κάποτε τον κόσμο να μορφωθεί και τους κατέχοντες την εξουσία να φέρονται δίκαια και με σωφροσύνη, ενώ αντλεί από τους πύρινους λόγους του Ιωάννη του Χρυσοστόμου⁴⁰ δεδομένα για τις παραστάσεις της εποχής, και από νεότερες εργασίες⁴¹, στοιχεία για τον σκηνικό διάκοσμο και εξοπλισμό, καθώς και για την πολύ δύσκολη καθημερινότητα των μίμων, ανδρών και γυναικών, και την οργάνωση των σχετικών δρωμένων που, παρά τα διαχρονικά εμπόδια και τις αλλεπάλληλες δυσχέρειες που συνάντησαν, επιβίωσαν έως την πτώση της Πόλης.

Ακολούθως, ο Κουλουφάκος συσχετίζει τις παραστάσεις των μίμων με εκείνες της μεταγενέστερης *Commedia dell' Arte*, θεωρώντας τες, μάλιστα, ως προδρόμους της. Επισημαίνει την αυτοσχεδιαστική τους φυσιογνωμία επί σκηνης, την πολυθεματικότητά τους και τον πλουραλισμό τους και αναδεικνύει την έλλειψη επαρκών συναφών πηγών, ιδίως από τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους. Ακόμη, κατακλείοντας αυτήν την πρώτη ενότητα της πραγμάτευσής του, ο συγγραφέας αναφέρεται στην «παντόμιμο όρχηση», που ως θεατρικό είδος κληρονομήθηκε από τη Ρώμη –στην οποία, άλλωστε, είχε δημιουργηθεί από τους Πυλάδη και Βαθύλλο– και σημειώνει τα χαρακτηριστικά της, βασικούς εκπροσώπους της και, γενικότερα, την καλλιέργεια και τη διάδοση που αυτή γνώρισε στο Βυζάντιο τουλάχιστον έως τον 9ο αι.· δεν στερείται, μάλιστα, ενδιαφέροντος το ότι ο ίδιος την συσχετίζει προς το σύγχρονο χοροδράμα ή με «τη μιμική και χορευτική τεχνική της κινέζικης όπερας»⁴², διαφοροποιώντας την, ταυτόχρονα, από την τέχνη του «βιολογικού μίμου»⁴³.

Η δεύτερη ενότητα της περιδιάβασης του Κουλουφάκου στα βυζαντινά θεατρικά πράγματα συναρτάται προς την εξέταση των σχέσεων μεταξύ εκκλησίας και θεάτρου⁴⁴. Αρχικά, αναλύει τις αιτίες που οδήγησαν τους Πατέρες να κηρύξουν απηνή πόλεμο ενάντια στο αρχαίο-κλασικό θέατρο, αφού το είχαν συνδέσει με την ειδωλολατρία, αναγνώριζαν τη διαφορετική στόχευσή του σε σχέση με τη χριστιανική διδασκαλία και δεν μπορούσαν να ξεχάσουν ότι αρκετές φορές η θεατρική σκηνή είχε γίνει τόπος μαρτυρίου για τους πιστούς της νέας θρησκείας. Έτσι, λοιπόν, εύστοχα συμπεραίνει πως, κάτω από τέτοιες συνθήκες, δεν ήταν «καθόλου παράξενο που η εκκλησία θέλοντας κοντά στ' άλλα να εκδικηθεί και για τους τόσους εξευτελισμούς, και τα σκώμματα, προσπάθησε με

³⁹ Βλ. στο ίδιο, σ. 293.

⁴⁰ Βλ. στο ίδιο.

⁴¹ Κυρίως του Albert Vogt, ό.π. (σημ. 31), αλλά και του Κωνσταντίνου Σάθα, ό.π. (σημ. 10), της Vénétia Cottas, ό.π. (σημ. 9) και του Γρηγορίου Χ. Παπαμιχαήλ, *Εκκλησία και Θέατρον. Συζητήσεις - Τα θεάματα της Χριστ. Αρχαιότητας - Οι κανόνες - Αισθητική και Χριστιανισμός - Το θέατρον. [...]*, Εν Αλεξανδρεία: Έκδοσις «Εκκλησιαστικού Φάρου» - Εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου [1916]· πρβλ. Β. Μανιάτης [=Κώστας Κουλουφάκος], ό.π. (σημ. 2), σ. 302.

⁴² Β. Μανιάτης [=Κώστας Κουλουφάκος], ό.π. (σημ. 2), σ. 295.

⁴³ Στο ίδιο, σσ. 294-295.

⁴⁴ Βλ. στο ίδιο, σσ. 295-299.

κάθε μέσο να εξαφανίσει το θέατρο»⁴⁵ – προσπάθεια στην οποία βρήκε συμμάχους ακόμη και ανάμεσα στους «εθνικούς» (ειδωλολάτρες) που έβλεπαν στις αυτοσχέδιες παραστάσεις των μίμων, με τις φάρσες και τις άσεμνες, κάποιες φορές, συμπεριφορές, τον ξεπεσμό του θεατρικού είδους, όπως αυτό αναπτύχθηκε στην κλασική εποχή.

Ωστόσο, παρά τον πόλεμο που είχε κηρυχθεί από την εκκλησία απέναντι στο θέατρο και στους μίμους, δεν στάθηκε δυνατόν να σταματήσουν οι παραστάσεις των λαϊκών (και άλλων) δρωμένων· απλώς τα αριστουργήματα του έως τότε κλασικού ρεπερτορίου έμειναν, όπως ειπώθηκε, να μελετώνται από τους λογίους και να διδάσκονται στα σχολεία. «Εκείνο όμως που δεν κατόρθωσε να πετύχει η εκκλησία με τη βία και τις απειλές», παρατηρεί ο Κώστας Κουλουφάκος, «το πέτυχε μ' έναν διαφορετικό τρόπο, αγκαλιάζοντας δηλαδή η ίδια το θέατρο και εμφυσώντας του τις δικές της αντιλήψεις»⁴⁶. Προς επίρρωσιν δε τούτου, ο μελετητής αναδεικνύει τις αρχιτεκτονικές και λειτουργικές ομοιότητες του αρχαίου θεάτρου με τη χριστιανική ναοδομία και λατρεία, με τον ακόλουθο τρόπο:

Θέατρο	Χριστιανικός ναός
Σκηνή	Άγιο Βήμα
Παρασκήνια	Δυο πλάγιες πλευρές του Αγ. Βήματος
Κλίμακα, προσκήνιον	Σολέα
Θυμέλη	Αγία Τράπεζα
Σκευή (σκηνικός ιματισμός υποκριτών, σκηνικά αντικείμενα κλπ.)	Σκευοφυλάκιο (ιερά σκευή, άμφια κλπ.)
Τρεις πόρτες της σκηνής	Τρεις πύλες του Αγ. Βήματος
Ορχήστρα	Χορός ψαλτών
Ημιχόρια	Δεξιοί - αριστεροί ψάλτες κλπ. ⁴⁷

Και συνεχίζει:

Φυσικά οι πατέρες της εκκλησίας φρόντισαν ώστε οι επιδράσεις αυτές να είναι αφομοιωμένες, έτσι που ο χριστιανικός ναός να μην είναι απλή μίμηση του θεάτρου. Έδωσαν συμβολική σημασία στα διάφορα μέρη και σκευή του ναού, έτσι που να είναι σύμφωνη με τα χριστιανικά δόγματα, άλλαξαν τη θέση της θυμέλης τοποθετώντας την Αγία Τράπεζα μέσα στο Άγιο Βήμα κλπ. Φρόντισαν επίσης να δώσουν στη χριστιανική λειτουργία ένα είδος δραματικής διάπλασης. Αντικατάστησαν τους ηθοποιούς με τους κληρικούς, και τα δρώμενα της σκηνής με τη λειτουργία που έπαψε πια να έχει τον απλό τύπο του μυστικού δείπνου στο ανώγειο των Ιεροσολύμων.⁴⁸

Εν συνεχεία, ο Κουλουφάκος ξεχωρίζει και σημεία του τυπικού μερικών λειτουργιών, τα οποία φέρουν έντονα παραστασιακό χαρακτήρα, τονίζει το διάστημα που απαιτήθηκε για τη δραματική διάπλασή τους, αναφέρεται, με τις δέουσες επιφυλάξεις, στην επιλογή του Αρείου να ενσωματώσει τέτοια στοιχεία στο δραμάτιό(;) του Θάλεια καθώς και στην αντίδραση των ορθοδόξων με τη

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 295.

⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 296.

⁴⁷ Στο ίδιο.

⁴⁸ Στο ίδιο.

δημιουργία της *Αντιθάλειας*, και επισημαίνει την τελική υιοθέτηση θεατρικών χαρακτηριστικών στη χριστιανική λειτουργική-λατρευτική πράξη – κάτι στο οποίο συνέβαλε και η σχέση της εκκλησίας με τον ιππόδρομο που «στάθηκε το λίκνο και του αληθινά βυζαντινού λαϊκού θεάτρου, του θρησκευτικού δράματος»⁴⁹, αλλά και «το κέντρο της δημόσιας ζωής στο Βυζάντιο»⁵⁰. Σε αυτήν ακριβώς τη σχέση ιπποδρόμου και εκκλησίας στέκεται αρκετά ο συγγραφέας, παρέχοντας ικανά τεκμήρια, προκειμένου να καταδείξει πώς η τελευταία φρόντισε να αντικαταστήσει (καλύτερα: να ενδύσει με χριστιανικό μανδύα) τους παλαιότερους παγανιστικούς εορτασμούς που λάμβαναν χώρα στον συγκεκριμένο χώρο, ώστε να εδραιώσει την παρουσία της σε ένα μέρος που συναθροιζόταν ο λαός. Αποτέλεσμα μιας τέτοιας επιλογής ήταν να υιοθετηθούν στοιχεία της λαϊκής μουσικής και μιμικής και να εισαχθούν στο λειτουργικό δράμα.

Δεν στέκεται, όμως, ο Κουλουφάκος μόνο στο παράδειγμα του ιπποδρόμου στην Κωνσταντινούπολη· αναφέρεται και σε αντίστοιχα λειτουργικά δρώμενα άλλων μητροπόλεων της ανατολικής χριστιανοσύνης (Αντιόχεια, Αλεξάνδρεια, Ιεροσόλυμα) και τα περιγράφει επί τη βάση των σωζόμενων βιβλιογραφικών πηγών. Τις διώξεις του θεάτρου και των μίμων διαδέχονταν ευνοϊκότερα μέτρα απέναντί τους και τανάπαλιν. Αποτέλεσμα: να εξαφανιστεί σταδιακά το αρχαίο δράμα και να κυριαρχήσουν τα επίκαιρα κωμικά δρώμενα όπου αυτοσχεδίαζαν οι μίμοι, τα οποία, με τη σειρά τους, έχασαν συν τω χρόνω τα ειδωλολατρικά τους χαρακτηριστικά και άρχισαν να αντικαθρεφτίζουν τις σύγχρονές τους εκδηλώσεις της καθημερινότητας, διακωμωδώντας αρνητικές όψεις της. «Παράλληλα», όπως σημειώνει ο συγγραφέας, «μέσα από τις λαϊκές γιορτές που η εκκλησία τους είχε δώσει θρησκευτική μορφή, τα “λαϊκά παίγνια”, τις μασκαράτες, (όπου οι μασκαρεμένοι φορούσαν κοστούμια ανάλογα με τους ρόλους τους και αυτοσχεδίαζαν παραστάσεις), και κάτω απ’ την επίδραση του λειτουργικού δράματος άρχισε να διαμορφώνεται το καθαρά θρησκευτικό θέατρο των Βυζαντινών, που σιγά σιγά αποτέλεσε την επικρατέστερη μορφή λαϊκού θεάτρου στην αυτοκρατορία, παραμερίζοντας κάθε μη θρησκευτικό, βέβηλο στοιχείο. Στη διαμόρφωση του θεάτρου αυτού έπαιξαν ενεργό ρόλο οι κληρικοί»⁵¹, ενώ, την ίδια στιγμή, στα βασιλικά συμπόσια (ή «κλητόρια»), όπου ο λαός έτρωγε και έπινε με έξοδα του αυτοκρατορικού θησαυροφυλακίου, πραγματοποιούνταν παραστάσεις, γνωστές ως «Ομηρικές σκηνές» και διαδραματίζονταν, παρά τις απαγορεύσεις, τα «βασιλικά παίγνια».

Χώρια που όταν ξέσπασε η οικονομική επανεμφάνιση αρκετοί θεατρικοί θεσμοί. Και τούτο γιατί, όπως εύστοχα θυμίζει ο Κουλουφάκος, οι «εικονοκλάστες είχαν κάθε συμφέρον να υποστηρίξουν το θέατρο και το χρησιμοποίησαν σαν όργανο για να διακωμωδήσουν την εικονολατρεία, και τους καλόγερους. Έτσι το κοσμικό θέατρο χωρίς να πάψει εντελώς ν’ απασχολείται με τα εγκόσμια ανακατεύτηκε και με τα θρησκευτικά ζητήματα»⁵². Ωστόσο, συνεχίζει, «η ορθόδοξη εκκλησία είχε διδαχτεί πια το μάθημά της και γι’ αυτό αντί να καταδιώξει το θέατρο, ύστερα από το θρίαμβο της εικονολατρείας,

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 297.

⁵⁰ Στο ίδιο.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 298.

⁵² Στο ίδιο.

φρόντισε επιδέξια να συμφιλιωθεί μαζί του και να το χρησιμοποιήσει με τη σειρά της για τους δικούς της σκοπούς. Χαρακτηριστικό είναι πως η Ιερά Σύνοδος του 787 δεν ανανέωσε τους παλιούς αντιθεατρικούς κανόνες»⁵³.

Ολοκληρώνοντας τα όσα γράφει ο δοκιμιογράφος για τις σχέσεις εκκλησίας και θεάτρου, στέκεται σε ένα ανεκδοτολογικού τύπου περιστατικό από το κοσμικό θέατρο της εποχής των Ισαύρων, που έμεινε γνωστό με το προσωνύμιο «Καραβίτσι»⁵⁴: σύμφωνα με την παράδοση, ένας από τους εξέχοντες αξιωματούχους της αυλής του Θεοφίλου (ο οποίος βασίλευσε από το 829 έως το 842), σφετερίστηκε το καράβι μιας χήρας, γεγονός που γελοιοποιήθηκε δημοσία από τους μίμους, σε τέτοιον βαθμό, ώστε να οδηγηθεί ο αυτοκράτορας στην απόφαση να παραδώσει στην πυρά τον άδικο αυλικό, ενώπιον των θεατών του ιπποδρόμου, ενώ ο διάδοχος του Θεοφίλου, Μιχαήλ Γ', ο επιλεγόμενος και μέθυσος (842-867), παραδίδεται ότι, σε ανάμνηση αυτού του επεισοδίου, έκτισε εκκλησία που την ονόμασε «Καραβίτσι». Όσο και αν το προαναφερθέν περιστατικό ενέχει στοιχεία μυθοπλασίας και ελέγχεται ως προς την ακρίβειά του, φανερώνει μια στάση απέναντι στα θεατρικά δρώμενα και τους σκοπούς που σταδιακά αυτά είχαν καταφέρει να επιτύχουν. Και δεν είναι τυχαίο που όσο διήρκεσε η Μακεδονική δυναστεία (867-1057) το θέατρο ανυψώθηκε και «αποκαταστάθηκε» κάπως στα μάτια του κοινού. Όπως και πάλι παρατηρεί ο Κουλουφάκος, «ένας αιώνας ειρήνης ύστερα από τη συμφιλίωσή του με την εκκλησία του έδωσε τις απαραίτητες δυνάμεις για να στηριχτεί και να βαδίσει πλάι στον κλήρο υπηρετώντας κι αυτό τη θρησκεία. Το καθαρά θρησκευτικό θέατρο των Βυζαντινών είχε δημιουργηθεί»⁵⁵.

«Το θρησκευτικό θέατρο στο Βυζάντιο», λοιπόν, συγκροτεί και την τελευταία ενότητα⁵⁶ του συζητούμενου εδώ άρθρου του Κουλουφάκου. Ο συγγραφέας διαχωρίζει το λόγο από το λαϊκό ρεύμα στο συγκεκριμένο είδος, το οποίο πραγματεύεται διεξοδικά. Σωστά διακρίνει στη δημιουργία του την πρόθεση τόσο να καταπολεμηθεί το ειδωλολατρικό θέατρο όσο και να αναπτυχθεί η ευλάβεια του λαού απέναντι στη νέα θρησκεία. Άλλωστε, οι εκκλησιαστικές πηγές, και πρωτίστως η *Αγία Γραφή*, παρείχαν ανεξάντλητο πλούτο επεισοδίων προς δραματοποίηση και δεν άργησαν να βρεθούν οι προικισμένοι δημιουργοί για να αποπειραθούν κάτι τέτοιο. Τα παραδείγματα είναι πολλά και απλώνονται από τον 4ο ίσαμε τον 14ο και τον 15ο αι. Ωστόσο, τα περισσότερα από τα οικεία λόγια έργα προορίζονταν περισσότερο να αναγνωστούν και λιγότερο να ανεβαστούν στη σκηνή – με εξαίρεση *Το μαρτύριο των μίμων* και το *Ο Χριστός Πάσχων* που, ενδεχομένως, παραστάθηκαν μερικές φορές. Ίσως αυτό να εξηγεί γιατί συν τω χρόνω διασκευάστηκαν και διασώθηκαν με τη μορφή «Εξηγήσεων», «Διηγήσεων», «Εκθέσεων» κλπ.

Αντιθέτως, μεγαλύτερη διάδοση γνώρισε το λαϊκό θρησκευτικό θέατρο των Βυζαντινών, κυρίως από τα τέλη του 9ου έως τον 12ο αι. Όπως επισημαίνει ο Κουλουφάκος, «το είδος αυτό πρόκυψε από την παραστατική μορφή των λειτουργιών, αλλά κάτω από την επίδραση του κοσμικού θεάτρου, των λαϊκών γιορτών κλπ., διαφορίστηκε από τις καθαρά λειτουργικές παραστάσεις και τις δραματικές ομιλίες για να αποτελέσει αυτόνομο είδος, άσχετο πια από το

⁵³ Στο ίδιο, σσ. 298-299.

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 299.

⁵⁵ Στο ίδιο.

⁵⁶ Βλ. στο ίδιο, σσ. 299-302.

λειτουργικό τυπικό»⁵⁷. Μάλιστα, αναφέρει το έργο *Τα Πάθη και η Ανάσταση του Χριστού*, που συγκροτήθηκε «από τα παράλληλα χωρία των τεσσάρων *Ευαγγελίων*, από το απόκρυφο *Ευαγγέλιο* του Νικοδήμου, από μίαν επιστολή του Αποστόλου Παύλου κ' ένα χωρίο των *Ψαλμών* του Δαβίδ»⁵⁸, ως το πλέον χαρακτηριστικό από τα αντίστοιχα δημιουργήματα και, για τον λόγο αυτόν, παραθέτει το κείμενο της σκηνοθετικής του διάταξης, όπως δημοσιεύτηκε από τον Albert Vogt⁵⁹ και το παρουσιάζει εν συντομία. Παράλληλα, κάνει συνοπτικότερα λόγο για τα λαϊκά θρησκευτικά έργα *Παίδες εν καμίνω* (που αναφέρεται στο γνωστό περιστατικό της *Παλαιάς Διαθήκης* και έχει σωθεί ολόκληρο το τυπικό της σκηνοθεσίας του), *Ανάληψις Προφήτου Ηλίου* (του οποίου μπορεί να μη σώθηκε το σκηνοθετικό τυπικό αλλά μαρτυρείται ότι το είδε κατά τον 10ο αι. ο Λιουτπράνδος, Γερμανός επίσκοπος της Κρεμόνας, να παριστάνεται στις 20 Ιουλίου εντός της Αγίας Σοφίας), *Γέννησις και Βάπτισις* (των οποίων επίσης δεν σώθηκε το τυπικό).

Επιπροσθέτως, ο Κουλουφάκος υποδεικνύει τους χώρους και τους τρόπους που παριστάνονταν ανάλογα έργα, τόσο πριν από τον 10ο αι. όσο και αμέσως μετά από αυτόν, είτε μέσα στην Κωνσταντινούπολη είτε στις επαρχίες της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, ενώ επισημαίνει πως από το Βυζάντιο μεταφέρθηκε στη Δύση η συνήθεια των θρησκευτικών παραστάσεων, αφού «με τις σταυροφορίες οι δυτικοευρωπαίοι γνώρισαν τις θεατρικές παραστάσεις και προσάρμοσαν τα βυζαντινά θρησκευτικά δράματα στις δικές τους συνθήκες»⁶⁰. Μάλιστα, περαίνοντας την επιχειρηματολογία του (και το μελέτημά του), επισημαίνει με νόημα:

Η παρακμή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας με τη Φράγκικη κατάκτηση και μετά στάθηκε μοιραία για το βυζαντινό θέατρο. Κατά την περίοδο των Παλαιολόγων η θεατρική ζωή είχε περιοριστεί σε ελάχιστα πράγματα ώσπου με την διαρκώς αυξανόμενη πίεση των Τούρκων έσβησε λίγο λίγο όπως έσβηνε χρόνο με το χρόνο και η ίδια η αυτοκρατορία. Στο πρώτο ήμισυ του 15ου αι. το θρησκευτικό θέατρο είχε περιοριστεί σε μερικές παραστάσεις όπως του Ευαγγελισμού, της Σταύρωσης και των παιδών στην κάμινω. Η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως έβαλε τέρμα στη θεατρική δραστηριότητα του ελληνισμού και μάλιστα τόσο οριστικό ώστε κατά τη διάρκεια της μακραίωνης τουρκικής κατάκτησης ολόκληρη η θεατρική παράδοση του Βυζαντίου ξεχάστηκε σε βαθμό να παραξενεύομαστε σήμερα ακούγοντας ότι υπήρχε στο Βυζάντιο θέατρο και θεατρική ζωή.⁶¹

Συμπληρωματικά δε προς το διεξοδικό δοκιμιακό άρθρο του που συζητήθηκε πιο πάνω, ο Κώστας Κουλουφάκος παραθέτει, όπως ειπώθηκε, δική του ελληνική μετάφραση της περίληψης του έργου *Το μαρτύριο των μίμων*, που είχε παρουσιάσει στα γαλλικά ο Albert Vogt⁶². Μέσα από αυτήν, παρακολουθεί κανείς όχι μόνο την υπόθεση και τη σκηνική εξέλιξη ενός δράματος, αλλά και τις

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 300.

⁵⁸ Στο ίδιο,.

⁵⁹ Βλ. Albert Vogt, ό.π. (σημ. 31), σσ. 49-50.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 301.

⁶¹ Στο ίδιο, σσ. 301-302.

⁶² Βλ. πιο πάνω σημ. 4 και 5.

συνθήκες εντός των οποίων έπαιζαν οι μίμοι, καθώς και το πώς αντιμετώπιζονταν τόσο από την εξουσία όσο και από την εκκλησία. Η απόδοση στα ελληνικά έχει γίνει με τη γνωστή μεταφραστική δεξιοτεχνία του Κουλουφάκου και διαβάζεται σαν να έχει γραφτεί απευθείας στα ελληνικά. Συνοδεύεται δε από επεξηγηματικές σημειώσεις του μεταφραστή, αλλά και του Vogt, ενώ, σε σχέση με το συνεχές γαλλικό κείμενο, είναι χωρισμένη σε επιμέρους ενότητες, προκειμένου να την παρακολουθήσει ευκολότερα ο αναγνώστης της *Επιθεώρησης Τέχνης*.

Τί συνάγεται, λοιπόν, από τη διεξοδική συζήτηση του συγκεκριμένου άρθρου του Κώστα Κουλουφάκου; Πρώτ' απ' όλα το μεγάλο του ενδιαφέρον για το θέατρο και τη διαχρονική πορεία του – κάτι που, άλλωστε, επισημάνθηκε ήδη από το εισαγωγικό μέρος της παρούσας εργασίας⁶³. Δεύτερον, η ζηλευτή (για έναν μη ειδικό βυζαντινολόγο) βιβλιογραφική ενημέρωσή του, με τα πορίσματα της έως τότε σχετικής έρευνας⁶⁴. Τρίτον, η κριτική του οξυδέρκεια και η αφομοιωτική του ικανότητα να κατανοεί σε βάθος ένα πρωτογενές υλικό γραμμένο σε ποικίλες γλώσσες (ελληνική, γαλλική, ιταλική και γερμανική) και να το παρουσιάζει γλαφυρά και πειστικά στο ελληνόφωνο κοινό ενός μη επιστημονικού μεν, αλλά υψηλών απαιτήσεων, ως προς τον μέσο αναγνωστικό όρο (αν θα μπορούσε να ειπωθεί έτσι) περιοδικού. Τέταρτον, η μεταφραστική του δεινότητα – διαπιστωμένη, έτσι και αλλιώς, από πολλά αντίστοιχα εγχειρήματά του.

Σίγουρα, το θέμα ήταν πρωτότυπο για ένα τέτοιο κοινό. Αλλά ήταν και αμφιλεγόμενο, υπό την έννοια ότι ήδη είχε ξεσηκώσει (και συνεχίζει να εγείρει) πολλές συζητήσεις, με αντικρουόμενα επιχειρήματα. Παρά ταύτα, δεν δίστασε να το πραγματευτεί – και μάλιστα αναλυτικά. Φρόντισε, μάλιστα, να μην ακολουθήσει με τρόπο ακραίο τη μια ή την άλλη επιχειρηματολογική γραμμή και να παραμείνει μετρημένος και νηφάλιος στις αποτιμήσεις του. Ό,τι γράφει δε, είναι απόλυτα τεκμηριωμένο, επί τη βάση των πηγών που είχε χρησιμοποιήσει. Έτσι, αναδεικνύει πώς συνδέθηκε ο αρχαιοελληνικός και ρωμαϊκός θεατρικός κόσμος με το Βυζάντιο, πώς αναπτύχθηκαν οι σχέσεις της εκκλησίας με το θέατρο, πόσο πρωταρχικός ήταν ο ρόλος των μίμων στα βυζαντινά θεατρικά πράγματα, πώς εμφανίστηκε και σταδιακά επικράτησε ειδικά το λαϊκό θρησκευτικό δράμα και πώς αυτό επηρέασε το αντίστοιχο δυτικό.

---

⁶³ Βλ. πιο πάνω, σημ. 6-8.

⁶⁴ Πέρα από τις εργασίες του Κ. Ν. Σάθα, ό.π. (σημ. 10), του Giorgio della Piana, ό.π. (σημ. 23), του Γρηγορίου Χ. Παπαμιχαήλ, ό.π. (σημ. 41), του Ανθιμου Α. Παπαδόπουλου, ό.π. (σημ. 32), της Vénétiá Cottas, ό.π. (σημ. 9), και του Albert Vogt, ό.π. (σημ. 31), τις οποίες παραθέτει στη βιβλιογραφία του άρθρου (σ. 302), παραπέμπει και σε εργασίες του Κάρολου Κρουμπάχερ, του Φαίδωνος Κουκουλέ, του Στίλπωνος Κυριακίδη, ενώ συμπληρώνει τις βιβλιογραφικές του αναφορές με τα δημοσιεύματα των: Albert Vogt, «Le théâtre à Byzance et dans l'empire du IVe au XIIIe siècle. I. Le théâtre profane», *Revue des Questions Historiques*, τ. 59, 1931, σσ. 257-296· Ι. Θεοχαρίδη, *Beiträge zur Geschichte des Byzantinischen-profanentheaters im IV und V Jahrhundert, hauptsächlich auf Grund der Predigten des Johannes Chrysostomos, Patriarchen von Konstantinopel*, Θεσσαλονίκη 1940, καθώς και με το έργο του Χορικού, *Λόγοι υπέρ των εν Διονύσου τον βίον εικονιζόντων (Απολογία των Μίμων)* d'après le manuscrit de la Biblioteca Nacional de Madrid.

Δεν θα μπορούσε, φυσικά, να καλύψει ο συγγραφέας, μέσα στα όρια ενός ολιγοσέλιδου άρθρου, τα πάντα γύρω από το βυζαντινό θέατρο (όποιο, τέλος πάντων, αυτό υπήρξε). Δύσκολα, ωστόσο, θα μπορούσε να αρνηθεί κάποιος τη σημασία της συγκεκριμένης προσπάθειας – ειδικά μέσα στο πλαίσιο της *υψηλής εκλαΐκευσης* που επιδίωκε τότε η εγχώρια αριστερή διάνοηση, και ειδικά η συντακτική επιτροπή της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Γιατί, είναι αλήθεια, μία από τις βασικές επιδιώξεις του εν λόγω περιοδικού ήταν η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου των αναγνωστών του, μεταξύ άλλων, μέσω δημοσιεύσεων άρθρων και δοκιμίων για απαιτητικά ιστορικά, λογοτεχνικά, θεωρητικά, αισθητικά, πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα, διατυπωμένων με τρόπο εύληπτο, νηφάλιο και τεκμηριωμένο, δίχως παρωπίδες, στενέματα και ηθελημένες ή αθέλητες στρεβλώσεις⁶⁵.

Τέτοιοι στόχοι επιτυγχάνονταν, άραγε, με το συγκεκριμένο άρθρο του Κώστα Κουλουφάκου; Αναμφισβήτητα, ναι – και με το παραπάνω. Η βιβλιογραφική τεκμηρίωσή του, η ευαισθησία και η οξύνοια στην ανάπτυξη των επιχειρημάτων, η καίρια όσο συγκρατημένη, ως προς τις αποτιμήσεις της, διατύπωση, η παρρησία με την οποία διατυπώνονται οι απόψεις, συνταιριασμένες με την ενημέρωση και το αδιάπτωτο ενδιαφέρον του Κουλουφάκου για τη θεατρική γραφή και την παράστασή της, αποτελούν επαρκή εχέγγυα για την ποιότητα και αυτής της συμβολής του, η οποία, κατά τη γνώμη του γράφοντος, θα διαφανεί εναργέστερα και πλατύτερα με την αναμενόμενη συγκεντρωτική έκδοση όσων κατά καιρούς δημοσίευσε ο σημαντικός αυτός εκπρόσωπος της ελληνικής μεταπολεμικής λογοτεχνίας και διανόησης.

---

⁶⁵ Για το πνεύμα, τη φύση και τη λειτουργία του εν λόγω περιοδικού, βλ. τώρα, εντελώς ενδεικτικά, Γιώργος Ανδρειωμένος, *Από τη στράτευση στην αμφισβήτηση. Λόγοι και αντίλογοι στην Επιθεώρηση Τέχνης*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης 2020, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Πολιτικές αποχρώσεις στη γλώσσα της διαφήμισης: οι έντυπες διαφημιστικές καταχωρήσεις στη ραδιοφωνική εκπομπή της Αστυνομίας Πόλεων

Δέσποινα Πηλού^α, Παναγιώτα Αντωνοπούλου^β

^αΒΑ Ιόνιο Πανεπιστήμιο (ΤΕΓΜΔ), ΜΑ ΕΑΠ και Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

^βΑναπληρώτρια Καθηγήτρια ΤΟΔΑ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Περίληψη

Το παρόν άρθρο έχει ως στόχο να μελετήσει μια ιδιαίτερη κατηγορία του Διαφημιστικού Λόγου, ευθέως συνδεδεμένης με τον Πολιτικό Λόγο η οποία δεν εντάσσεται στην κατηγορία της πολιτικής διαφήμισης καίτοι ενέχει όλα τα χαρακτηριστικά του πολιτικού προπαγανδιστικού λόγου. Πρόκειται για ένα σύνολο διαφημιστικών καταχωρίσεων το οποίο η επιστημονική έρευνα εντοπίζει στο περιοδικό Αστυνομικά Χρονικά της Αστυνομίας Πόλεων κατά την περίοδο 1954-1970 και αφορούν την προβολή-πρόσκληση σε ακρόαση της ραδιοφωνικής εκπομπής της Αστυνομίας Πόλεων. Μετά από έρευνα σε 407 τεύχη του περιοδικού εντοπίστηκαν 271 διαφημιστικές καταχωρήσεις, που αποτελούν το υλικό της παρούσας μελέτης και αναδεικνύουν ενδιαφέρουσες μεταβολές στους κειμενικούς κώδικες που χρησιμοποιούνται και οι οποίοι ευθέως συνδέονται με την ροή των πολιτικών πραγμάτων της εποχής. Για τη μελέτη του συγκεκριμένου υλικού χρησιμοποιούνται το επικοινωνιακό μοντέλο του Lasswell και η κατηγοριοποίηση του Fowles για την επίκληση του διαφημιστή στις δεκαπέντε βασικές ανάγκες του κοινού.

© 2022 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: Ραδιόφωνο, Αστυνομία Πόλεων, διαφήμιση, Αστυνομικά Χρονικά

Doi:

Abstract

This article is a case study on the Greek Police radio broadcast and placements, published in the Astinomika Chronika Magazine (1954-1970). This is a special category of advertising text, connected to propaganda. This text does not belong to the category of political advertising, although it contains all the characteristics of political propaganda speech. After researching 407 issues of the journal, 271 advertisements were isolated for further research. The first advertisement had been published in October 1954 and the last one in May 1970. Lasswell's model of communication and Fowles' advertising's fifteen basic appeals were applied.

© 2022 Library and Information Center, University of the Peloponnese

Keywords: radio, advertisement, Greek Police, Police Chronicles Magazine

1. Εισαγωγή

Η διαφήμιση ως θεσμός ο οποίος πέραν του οικονομικού περιεχομένου του διαμεσολαβεί κοινωνικοπολιτικές σχέσεις και παράλληλα μορφοποιεί και αναπαράγει στερεότυπα, αποτελεί στην πράξη ένα σύνολο τεχνικών πειθούς. Παρότι το στοιχείο που προσδιορίζει ένα μήνυμα ως «διαφημιστικό» είναι το οικονομικό τίμημα που καταβάλλεται για την προβολή του, η διαφήμιση ουδέποτε συμβολοποίησε αμιγώς οικονομικές σχέσεις, αλλά είχε ανέκαθεν κοινωνικό και πολιτισμικό περιεχόμενο διότι κατά κανόνα η διαφήμιση απεικονίζει, εκφράζει και αναπαράγει παγιωμένους κοινωνικούς ρόλους, αρχές, αξίες, στερεότυπα. Το μήνυμα της διαφήμισης ορίζεται ως η μεταφορά προς τον καταναλωτή της πληροφορίας ότι το προβαλλόμενο προϊόν (εμπράγματο ή υπηρεσία) δύναται να συμβάλει στην επίλυση ενός προβλήματος, στην ικανοποίηση επιθυμιών ή στην επίτευξη στόχων του (Belch & Belch: 2014). Σύμφωνα με τον Ζακ Λεγκρό, «στο υποσυνείδητο του απλού πολίτη-δέκτη των διαφημιστικών μηνυμάτων δημιουργείται η εντύπωση ότι αυτός δεν είναι πλέον ένας λογικός άνθρωπος με κριτήριο και δυνατότητα απόφασης και εκλογής, αλλά ένας ανίδεος και αναποφάσιτος» (Λεγκρό, 1971, όπως αναφέρεται στο Κάρτερ, 1981). Ο Λεγκρό συνδέει περαιτέρω την διαφήμιση με την προπαγάνδα υποστηρίζοντας ότι και οι δυο μορφές επικοινωνίας εκμεταλλεύονται τις ενδόμυχες επιθυμίες και σκέψεις του δέκτη προκειμένου να επηρεάσουν «τη συγκεκριμένη εξωτερική του εκδήλωση, στην απόφαση, που δεν είναι πια δική του, στην εκλογή που δεν είχε κάμει ο ίδιος» (Λεγκρό, 1971, όπως αναφέρεται στο Κάρτερ, 1981, σ. 37). Ο Fowles κατατάσσει σε δεκαπέντε κατηγορίες τις ανάγκες του κοινού στις οποίες απευθύνονται οι δημιουργοί διαφημιστικών μηνυμάτων: ανάγκη για σεξουαλική έκφραση, ανάγκη για φιλία, ανάγκη για φροντίδα, ανάγκη για καθοδήγηση, ανάγκη για εκτόνωση, ανάγκη για επιτυχία, ανάγκη για επιβολή, ανάγκη για εξέλιξη, ανάγκη για προσοχή, ανάγκη για αυτονομία, ανάγκη για απόδραση, ανάγκη για ασφάλεια, ανάγκη για έκφραση, ικανοποίηση της περιέργειας, ικανοποίηση φυσιολογικών αναγκών» (Biagi, 1999, όπ. αναφ. στο Μπαντιμαρούδης 2006, σ. 84). Το διαφημιστικό μήνυμα αποτελεί απρόσωπη μορφή επικοινωνίας η οποία δύναται να προσεγγιστεί, σύμφωνα με τη φόρμουλα της ερώτησης του Lasswell, στα ακόλουθα μέρη: Ποιος, Λέει τι, Με ποιο Μέσο, Σε ποιον, Με τι Αποτέλεσμα ή αλλιώς να αναλυθεί στα ακόλουθα επιμέρους στοιχεία: Πομπός, Μήνυμα, Μέσο, Δέκτης, Επίδραση. Το γραμμικό αυτό πρότυπο μονόδρομης διαδικασίας επικεντρώνεται στο αποτέλεσμα, η στόχευση του οποίου είναι ωστόσο πομπο-κεντρική, καθιστώντας το ιδανικό μοντέλο για τη μελέτη μονομερούς και προπαγανδιστικής πολιτικής επικοινωνίας (Καϊτατζή- Γουίτλοκ, 2012, σ. 67-71). Ως πομπός των διαφημιστικών μηνυμάτων θεωρείται εν προκειμένω το εκάστοτε αρμόδιο τμήμα της Αστυνομίας Πόλεων, το οποίο οργάνωνε τις ραδιοφωνικές εκπομπές και ήταν υπεύθυνο για την έκδοση του περιοδικού Αστυνομικά Χρονικά. Από την πρώτη εκπομπή μέχρι την 1^η Ιανουαρίου 1959 υπεύθυνο ήταν το Τμήμα Πνευματικής Αγωγής της Αστυνομικής Σχολής, από 15 Ιανουαρίου 1959 μέχρι 15 Δεκεμβρίου 1960 η Γενική Διεύθυνση Αστυνομίας Πόλεων (Υφυπουργείου Εσωτερικών), από 01 Ιανουαρίου 1961 μέχρι 15 Ιανουαρίου 1965 το Αρχηγείο Αστυνομίας Πόλεων, από 01 Φεβρουαρίου 1965 μέχρι 15 Ιανουαρίου 1967 το Τμήμα Μελετών Αρχηγείου Αστυνομίας Πόλεων, από 01 Φεβρουαρίου 1967 μέχρι 01 Ιουλίου 1968 το Τμήμα Τύπου και Δημοσίων

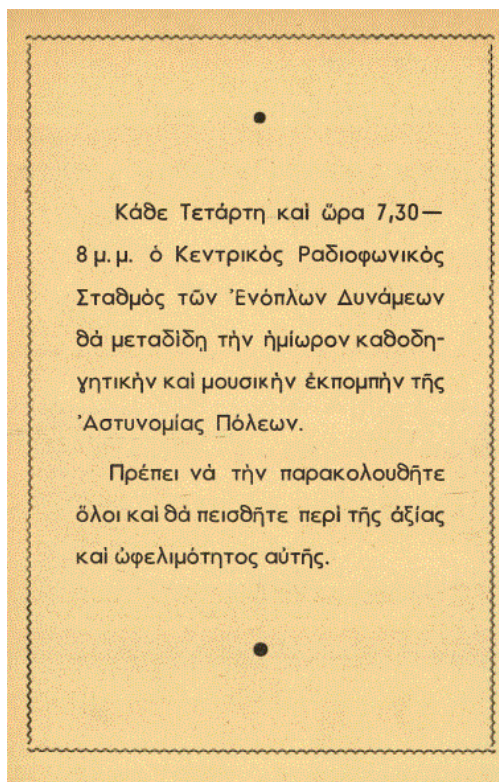

Σχέσεων του Αρχηγείου Αστυνομίας Πόλεων, από 15 Ιουλίου 1968 μέχρι τον Μάιο του 1970 το Τμήμα Δημοσίων Σχέσεων του Αρχηγείου Αστυνομίας Πόλεων (Πηλού, 2021, σσ. 47-49).

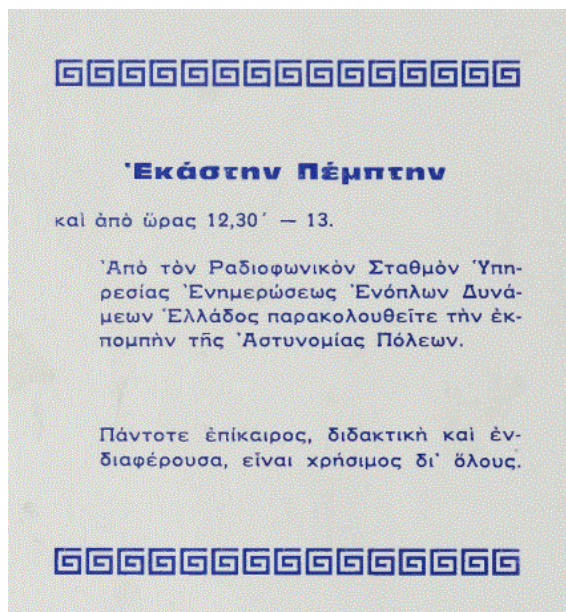
2. Ο Κεντρικός Ραδιοφωνικός Σταθμός των Ενόπλων Δυνάμεων

Το ραδιόφωνο υπήρξε ανέκαθεν ένα διεισδυτικό μέσο μαζικής επικοινωνίας, για το οποίο διάφοροι μελετητές έχουν υποστηρίξει πως είναι εγγενώς «φιλικό» προς την διάδοση προπαγανδιστικών μηνυμάτων, χάρη στην ευελιξία του, το χαμηλό κόστος παραγωγής προγραμμάτων και την εύκολη μετάδοση εκπομπών εκτός εθνικών συνόρων (Μπαντιμαρούδης, 2006, σ. 43), ιδανικό επίσης για «βουλευτικές, παραινετικές ή ρητορικές λειτουργίες» (Crisell, 1986, σ. 51). Από το 1946, είχαν καθιερωθεί οι εκπομπές των Σωμάτων Στρατού με την «Ώρα του Βασιλικού Ναυτικού» ή «Εκπομπή του Βήτα-Νι» να ξεχωρίζει σε ακροαματικότητα και τις αντίστοιχες εκπομπές της Αεροπορίας και του Στρατού Ξηράς να ακολουθούν (Χατζηδάκης, 2015, σσ. 184-185). Η επιτυχία των εκπομπών αυτών λειτούργησε ως προανάκρουσμα της λειτουργίας στρατιωτικού ραδιοφωνικού σταθμού, με τον ραδιοφωνικό σταθμό του 781ου Λόχου Γενικών Μεταφορών το 1947 και τον Κεντρικό Ραδιοφωνικό Σταθμό Ενόπλων Δυνάμεων το 1948 (Χατζηδάκης, 2015, σσ. 199). Από το 1948 «συστηματοποιείται στο στράτευμα ως φιλοσοφία η προπαγάνδα και (...) με τη μέθοδο της ψυχαγωγίας προσεγγίζεται ο στρατευμένος και παράλληλα ο ιδιώτης ακροατής και η κοινή γνώμη. Η νομική κατοχύρωση των στρατιωτικών ραδιοφωνικών σταθμών πραγματοποιείται το 1951 (Μπαντιμαρούδης, 2006, σ. 46) και η δημοτικότητα των σταθμών των Ενόπλων Δυνάμεων ήταν τέτοια ώστε «οδήγησε σταδιακά στη δημιουργία του Δεύτερου Προγράμματος της ΕΙΡ, που μιμήθηκε τη ραδιοφωνική τους συνταγή (ελαφριά προγράμματα με δημοφιλή μουσική)» (Μπαντιμαρούδης, 2006, σ. 46).

Η ραδιοφωνική εκπομπή της Αστυνομίας Πόλεων μεταδιδόταν μέσω του Κεντρικού Ραδιοφωνικού Σταθμού των Ενόπλων Δυνάμεων (Κ.Ε.Ρ.Σ.Ε.Δ.). Ανατρέχοντας στο περιοδικό της Αστυνομίας Πόλεων, *Αστυνομικά Χρονικά*, εντοπίστηκαν σχετικές διαφημίσεις της εκπομπής από το 1954 μέχρι το 1970. Υπεύθυνο ήταν το Τμήμα Πνευματικής Αγωγής της Αστυνομικής Σχολής και επιδίωξη της εκπομπής ήταν να είναι «ευχάριστη, διασκεδαστική και διδακτική» (Αρχιμανδρίτης, 1954, Α.Χ., έτος Β', τχ. 33, σ. 161). Το πρόγραμμα της εκπομπής δημοσιευόταν στο εβδομαδιαίο περιοδικό του Ε.Ι.Ρ. *Ραδιοπρόγραμμα* (χωρίς συγγραφέα, 1967, Α.Χ., έτος ΙΕ', τχ. 346, σ. 942). Η πρώτη εκπομπή μεταδόθηκε στις 22 Σεπτεμβρίου του 1954 και σύμφωνα με την διαφήμισή της επρόκειτο για «*ημίωρη καθοδηγητική και μουσική εκπομπή*» (Χωρίς συγγραφέα, 1954, Α.Χ., έτος Β', τχ. 33, σ. 1624). Πέραν του χαρακτηρισμού αυτής ως «*καθοδηγητικής*» ενδιαφέρον προκαλεί και η παραίνεση προς τον κοινό να την παρακολουθεί ώστε «*να πειστεί περί της αξίας και της ωφελιμότητας αυτής*». Η αντίληψη περί της *διαχρονικής ωφελιμότητας* της συγκεκριμένης εκπομπής διαπνέει το σύνολο των αντίστοιχων διαφημιστικών καταχωρήσεων. Η τελευταία από αυτές (1970) χαρακτηρίζει την εκπομπή «*πάντοτε επίκαιρον, διδακτική κι ενδιαφέρουσα, χρήσιμον δι' όλους*».

Εικόνα 2 – Τελευταία διαφήμιση ραδιοφωνικής εκπομπής Αστυνομίας Πόλεων στα Αστυνομικά Χρονικά (1970, Α.Χ., ἔτος ΙΗ', τχ. 407, σ. 434)

Εικόνα 1 - 1η Διαφήμιση ραδιοφωνικής εκπομπής Αστυνομίας Πόλεων στα Αστυνομικά Χρονικά (1954, Α.Χ., ἔτος Β', Τχ. 33, σ. 1624)

Προκειμένου να προσεγγίσουμε το υλικό μελέτης, που αποτελείται από 271 διαφημιστικές καταχωρήσεις, επιχειρήσαμε να εντοπίσουμε τις αλλαγές στο σώμα του κειμένου (χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη τυπογραφικές αλλαγές, αλλαγές στη μορφοποίηση ή στην ώρα και ημέρα μετάδοσης της εκπομπής) και έτσι καταλήξαμε σε οκτώ διαφορετικά διαφημιστικά κείμενα (σε περίοδο 17 ετών). Κριτήριο για την επιλογή αποτέλεσε η εκάστοτε διαφοροποίηση στο σώμα κειμένου, με εξαίρεση τη διαφημιστική καταχώρηση του τεύχους 401 του 1970, για την οποία παρόλο που δεν υπάρχει διαφοροποίηση στο περιεχόμενο, χρησιμοποιούνται λέξεις της καθαρεύουσας με τρόπο μάλλον φαιδρό, για παράδειγμα η φράση «κάθε + ημέρα της εβδομάδας» που χρησιμοποιούνταν σε όλες τις προηγούμενες καταχωρήσεις μετατρέπεται σε «εκάστην + ημέρα της εβδομάδας». Αντίστοιχα, η φράση «ώρα + ένδειξη ώρας» μετατρέπεται σε «από ώρας + ένδειξη ώρας». Παρόλο που δεν διαφοροποιείται ως προς το περιεχόμενό της, η καταχώρηση του τεύχους 401 του 1970 συμπεριλήφθηκε ως ξεχωριστό διαφημιστικό μήνυμα, καθώς η αναίτια εισαγωγή της καθαρεύουσας υποδηλώνει την πολιτική γραμμή της δικτατορίας, η οποία στην πραγματικότητα γελοιοποίησε και απαξίωσε την καθαρεύουσα, οδηγώντας στον πλήρη εξοβελισμό της τελικά από την εκπαίδευση, το 1976 (Μαυρογορδάτος, 2022).

Στο περιεχόμενο των οκτώ αυτών διαφημιστικών καταχωρήσεων αναζητήσαμε την επίκληση του διαφημιστή στις δεκαπέντε ανάγκες του κοινού, όπως τις ορίζει ο Fowles.

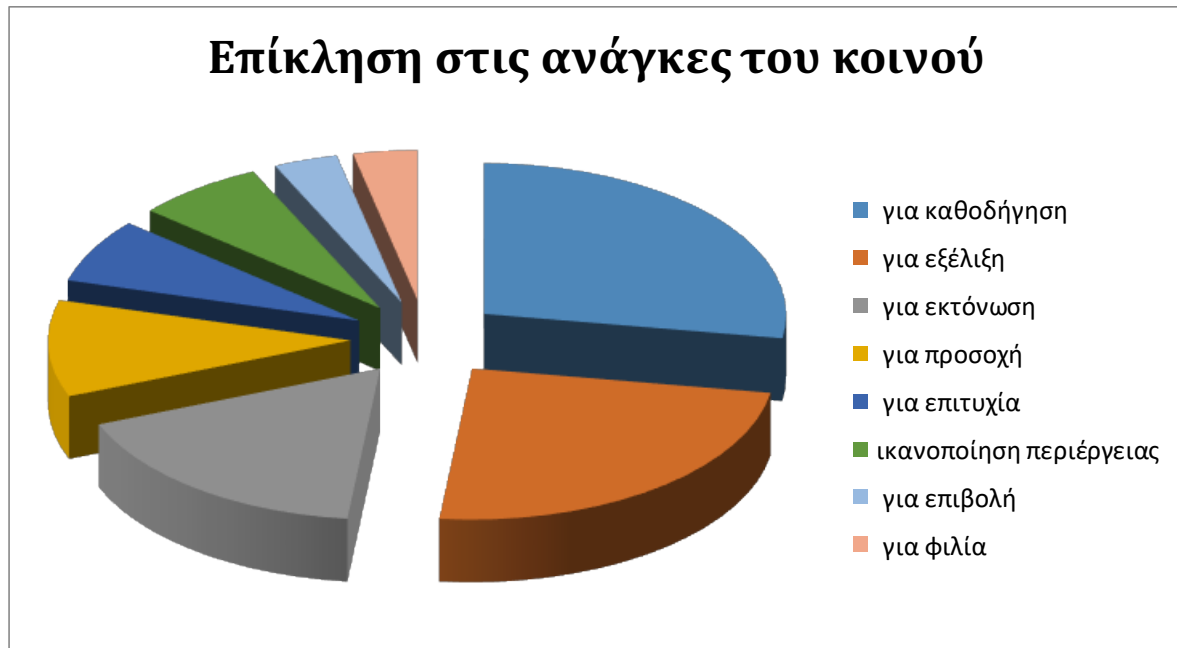
		έτος και αρ. τεύχους διαφήμισης							
		1954	1955	1956	1959	1959	1966	1968	1970
		33	60	65	150	151	314	371	401
Ανάγκες του Κοινού	για σεξουαλική έκφραση								
	για φιλία			•					
	για φροντίδα								
	για καθοδήγηση	•	•	•	•	•	•	•	•
	για εκτόνωση	•	•	•	•		•		
	για επιτυχία	•	•						
	για επιβολή			•					
	για εξέλιξη	•	•	•	•		•	•	•
	για προσοχή		•	•	•				
	για αυτονομία								
	για απόδραση								
	για ασφάλεια				•				
	για έκφραση								
	Ικανοποίηση περιέργειας	•	•						
Ικανοποίηση φυσιολογικών αναγκών									

Πίνακας 1 – Εξέταση αλλαγών κειμένου διαφημίσεων σύμφωνα με τις 15 ανάγκες του κοινού του Fowles

Παρατηρούμε ότι από τις δεκαπέντε ανάγκες του κοινού του Fowles εντοπίζουμε στο υλικό μελέτης οκτώ ανάγκες: την ανάγκη για φιλία, την ανάγκη για καθοδήγηση, την ανάγκη για εκτόνωση, την ανάγκη για επιτυχία, την ανάγκη για επιβολή, την ανάγκη για προσοχή, την ανάγκη για ασφάλεια και την ανάγκη για ικανοποίηση της περιέργειας. Παρατηρούμε επίσης ότι από το τεύχος 151 και μετά οι ανάγκες στις οποίες γίνεται η επίκληση του διαφημιστή συρρικνώνονται σε μόλις 3: την ανάγκη για καθοδήγηση, την ανάγκη για εκτόνωση και την ανάγκη για εξέλιξη. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η ποικιλία που παρατηρείται μέχρι και το τεύχος 150 οφείλεται στην προσπάθεια προσέλκυσης ενός μαζικού και ετερογενούς κοινού, ενώ, στη συνέχεια, το κοινό αυτό γίνεται πιο συγκεκριμένο. Ενδεχομένως από το τεύχος 151 και μετά η ανάγκη διαφήμισης και καθιέρωσης της εκπομπής να μην είναι τόσο επιτακτική και οι συντάκτες των διαφημιστικών καταχωρήσεων να μην χρειάζεται να επιστρατεύουν δημιουργικά μέσα, αλλά να περιορίζονται στην απλή αναφορά στην ημέρα και ώρα μετάδοσης της εκπομπής. Για το γεγονός αυτό συνηγορούν σχετικά αποσπάσματα του περιοδικού Αστυνομικά Χρονικά, σχετικά με την εκπομπή, η οποία μεταδιδόταν «με την ίδια πάντα επιτυχία και ανάμεσα σε ενθουσιώδεις εκδηλώσεις του κοινού» (Χωρίς συγγραφέα, 1959, Α.Χ., έτος Ζ', τχ. 152, σ. 7415) και συγκέντρωνε «την αγάπη, την προτίμηση και τον θαυμασμό

του κοινού, του οποίου τα σχόλια είναι πάντοτε ενθουσιώδη» (Χωρίς συγγραφέα, 1959, Α.Χ., έτος Ζ', τχ. 153, σ.7463).

Επανερχόμενοι στις οκτώ ανάγκες του κοινού που εντοπίζουμε στα κείμενα των διαφημιστικών καταχωρήσεων, μπορούμε να αποτυπώσουμε σχηματικά τη συχνότητα εμφάνισής τους ως εξής:

Εικόνα 3 – Η επίκληση στις ανάγκες του κοινού των διαφημιστικών καταχωρήσεων για την εκπομπή της Αστυνομίας Πόλεων

Η επίκληση στην ανάγκη για **καθοδήγηση**, που έγκειται στην ανάγκη για πληροφόρηση και αποφυγή λάθους και αποτυχίας εκφράζεται κυρίως με τη χρήση της προστακτικής (παρακολουθείτε τις εκπομπές/ παρακολουθείτε την εκπομπή), καθώς επίσης και με το τροπικό ρήμα πρέπει (Πρέπει να την παρακολουθείτε όλοι και θα πεισθείτε περί της αξίας και της ωφελιμότητος [της εκπομπής]) που εκφράζει τη δεοντική τροπικότητα στον βαθμό της αναγκαιότητας (Πολίτης, 2008, σ. 318) αλλά και με το επίθετο καθοδηγητική που προσδιορίζει την εκπομπή: «ημίωρον καθοδηγητικήν και μουσικήν εκπομπήν». Η επίκληση στην ανάγκη για καθοδήγηση γίνεται απροκάλυπτα, σε αντίθεση με την πεποίθηση ότι «η πειθώ μοιάζει να λειτουργεί καλύτερα όταν είναι καλυμμένη, παρά όταν είναι απροκάλυπτη. Έτσι, είναι σημαντικό να μην εμφανίζεται μια εκπομπή ως ανοιχτά χειραγωγική» (Schramm 1971, όπως αναφέρεται στο Crisell, 1986).

Η επίκληση στην ανάγκη για **εξέλιξη** είναι φανερή στον ισχυρισμό πως «Πρέπει να την παρακολουθείτε όλοι και θα πεισθήτε περί της αξίας και της ωφελιμότητος αυτής», δηλώνοντας πως η παρακολούθηση της εκπομπής θα είναι ωφέλιμη για τους ακροατές. Τα επίθετα μορφωτικός (μορφωτικό περιεχόμενο/μορφωτικές εκπομπές), διδακτική, επίκαιρη, χρήσιμη, καθώς και η δευτερεύουσα πρόταση «να σας διδάξουν» εκφράζουν την επίκληση στην ανάγκη για εξέλιξη, μέσω της μάθησης.

Η επίκληση στην ανάγκη για **εκτόνωση**, τη βασική δηλαδή ανθρώπινη ανάγκη για ψυχαγωγία και χαλάρωση εκφράζεται μέσω της περιγραφής των ραδιοφωνικών προγραμμάτων της Αστυνομίας Πόλεων με τα επίθετα μουσικός, λογοτεχνικός, ενδιαφέρων (ημίωρον καθοδηγητικήν και μουσικήν εκπομπήν / λογοτεχνικές, μουσικές εκπομπές / πλούσιο λογοτεχνικό, μουσικό περιεχόμενο / ενδιαφέρουσα) αλλά και με τη δήλωση ότι διαθέτουν «καλλιτεχνικά πανέμορφο πρόσωπο» και μπορούν «να σας σκορπίζουν κέφι».

Η ανάγκη για **προσοχή** είναι ακόμη μια βασική ανθρώπινη ανάγκη, που συνοψίζεται στην επιθυμία να μην περνάει κάποιος απαρατήρητος. Στα διαφημιστικά μηνύματα αναφέρεται πως η εκπομπή «καθιερώθηκε», «απέσπασε τον γενικόν θαυμασμόν και επεβλήθη», πως πρόκειται για εκπομπές «για τις οποίες μιλάει με θαυμασμό ολόκληρη η Αθήνα» καθώς «είναι οι καλύτερες του Σταθμού». Η ιδιαίτερη έμφαση που δίνεται στον θαυμασμό που προκαλούν τα ραδιοφωνικά προγράμματα καθώς και η σύγκριση με τα υπόλοιπα του σταθμού Ενόπλων Δυνάμεων θα μπορούσε να έχει διττή λειτουργία. Το άμεσο μήνυμα είναι το προφανές, η προβολή των εκπομπών, το έμμεσο όμως μήνυμα θα μπορούσε να λειτουργεί ως επίκληση στην ανάγκη για προσοχή: η εκπομπή της Αστυνομίας ξεχωρίζει από τις υπόλοιπες και προκαλεί τον θαυμασμό, άρα και οι ακροατές της (ειδικά οι αστυνομικοί) υπερέχουν και ξεχωρίζουν. Άλλωστε, εγγενής λειτουργία της επικοινωνιακής διαδικασίας είναι η παραγωγή άμεσων και έμμεσων μηνυμάτων (καταδηλώσεις και συμπαραδηλώσεις) (Αντωνοπούλου, 2017).

Η επίκληση στην ανάγκη για **επιτυχία**, πιο συγκεκριμένα, στην ικανοποίηση που προκαλεί το αίσθημα της καταξίωσης, πραγματοποιείται και πάλι μέσω συμπαραδηλώσεων (μέσω των φράσεων που αναφέραμε στην προηγούμενη κατηγορία). Ο θαυμασμός προς την εκπομπή, καθώς και η καθιέρωσή της (καταδήλωση) μετακυλείται και στους ακροατές της (συμπαραδήλωση).

Η επίκληση στην ανάγκη για **ικανοποίηση της περιέργειας** συντελείται μέσω της δομής της πρότασης: «Πρέπει να την παρακολουθείτε όλοι και θα πειστήτε περί της αξίας και της ωφελιμότητος αυτής». Η πρόταση εισάγει ένα αφηγηματικό αγκίστρι, θέτει τον προβληματισμό στον δέκτη του διαφημιστικού μηνύματος σχετικά με το αν όντως είναι αληθείς οι ισχυρισμοί για την αξία και την ωφελιμότητα της εκπομπής, με το παράδοξο του συνδυασμού της δεοντικής τροπικότητας στον βαθμό της αναγκαιότητας και της προτροπής στον δέκτη να αξιολογήσει ο ίδιος, χρησιμοποιώντας τη δική του κρίση.

Η επίκληση στην ανάγκη για **επιβολή** είναι απροκάλυπτη στην πρόταση που ακολουθεί, όπως συμβαίνει και με την ανάγκη για καθοδήγηση: «οι εκπομπές αυτές αποτελούν την καλύτερη προπαγάνδα για το Αστυνομικό Σώμα που παρουσιάζεται με ένα καλλιτεχνικά πανέμορφο πρόσωπο». Η εκπομπή παρουσιάζεται χωρίς περιστροφές ως μέσο προπαγάνδας για τη βελτίωση της εικόνας του Αστυνομικού Σώματος, μέλη του οποίου είναι οι δυνητικοί αστυνομικοί-ακροατές.

Τέλος, η επίκληση στην ανάγκη για **φιλία** γίνεται σε μία περίπτωση, με τη φράση «να σας κρατήσουν ευχάριστη συντροφιά», καλλιεργώντας έτσι την ψευδαίσθηση πως με την ακρόαση των ραδιοφωνικών εκπομπών συντελείται μια αμφίδρομη μορφή επικοινωνίας (Crisell, 1986, σ. 117)

3. Ποιο είναι το μέσο το οποίο χρησιμοποιεί;

Οι διαφημιστικές καταχωρήσεις που αποτελούν το υλικό μελέτης δημοσιεύονταν σε έντυπο περιοδικό τύπο. Ακολουθεί κατανομή των 271 διαφημιστικών καταχωρήσεων της εκπομπής της Αστυνομίας Πόλεων στο περιοδικό Αστυνομικά Χρονικά, που αποτελούν το υλικό μελέτης, ανά έτος.

Έτος	Διαφημιστικές καταχωρήσεις
1954	4
1955	15
1956	23
1957	6
1958	0
1959	8
1960	22
1961	24
1962	23
1963	24
1964	0
1965	23
1966	24
1967	24
1968	21
1969	23
1970	7

Πίνακας 2 – Διαφημιστικές καταχωρήσεις ανά έτος

Εικόνα 4 – Διαφημιστικές καταχωρήσεις ανά έτος

Θα μπορούσαμε να εξετάσουμε την πιθανότητα η διακύμανση που παρατηρούμε να οφείλεται σε στοχευμένη αυξομείωση των καταχωρήσεων ανάλογα με τους δείκτες ακροαματικότητας, θεωρούμε όμως περισσότερο πιθανό να οφείλεται αυτή η διακύμανση στην ψηφιοποίηση του υλικού. Τα διαφημιστικά μηνύματα που αφορούσαν την εκπομπή της Αστυνομίας Πόλεων εμφανίζονταν σταθερά στην τελευταία σελίδα του περιοδικού Αστυνομικά Χρονικά και είναι πιθανό κατά την ψηφιοποίηση να παραλήφθηκαν. Αξίζει να σημειωθεί ότι και στους έντυπους τόμους η συμπερίληψη των διαφημίσεων δεν είναι συνεπής (ακριβώς επειδή εμφανίζονταν στο οπισθόφυλλο) και έτσι τα δεδομένα αυτά δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την εξαγωγή συμπερασμάτων.

4. Σε ποιον απευθύνεται

Προκειμένου να εντοπίσουμε το κοινό στο οποίο απευθύνονται τα διαφημιστικά μηνύματα θα πρέπει να λάβουμε υπόψη το μέσο στο οποίο δημοσιεύονταν, το περιοδικό *Αστυνομικά Χρονικά*, και να αναρωτηθούμε ποιο ήταν το αναγνωστικό κοινό του περιοδικού. Αν και το αναμενόμενο είναι πως απευθυνόταν στους αστυνομικούς (δεδομένου πως εκπρόκειτο για ένα επαγγελματικό περιοδικό), στοιχεία που προέκυψαν μετά από έρευνα στα τεύχη του περιοδικού υποδηλώνουν πως στην πορεία «το αναγνωστικό κοινό διευρύνθηκε και σε πολίτες» (Πηλού, 2021, σ. 55). Με ραδιοφωνικούς όρους θα μπορούσαμε να πούμε πως δέκτες των διαφημιστικών μηνυμάτων ήταν οι δυνητικοί ακροατές της εκπομπής, το δυνητικό κοινό της εκπομπής, το οποίο θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε σαν μια συνεκτική τάξη ή επαγγελματική ομάδα (των αστυνομικών) και το μαζικό κοινό των πολιτών, με «όλο του το μέγεθος, την ετερογένεια, την ανωνυμία, την απουσία κοινωνικής συνοχής» (Crisell, 1986, σ. 134). Χαρακτηριστικά παραθέτουμε απόσπασμα από την εκπομπή της Αστυνομίας Πόλεων, το οποίο συνοψίζει τις παραπάνω παρατηρήσεις: «...Για σένα, αγαπημένε μας φίλε, όποιος κι αν είσαι, ό,τι δουλειά κι αν κάνεις, ό,τι και να πιστεύεις, όπου κι αν κατοικείς, είναι γραμμένο αυτό το πρόγραμμα. Για σένα και για την ευτυχία σου... Γιατί την ευτυχία σου υπηρετούν οι άνδρες του Αστυνομικού Σώματος» (Χανδρινός, 1962).

5. Ποιο είναι το αποτέλεσμα

Η μελέτη του κοινού, στην οποία περιλαμβάνεται και η αξιολόγηση της επίδρασης «είναι ένα θέμα πλούσιο σε ερωτήσεις και φτωχό σε απαντήσεις» (Crisell, 1986, σ.129). Η επίτευξη της επιδιωκόμενης επίδρασης, το να παρακολουθούν δηλαδή συστηματικά οι δέκτες την εκπομπή της Αστυνομίας Πόλεων θα μπορούσε να αποτυπωθεί μόνο με δείκτες ακροαματικότητας, ωστόσο δεν εντοπίσαμε στοιχεία ακροαματικότητας της εκπομπής κατά την έρευνά μας. Υπάρχουν στοιχεία για την ακροαματικότητα των σταθμών των Ενόπλων Δυνάμεων στο σύνολό τους, η οποία ανεβαίνει επί δικτατορίας, σε αντίθεση με τους δείκτες ακροαματικότητας του ΕΙΡ, που πέφτουν κατακόρυφα. Για την αύξηση, αυτή της ακροαματικότητας δεν προκύπτουν στοιχεία που θα μπορούσαν να τη συνδέσουν με τα διαφημιστικά μηνύματα που εξετάζουμε και ενδεχομένως οφειλόταν περισσότερο στην ελευθερία έκφρασης που απολάμβαναν οι συνεργάτες της ΥΕΝΕΔ, αν λάβουμε

υπόψη πως το «καχύποπτο βλέμμα της εξουσίας ήταν στραμμένο προς το κρατικό ραδιόφωνο» (Χατζηδάκης, 2015, σ. 322).

Την περίοδο της δικτατορίας παρατηρούμε διαφημιστικά μηνύματα με αστοχίες όπως τη μη αναγραφή της ώρας μετάδοσης της εκπομπής, τυπογραφικά και γραμματικά λάθη που διορθώνονται και επανεμφανίζονται ανά τεύχος, κάτι που δεν είχε παρατηρηθεί σε κανένα διαφημιστικό μήνυμα της προηγούμενης περιόδου. Ενδεικτικά παραθέτουμε έναν πίνακα με παραδείγματα.

έτος	τεύχος	Κείμενο	Κατηγορία
1968	354	παρασκευή	Κεφαλαιοποίηση
1968	355	Παρασκευή	διόρθωση κεφαλαιοποίησης
1968	355	εκπομπή/Εκπομπή	ασυνέπεια κεφαλαιοποίησης
1968	356	Παρασκευή	επαναφορά λάθους κεφαλαιοποίησης
1968	356	Εκπομπή/Εκπομπή	διόρθωση ασυνέπειας
1968	361	παρακολουθείται	γραμματικό λάθος - κατάληξη προστακτικής
1968	362	παρακολουθείται	γραμματικό λάθος - κατάληξη προστακτικής
1968	363	παρακολουθείτε	διόρθωση γραμματικού λάθους
1968	363	εκπομπή/Εκπομπή	ασυνέπεια κεφαλαιοποίησης
1968	365	εκπομπή/εκπομπή	διόρθωση ασυνέπειας
1969	377		λείπει η ώρα μετάδοσης
1969	383		προσθήκη ώρας μετάδοσης
1969	384		λείπει η ώρα μετάδοσης
1969	385		προσθήκη ώρας μετάδοσης

Πίνακας 3 Παραδείγματα αστοχιών στις διαφημιστικές καταχωρήσεις την περίοδο της δικτατορίας

Το προσωπικό που εργαζόταν πριν από την δικτατορία για τον Κεντρικό Ραδιοφωνικό Σταθμό Ενόπλων Δυνάμεων (εκφωνητές, δακτυλογράφοι, φροντιστές) παρέμεινε και κατά τη διάρκεια της δικτατορίας (Χατζηδάκης, 2015, σ.336). Δεν γνωρίζουμε όμως εάν συνέβαινε το ίδιο και με τους συντάκτες των διαφημιστικών μηνυμάτων. Η προχειρότητα στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, σε συνδυασμό με την εμφάνιση της καθαρεύουσας υποδεικνύουν κάποια διαφοροποίηση. Κλείνουμε με μια τελευταία αλλαγή που παρατηρήσαμε, που αφορά τη συντακτική δομή:

Παρακολουθείτε την έκπομπή της 'Αστυνομίας Πόλεων από τον Ραδιοφωνικό Σταθμό 'Ενόπλων Δυνάμεων 'Ελλάδος.

>

'Από τόν Ραδιοφωνικόν Σταθμόν τών 'Ενόπλων Δυνάμεων παρακολουθείτε τήν έκπομπήν τής 'Αστυνομίας Πόλεων

Ο εμπρόθετος προσδιορισμός μετατοπίζεται στο τεύχος 371 του 1968 στην αρχή της πρότασης, συνθέτοντας μια ασυνήθιστη συντακτική δομή, ενδεικτική της μετατόπισης του κέντρου βάρους των διαφημιστικών καταχωρήσεων που πραγματοποιήθηκε κατά τη δικτατορία, από την ουσία στους τύπους, από την επιμέλεια στην προχειρότητα, από το διαφημιζόμενο προϊόν στο μέσο μετάδοσης.

6. Βιβλιογραφία

Βιβλία

- Biagi, S. (1999). *Media Impact: An Introduction to Mass Media*. Στο: Μπαντιμαρούδης, Φ. (2006). *Σύντομη ιστορία της επικοινωνίας, Μέσα και Πολιτισμός*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο (σ. 84).
- Crisell, A. (1986). *Η γλώσσα του ραδιοφώνου*. Αθήνα: Αιγόκερως (σ. 51).
- Καϊτατζή-Γουίτλοκ Σ. (2012). *Επικοινωνία: Θεωρία στην πράξη*. Αθήνα: Λιβάνης (σσ. 67-71).
- Λεγκρό, Ζ. (1971). *Ρεκλάμες και βιολογική πλύση εγκεφάλου*. Στο: Κάρτερ, Γ. (1981). *Κείμενα Επικοινωνίας, Τηλεόραση και Ραδιόφωνο, Εισαγωγή στη μυθολογία του διαφημιστικού μηνύματος*. Αθήνα: Δίφρος (σ. 37).
- Μπαντιμαρούδης, Φ. (2006). *Σύντομη ιστορία της επικοινωνίας, Μέσα και Πολιτισμός*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο (σ. 43).
- Πολίτης, Π. (2008). *Ο λόγος της μαζικής επικοινωνίας, το ελληνικό παράδειγμα*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη) (σ. 318).
- Schramm, W. (1971). *The Nature of Communication between Humans*. Στο: Crisell, A. (1986). *Η γλώσσα του ραδιοφώνου*. Αθήνα: Αιγόκερως (σ. 137).
- Χατζηδάκης, Γ. (2015). «Ω, άγιε αιθέρα», *Ιστορία της ελληνικής ραδιοφωνίας*. Αθήνα: Polaris (σσ. 184-186).

Περιοδικά

- Αντωνοπούλου, Π. (2017). Τηλεόραση και Νέα Μέσα, Αθλητισμός και Πολιτικό Περιβάλλον: Όψεις της «μετάγχισης» ακροατηρίων», *Επιστημονικό περιοδικό Φυσική Αγωγή – Αθλητισμός -Υγεία* (τχ. 31).
- Αρχιμανδρίτης Ν. (1954). Ραδιοφωνικά εκπομπά της Αστυνομίας Πόλεων, *Αστυνομικά Χρονικά*, έτος Β' (τχ. 33), 1611.
- Χωρίς συγγραφέα (1967). Ανακοίνωση, *Αστυνομικά Χρονικά*, έτος ΙΕ' (τχ. 346), 942.
- Χωρίς συγγραφέα (1954). Διαφημιστική καταχώρηση ραδιοφωνικής εκπομπής της Αστυνομίας Πόλεων, *Αστυνομικά Χρονικά*, έτος Β' (τχ. 33), 1624.
- Χωρίς συγγραφέα (1970). Διαφημιστική καταχώρηση ραδιοφωνικής εκπομπής της Αστυνομίας Πόλεων, *Αστυνομικά Χρονικά*, έτος ΙΗ' (τχ. 407), 434.
- Χωρίς συγγραφέα. (1959). Ραδιοφωνικά εκπομπά της Αστυνομίας Πόλεων, *Αστυνομικά Χρονικά*, έτος Ζ', (τχ. 152), 7415.
- Χωρίς συγγραφέα. (1959). Ραδιοφωνικά εκπομπά της Αστυνομίας Πόλεων, *Αστυνομικά Χρονικά*, Έτος Ζ', (τχ. 153), 7463.

Μεταπτυχιακές Εργασίες

Πηλού, Δ. (2021). *Χρονογράφημα: γλωσσική αποδόμηση και διαμόρφωση ιδεολογίας. Η περίπτωση των Αστυνομικών Χρονικών πριν τη μεταπολίτευση*. (Μεταπτυχιακή εργασία). Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Αθήνα (σ. 55).

Οπτικοακουστικά Μέσα - Εκπομπές

Μαυρογορδάτος, Γ. (2022). *Θρησκεία και γλώσσα στην ελληνική περίπτωση* [Εκπομπή Podcast]. Αθήνα: ΕΤ1. Ανακτήθηκε 25 Μαρτίου 2022 από τη σειρά εκπομπών Διορθωτικά Μαθήματα Ιστορίας με τον καθηγητή Γιώργο Θ. Μαυρογορδάτο: https://open.spotify.com/episode/6Rg5erLpcKeNwEb3svHTy9?si=9ZJW3WC4S8-5as5zeZc_Q

Χανδρινός Δ. (1962). *Εκπομπή Αστυνομίας Πόλεων 20ής Ιανουαρίου 1962* [Ραδιοφωνική Εκπομπή]. Αθήνα: Κ.Ρ.Σ.Ε.Δ.Ε. Αρχείο Πηλού.

«Ευρώπη, η ήπειρος του δισταγμού»: Σημειώσεις στη Διάχυση της Αμάντας Μιχαλοπούλου

Μαρίνα Γρηγοροπούλου
Επίκουρη Καθηγήτρια Τμήματος Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο διερευνούμε στο φως της σημειωτικής το λογοτεχνικό κείμενο της Αμάντας Μιχαλοπούλου *Διάχυση*. Πρόκειται για ένα πρόσφατο αφήγημα, το οποίο από άποψη είδους προσδιορίζεται κάπου μεταξύ δυστοπίας και επιστημονικής φαντασίας, από άποψη χρόνου τοποθετείται στο εγγύς μέλλον και από άποψη τόπου οριοθετείται αποκλειστικά στη Γηραιά Ήπειρο. Η θεματική του αντανακλάται σε μια πληθώρα ιδιότυπων περιστατικών που συμβαίνουν μόνο σε ευρωπαϊκές χώρες και συνίστανται στη συγχώνευση σε ένα σώμα δύο εντελώς άγνωστων ανθρώπων ανεξαρτητως φύλου και ηλικίας· ασφαλώς, τούτη η παράδοση αλήθεια παραλληλίζεται υπόρρητα με την υβριδική πραγματικότητα της ηπείρου μας σήμερα. Αυτήν την αναλογία επιθυμούμε, λοιπόν, να προσεγγίσουμε εδώ με τη συνδρομή της περί αντίληψης θεώρησης του μεγάλου φιλοσόφου C. S. Peirce και με πυξίδα την τριπλή συνέργεια των εννοιών «εικόνα», «διάγραμμα» και «μεταφορά»· στόχος μας είναι να υποστηρίξουμε ότι από την αλληλεξάρτηση και την αρχιτεκτονική τους ενότητα αφενός σφυρηλατείται το νόημα του κειμένου, δηλαδή η επισήμανση της σύγχρονης ευρωπαϊκής ταυτότητας ως αμφιλεγόμενης ταυτότητας, αφετέρου αποκαλύπτεται η πρόθεση της συγγραφέως, δηλαδή η ίδια η θέση της ως αμφιταλάντευση ανάμεσα στη δόμηση και στην αποδόμηση μιας στέρεης ταυτότητας.

© 2022 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: Ευρώπη, ταυτότητα, Peirce, Μιχαλοπούλου

Doi:

Abstract

In this article we examine in the light of semiotics Amanda Michalopoulou's Dispersion literary text. It is a recent narrative, which in terms of genre is somewhere between dystopia and science fiction. It is placed in the near future, and is exclusively located in the region of Old Epirus. Its theme is reflected in a multitude of peculiar incidents occurring only in European countries and consisting of merging into a body two completely unknown people regardless of

gender and age. Certainly, this paradoxical truth is in an endogenous parallelism to the hybrid reality of our continent today. We therefore wish to approach this analogy here with the contribution of the perception of the great philosopher C. S. Peirce and with the triple synergy of the concepts of «image», «diagram» and «metaphor» as compass; our aim is to argue that their interdependence and architectural unity forge both the meaning of the text, namely the labeling of modern European identity as a controversial identity, and, on the other hand, the author's intention is revealed, that is, her position as the ambivalence between the construction and the deconstruction of a solid identity.

© 2022 Library and Information Center, University of the Peloponnese

Keywords: Europe, identity, Peirce, Michalopoulou

Στο παρόν άρθρο επιθυμούμε να διερευνήσουμε στον ορίζοντα της σημειωτικής το λογοτεχνικό κείμενο της Αμάντας Μιχαλοπούλου *Διάχυση*.

Πρόκειται για ένα πρόσφατο και ευσύνοπτο αφήγημα, το οποίο από άποψη είδους προσδιορίζεται κάπου μεταξύ δυστοπίας και επιστημονικής φαντασίας, από άποψη χρόνου τοποθετείται στο εγγύς μέλλον και από άποψη τόπου οριοθετείται αποκλειστικά στη Γηραιά Ήπειρο· στη Γηραιά Ήπειρο την επιούσα της κρίσης της κουλτούρας, της μετανάστευσης και της αμφισβήτησης κάθε αξίας που προσφέρει την ψευδαίσθηση της σταθερότητας στους Ευρωπαίους πολίτες. Μέσα στο κάτοπτρο αυτό, η θεματική του κειμένου, η οποία εντάσσεται στην ευρύτερη ταυτοτική προβληματική της διεθνώς καταξιωμένης σύγχρονης συγγραφέως μας, αντανακλάται σε μια πληθώρα ιδιότυπων περιστατικών που συμβαίνουν μόνο σε ευρωπαϊκές χώρες και συνίστανται στην ασύλληπτη συγχώνευση σε ένα σώμα δύο εντελώς άγνωστων μεταξύ τους ανθρώπων ανεξαρτήτως φύλου, εθνικότητας, θρησκείας, γλώσσας και ηλικίας.

Ως μεθοδολογικό εργαλείο για την κατανόηση του μελετώμενου λογοτεχνικού λόγου προκρίναμε την περί αντίληψης θεώρηση του μείζονος φιλοσόφου Charles Sanders Peirce. Όπως είναι γνωστό, στο πλαίσιο των τριών¹ θεμελιακών κατηγοριών της φιλοσοφίας του και της τριπλής² υπόστασης του σημείου, ο Αμερικανός στοχαστής προέβη και στη διάκριση τριών τύπων αναλογίας, δηλαδή στην εικόνα (image), στο διάγραμμα (diagram) και στη μεταφορά (metaphor), καθένας από τους οποίους συνδέεται και με μια φαινομενολογική κατηγορία: η κατηγορία του αισθήματος και της ποιότητας αντιστοιχεί στην εικόνα, της εμπειρίας, της πάλης (ή αντίστασης) και του αμιγούς γεγονότος στο διάγραμμα, της σκέψης (ή σημασίας) και του νόμου στη μεταφορά (Peirce, 1978: 83-105).

Στόχος μας, λοιπόν, στην επιλογή της προσέγγισης αυτής είναι να δείξουμε ότι η ιστορούμενη στο κείμενο αλλόκοτη αλήθεια, μέσω της εξελικτικής πορείας της σήμανσης, παραλληλίζεται υπόρρητα με τη διαφαινόμενη στη ζωή της ηπείρου μας παράδοξη πραγματικότητα.

¹ *Firstness, Secondness, Thirdness.*

² Ομοίωμα (icon), δείκτης (index), σύμβολο (symbol).

Τι ακριβώς συμβαίνει, όμως, για πρώτη φορά στην Ευρώπη στις 10 Οκτωβρίου του 2026, ενώ η αφηγήτρια της ιστορίας –συγγραφέας στο επάγγελμα και προφανώς persona της ίδιας της γεννημένης στις 10 Οκτωβρίου του 1966 Αμάντας Μιχαλοπούλου– ετοιμάζεται να γιορτάσει τα εξηκοστά της γενέθλια;

Το πράγμα είχε ως εξής. Μια γυναίκα σαράντα χρονών από τη Νότια Ιταλία διασταυρώθηκε στο Μοναστηράκι με μια γυναίκα που ζούσε έξω από το Αννόβερο. “Για κάποιον λόγο δεν μπορούσα να ξεκολλήσω τα μάτια μου από πάνω τους” είπε στις κάμερες ένας φοιτητής Νομικής. “Ήταν σαν να έψαχναν με μεγάλη αγωνία για κάτι”. Σύμφωνα με αυτόπτες μάρτυρες οι δυο γυναίκες άπλωσαν τα χέρια τους και, σαν οδηγημένες από κάποια ανώτερη δύναμη, μπήκαν η μία μέσα στην άλλη (Μιχαλοπούλου, 2018: 302).

όπως ήταν αναμενόμενο,

πλήθος κόσμου μαζεύτηκε γύρω τους. Η γυναίκα που είχε προκύψει από τον συγκερασμό των άλλων δύο άρχισε να μιλάει ιταλογερμανικά. Σοκαρισμένη και η ίδια από την μεταμόρφωση έδινε αντικρουόμενα στοιχεία. Πότε έλεγε πως ονομαζόταν Βαλεντίνα Ρούσο και ήταν γιατρός, πότε Κλαούντια Φίσερ και ήταν ταξιδιωτική πράκτορας. Οι παρευρισκόμενοι γκουγκλάρισαν τα ονόματα: υπήρχε πράγματι γυναικολόγος Βαλεντίνα Ρούσο και ταξιδιωτική πράκτορας ονόματι Κλαούντια Φίσερ. Οι δυο γυναίκες ήταν σε θέση να μιλήσουν για τη ζωή τους και το παρελθόν τους με κάθε λεπτομέρεια, χρησιμοποιώντας το ίδιο στόμα. Μεταφέρθηκαν με αστυνομική συνοδεία στο «Αιγινήτειο» (Μιχαλοπούλου, 2018: 303).

τέτοια περιστατικά άρχισαν να γίνονται ολοένα και συχνότερα σε διάφορα μέρη της Ευρώπης· ωστόσο, όπως συνεχίζει μειδιώντας η αφηγήτρια,

η συζήτηση φούντωσε όταν στο παιχνίδι μπήκαν και διασημότητες. Η Αντέλ και η Ελισάβετ της Αγγλίας συναιρέθηκαν σε μια τελετή, την ώρα που η τραγουδίστρια υποκλίθηκε μπροστά στην υπέργηρη βασίλισσα για να χριστεί Ιππότης. Ο Μισέλ Ουελμπέκ και η Μαρίν Λεπέν συναιρέθηκαν στην αίθουσα ενός δικαστηρίου όπου εκδικαζόταν κάποια υπόθεση συκοφαντίας. Ο Πέδρο Αλμοδόβαρ συναιρέθηκε με ένα νεαρό Ρουμάνο κτηνοτρόφο λίγο πριν αρχίσει γυρίσματα. Η ταινία του χαρακτηρίστηκε πρωτοποριακή, επειδή αντί για ανθρώπους πρωταγωνιστούσαν ζώα (Μιχαλοπούλου, 2018: 305),

σχολιάζει η αφηγήτρια με τόνο που υπαινίσσεται το φρικώδες και συνάμα χαρίεν στοιχείο της κατάστασης· έτσι,

άντρες, γυναίκες και παιδιά έφευγαν το πρωί από το σπίτι τους και δεν επέστρεφαν ποτέ: συναντούσαν κάποιον άγνωστο στον δρόμο, ένιωθαν ακατανίκητη έλξη (ορισμένοι μιλούσαν για αηδία ή ίλιγγο) και αυτομάτως βρίσκονταν σε ένα σώμα που δεν ήταν ούτε δικό τους, ούτε ακριβώς ξένο. Το νέο σώμα περιείχε δύο ανθρώπινες ιστορίες και συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Όταν μια γυναίκα έμπαινε σε έναν άντρα ανέκυπτε και ζήτημα φύλου (Μιχαλοπούλου, 2018: 303).

ασφαλώς, «κάθε φορά που ένας βόρειος συναιρούνταν με έναν νότιο, μια χριστιανή μ’ έναν μουσουλμάνο, ένας αστός με μια αγρότισσα, γινόταν μια

ανεξήγητη υπέρβαση εαυτού» (Μιχαλοπούλου, 2018: 304), καταλήγει η αφηγήτρια.

Αυτή η γεμάτη ενάργεια και ενέργεια περιγραφή του συμβάντος στην αρχή του κειμένου προσανατολίζει τη σκέψη μας στον πρώτο τύπο αναλογίας του Peirce, δηλαδή την εικόνα. Πρόκειται για το *εικονικό συστατικό του σημείου*, για την ομοιότητα στην ατόφια της κατάσταση ανεξάρτητα από την υλοποίησή της· κι η τελευταία εφαρμόζει μια ποιοτική ομοιότητα μεταξύ σημειοφόρου και αναφερόμενου, κατέχοντας αναμφίβολα πρωτεύουσα θέση στη διαδικασία επικοινωνίας και κατανόησης.

Στην πορεία της αφήγησης και στην προοπτική κατανόησης του πρωτόγνωρου γεγονότος αποδίδονται σ' αυτό ποικίλες ονομασίες: «Αντικατοπτρισμός Προβολικής Ταυτότητας, Διάχυση, Κλυδωνισμός, Συναίρεση» (Μιχαλοπούλου, 2018: 303): τελικά, όμως, επικρατεί εκείνη που δρομολογούν οι Βρυξέλλες: «Νέα Ευρωπαϊκή Ταυτότητα. Εν συντομία *N.E.T.*»³ (Μιχαλοπούλου, 2018: 303).

Το ακρωνύμιο τούτο, *mutatis mutandis*⁴, ανακαλεί στη μνήμη μας τη δεύτερη πιρσιανή μορφή αναλογίας, το διάγραμμα⁵. Εδώ πρόκειται για το *δεικτικό συστατικό του σημείου*, στο οποίο η αναλογία ανάμεσα στο σημειοφόρο και στο αναφερόμενο δεν είναι πια ποιοτική, αλλά σχεσιακή και δεν ενέχει δεσμό ομοιότητας, αλλά εγγύτητας. Έτσι, η σχηματοποιημένη ονομασία του κάθε πράγματος και η διαγραμματική οργάνωση της διατύπωσης δεν παράγουν τόσο μιαν εικόνα στη διάνοια του δέκτη⁶, όσο συμβάλλουν στην προσέγγιση του τελευταίου σ' αυτήν.

Πάντως, ακόμα και μετά τις πρώτες δραματικές δημοσιογραφικές κορώνες, η όποια εξοικείωση των Ευρωπαίων με την πρωτοφανή πραγματικότητα δεν μοιάζει αρκετή· το φαινόμενο της *Συναίρεσης* εξαπλώνεται, η αγωνία εντείνεται και η ανάγκη κάποιας τεκμηριωμένης εξήγησης αυξάνεται. Οι προσπάθειες, όμως, επιστημονικής επεξήγησης του φαινομένου ανάμεσα σε εικασίες της κβαντικής φυσικής και υποθέσεις της κλινικής ψυχολογίας αποδεικνύονται άκαρπες, οι φιλοσοφικές σκέψεις αποβαίνουν μάταιες, ενώ οι αφορισμοί ιεραρχών και οι αγορεύσεις πολιτικών και νομικών δυναμιτίζουν έτι περισσότερο το κλίμα. Έτσι, έχοντας πάψει πια να συγγράφει μυθιστορήματα και έχοντας βιώσει προσωπικά πλέον την κατάσταση μετά τη *Συναίρεση* του συζύγου της με μια κοπέλα από την Ισλανδία, η αφηγήτρια αφοσιώνεται στη συγγραφή μιας μελέτης γι' αυτό το φαινόμενο. «Αν οι ιθύνοντες ξέρουν μόνο να καταγράφουν το ποσοστό αυτοδιάχυσης και τη θερμοδυναμική ισορροπία της *N.E.T.*», διαπιστώνει, «εγώ χρησιμοποίησα άλλο “μικροσκόπιο”: κατέγραψα το πείραμα της ζωής μου πλάι σε έναν άνθρωπο του νέου ευρωπαϊκού κόσμου. Η εισαγωγή μου τιτλοφορείται “Ευρώπη, η ήπειρος του δισταγμού”» (Μιχαλοπούλου, 2018: 306), τονίζει με έμφαση κατόπιν και της δικής της *Συναίρεσης* με έναν νεαρό Γάλλο.

³ Δική μου η υπογράμμιση.

⁴ Εφόσον εδώ δεν αναδύεται ρητά μια δυαδική σχέση.

⁵ Στο πλαίσιο της *θεωρίας υπαρκτικών γραφημάτων*, ο Peirce επεδίωξε να εισαγάγει γραφικούς τύπους για κάθε πρόβλημα που έθετε η Λογική.

⁶ Μη λησμονούμε ότι και η γλώσσα έχει διαγραμματική φύση (όπως έδειξε και ο Jakobson μετά το 1966).

Η συνένωση διαφορετικών πεδίων σε ένα μοναδικό σημείο νοηματοδότησης (Verhaegen, 1994: 30-32), την Ευρώπη ως ήπειρο του δισταγμού, οδηγεί τον συλλογισμό μας στον τρίτο τύπο αναλογίας του Peirce, δηλαδή τη μεταφορά. Σε σύγκριση με το διάγραμμα, η μεταφορά παρουσιάζει έναν μεγαλύτερο βαθμό σύμβασης: συνίσταται όχι τόσο στην υπόδειξη των σχέσεων που υπάρχουν ανάμεσα στα πράγματα ή ανάμεσα στα μέρη ενός πράγματος, όσο στην απεικόνιση μιας σημειωτικής σχέσης από μια παρόμοια σημειωτική σχέση⁷. Με άλλα λόγια, η μεταφορά είναι η διαδικασία υποκατάστασης ενός σημείου από ένα άλλο.

Από τα ανωτέρω, λοιπόν, συμπεραίνουμε και επισημαίνουμε τα ακόλουθα τρία σημεία (ή τις τρεις παραμέτρους του κειμένου ως σημείου):

1) Η εικόνα της συγχώνευσης αντανακλά και μαρτυρά το πυκνό και άμεσο αίσθημα μιας αδήριτης ανάγκης ή και αδάμαστης επιθυμίας κάποιων ανθρώπων να γίνουν άλλοι⁸, εφόσον ο άνθρωπος ανιχνεύει εν πολλοίς τον εαυτό του μέσα από τη θέαση της εξωτερικής πραγματικότητας ως ομολογής με τον εσωτερικό του κόσμο. Γιατί το ανθρώπινο «εγώ» είναι μονάχα ένα συμπέρασμα» (Deledalle, 1978: 247).

2) Το διάγραμμα N.E.T. υποδεικνύει την αντίσταση στην αλλαγή και συνάμα τον φορέα της, κατ' αρχάς τον ενδεχομένως ελευσόμενο Ευρωπαϊό και κατ' επέκταση τον δυνάμει άγνωστο εαυτό που δεν μπορεί να αναλυθεί αδιαμεσολάβητα. Γιατί «ο άνθρωπος σκέφτεται με σημεία» (Deledalle, 1978: 247).

3) Η μεταφορά της μελέτης ως υποκατάστασης της παράστασης του πράγματος από τις σκέψεις της αφηγήτριας για το πράγμα παραλληλίζει την αμφιλεγόμενη κατάσταση της διασταύρωσης στο κείμενο με τη διαφορούμενη συνθήκη της υβριδοποίησης στον κόσμο, ενώ ταυτόχρονα καθιστά την ουσία του αυριανού Ευρωπαϊού με τις «μεγάλες δυνατότητες και [τα] σκοτεινά μυστικά» (Μιχαλοπούλου, 2018: 306) ανάλογη με την οντότητα του εν εξελίξει ανθρώπινου γένους: «μήπως το να μην ξέρεις ποιος είσαι δεν είναι αρρώστια, αλλά μια θεόπεμπτη ψυχική αιώρηση;» (Μιχαλοπούλου, 2018: 306) διερωτάται η συγγραφέας, μετατρέποντας το αφήγημά της σε σημείο που ενεργοποιεί τον στοχασμό του τι είμαστε και του πώς εμπεριέχουμε τα πάντα και τους πάντες. Γιατί ο ίδιος «ο άνθρωπος είναι σημείο» (Deledalle, 1978: 247).

Επομένως, αν η εικόνα αναπαριστά το γεγονός, το διάγραμμα αποτυπώνει τη γραφική σήμανσή του και η μεταφορά συνιστά το αμάλγαμα κάθε πτυχής και δυναμικής του, πιστεύουμε ότι από τη διαρκή αλληλεξάρτηση και την αρχιτεκτονική τους ενότητα αφενός προκύπτει το νόημα της Διάχυσης, δηλαδή η σύγχρονη ευρωπαϊκή ταυτότητα ως ρευστή, κλυδωνιζόμενη και τελικά υβριδική ταυτότητα που κληροδοτεί στον κόσμο του μέλλοντος νέες προκλήσεις, αφετέρου ανακύπτει η σημαντικότερη στα μάτια του Peirce –κριτικού της λογοτεχνίας, θεωρητικού των σημείων και φιλοσόφου της αισθητικής–

⁷ Σε αντίθεση με την κλασική ρητορική, για τον Αμερικανό στοχαστή η μεταφορά είναι μια διαδικασία απεικόνισης.

⁸ «...όσοι συναιρέθησαν είχαν μια ανεξέλεγκτη επιθυμία να είναι άλλοι», βλ. Μιχαλοπούλου, 2018: 306.

συγγραφική πρόθεση⁹ που πυροδοτεί ένα λογοτεχνικό σύμπαν με πολλά αποσιωπητικά...

Έτσι, όπως αναδύεται χαρακτηριστικά στο κείμενο από την υποδειγματική αφομοίωση των Βαλεντίνα Ρούσο και Κλαούντια Φίσερ που παραδίδουν ακόμη και μαθήματα ειρηνικής συνύπαρξης στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα (Μιχαλοπούλου, 2018: 303), και όπως ανέλυσε η συγγραφέας σε κατ' ιδίαν συνάντησή μας, πέραν «των επίκαιρων ζητημάτων ταυτότητας φύλου και γλώσσας», η πρόθεσή της έγκειται σε πρώτο επίπεδο στην απεικόνιση «της συγχώνευσης ως μιας κατάστασης εφιαλτικής και αστείας συνάμα, ως μιας μεταμόρφωσης τρομακτικής και ενδιαφέρουσας μαζί»¹⁰. Σε δεύτερο επίπεδο, και εφόσον η αφηγήτρια είναι μια λογοτέχνις που δεν γράφει πια νιώθοντας ότι η πραγματικότητα υπερβαίνει τη μυθοπλασία¹¹ (Μιχαλοπούλου, 2018: 306), η ορίζουσα την όλη δόμηση του κειμένου πρόθεση της συγγραφέως συνδέεται και με το ζήτημα της ίδιας της λογοτεχνίας ως αισθητικού σημείου σε κρίση ταυτότητας. «Πράγματι η λογοτεχνία βρίσκεται σε κρίση, σε μια πολύ ενδιαφέρουσα κρίση τις τελευταίες δεκαετίες»¹², καταφάσκει η Αμάντα Μιχαλοπούλου. «Διαβάζουμε όλοι με μη γραμμικό τρόπο, ζούμε μη γραμμικά και γράφουμε χρησιμοποιώντας ιδιολέκτους, φλας μπακ, κείμενα που παλιότερα δεν έβρισκαν χώρο παρά μόνο σε πολύ διαφορετικά γλωσσικά περιβάλλοντα»¹³. Συνεπώς, «τα υβριδικά κείμενα είναι τα κείμενα που ταιριάζουν καλύτερα στην εποχή μας, είναι κείμενα δισταγμού και αναποφασιστικότητας, άρα πολύ σύγχρονα»¹⁴, υπογραμμίζει κατά την επικοινωνία μας η συγγραφέας.

Αυτού του είδους τα κείμενα δηλώνουν, τελικά, την ανάγκη επικαιρότητας του λογοτεχνικού κειμένου ως έργου με αισθητικό χαρακτήρα που μετέχει στην τάξη του συμβόλου επενεργώντας στην ατομική και στη συλλογική συνείδηση¹⁵, αλλά υποδηλώνουν και την επίκαιρη αναγκαιότητα της πιρσιανής σημειωτικής ως μιας «μεταφυσικής και κοινωνικής θεωρίας του σημείου» (Deledalle, 1978: 246) που καλλιεργεί την κουλτούρα της στοχαστικότητας τοποθετώντας στο κέντρο τον άνθρωπο. Γιατί εκείνος είναι «το τελειότερο των σημείων» (Peirce, 1978: 252).

---

⁹ Εξετάζεται δομικά μέσα στο όλο πλαίσιο του *πραγματικισμού*.

¹⁰ Πρόκειται για φράσεις της συγγραφέως που κατέγραψα κατά τη συνάντησή μου μαζί της στην Αθήνα (Χαλάνδρι) στις 25 Ιουνίου 2019. Ευχαριστώ ιδιαίτερα την κυρία Αμάντα Μιχαλοπούλου για την τιμή, την εμπιστοσύνη και τον χρόνο που μου αφιέρωσε.

¹¹ «Όσα ονειρευτήκαμε ή φοβηθήκαμε έχουν λίγο πολύ συμβεί, οπότε σε τι χρειάζεται η μυθοπλασία;», διερωτάται η αφηγήτρια του κειμένου. «Δύο κύκλοι που τέμνονται είναι η πραγματικότητα και η μυθοπλασία», θα μου πει η Αμάντα Μιχαλοπούλου, «κι αυτό ακριβώς διερευνά ο συγγραφέας πώς επικοινωνούν μεταξύ τους, τι συμβαίνει, αλλά και τι θα μπορούσε να έχει συμβεί». Επιπλέον, ο κίνδυνος της συγγραφικής ματαιώσης προκύπτει στο κείμενο από το γεγονός ότι η μελέτη της αφηγήτριας για τη «Διάχυση» αντιμετωπίζει το φάσμα της μη δημοσίευσης όσο εκείνη θα βρίσκεται στη ζωή, δεδομένου ότι οι «συναιρεμένοι» ενίοτε αντιμετωπίζονται με φόβο και οδηγούνται σε στρατόπεδα εγκλεισμού.

¹² Μιχαλοπούλου, ηλεκτρονικό μήνυμα προς τη γράφουσα (25 Ιουνίου 2019): 17.55'.

¹³ Το ίδιο.

¹⁴ Το ίδιο.

¹⁵ Αναφορικά με τη συλλογιστική του πατέρα του πραγματισμού στις διαλέξεις του στο Πανεπιστήμιο του Harvard την άνοιξη του 1903, βλ. Peirce, 1997.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Bayart, Denis, «Sur les aspects logiques de l'interprétation des signes chez Peirce et Eco», *Le Libellio d'Aegis*, 3 (4) (2007), 24-34.

Deledalle, Gérard, «La métaphysique du signe», στο C. S. Peirce, *Écrits sur le signe*, rassemblés, traduits et commentés par G. Deledalle (Paris: Éditions du Seuil, 1978), σσ. 246-252.

Peirce, C. S., *Collected Papers*, 8 volumes, vols 1-6, eds Charles Hartshorne and Paul Weiss, vols 7-8, ed. Arthur W. Burks (Harvard University Press, 1931-1958).

_____ : *Écrits sur le signe*, rassemblés, traduits et commentés par G. Deledalle (Paris: Éditions du Seuil, 1978).

_____ : *Pragmatism as Principle and Method of Right Thinking. The 1903 Harvard Lectures on Pragmatism*, edited and introduced, with a Commentary by Patricia Ann Turrise (New York: State University of New York Press, 1997).

Tiercelin, Claudine, *C. S. Peirce et le Pragmatisme* (Paris: PUF, 1993).

Verhaegen, Philippe, «Image, diagramme et métaphore. A propos de l'icône chez C. S. Peirce», *Recherches en communication*, 1 (1994), 30-32.

Ηλεκτρονική

Ελληνική

Μιχαλοπούλου, Αμάντα, «Διάχυση», στο *Passengers* (Free Thinking Zone, 2018), σσ. 302-307.

_____, ηλεκτρονικό μήνυμα προς τη γράφουσα (25 Ιουνίου 2019): 17.55'.

The importance of utilizing rubric assessment to assess the performance of K-12 teachers in STEAM courses. Process modeling

Spyropoulou Konstantina^α, Wallace Manolis^β, Pouloupoulos Vasileios^γ

^αUniversity of the Peloponnese, Akadimaikou G. K. Vlachou str, Tripolis, 22131, Greece

^{β,γ}ΓΑΒ LAB – Knowledge and Uncertainty Laboratory, Department of Informatics and Telecommunications, Akadimaikou G. K. Vlachou str, Tripolis, 22131, Greece

Abstract

This article examines the importance of using assessment in STEAM education (Science, Technology, Engineering, Arts and Mathematics), in primary school teachers (Kindergarten to 12 years old), to assess their degree of readiness, attitudes, their perceptions and knowledge about the strategies, resources and teaching objectives for the integration of STEAM education in the curriculum. The most popular types of Rubric Assessments are presented, in order to highlight them as a dynamic and innovative tool in terms of pedagogical benefits deriving from their use and in this case in the evaluation of the performance of the teachers themselves. Using Fuzzy Cognitive Map (FCM), teacher performance is modeled. In addition, the need for research data on K-12 STEAM education, regarding the perceptions and needs of primary school teachers, is highlighted.

© 2022 Library and Information Center, University of Peloponnese

Keywords: Evaluation, Self-evaluation, K-12 STEAM, Evaluation rubrics, FCM

Doi:

Περίληψη

Το παρόν άρθρο μελετά τη σημασία της χρήσης της αξιολόγησης στην εκπαίδευση STEAM (Επιστήμη, Τεχνολογία, Μηχανική, Τέχνες και Μαθηματικά), σε εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (Kindergarten to 12 years old), σε μια προσπάθεια αποτίμησης του βαθμού ετοιμότητάς τους, των στάσεων, των αντιλήψεων και της γνώσης τους σχετικά με τις στρατηγικές, τους πόρους και τους διδακτικούς στόχους για την ενσωμάτωση της εκπαίδευσης STEAM στο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών. Παρουσιάζονται τα πιο δημοφιλή είδη των Ρουμπρικών Αξιολόγησης και γίνεται προσπάθεια ανάδειξης τους ως ένα δυναμικό και καινοτόμο εργαλείο ως προς τα παιδαγωγικά οφέλη που απορρέουν από τη χρήση τους και εν προκειμένω στην αξιολόγηση της επίδοσης των ίδιων των εκπαιδευτικών. Με τη χρήση του Fuzzy Cognitive Map (FCM) μοντελοποιείται η απόδοση των εκπαιδευτικών. Επιπλέον, αναδεικνύεται η αναγκαιότητα ύπαρξης ερευνητικών δεδομένων γύρω από την εκπαίδευση K-12 STEAM, σχετικά με τις αντιλήψεις και τις ανάγκες των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

© 2022 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: Αξιολόγηση, Αυτοαξιολόγηση, K-12 STEAM, Ρουμπρικές αξιολόγησης, FCM

1. Introduction

For the last two decades, innovation in K-12 school education has been characterized by problem-based learning and project-based learning that go beyond the narrow confines of the subject and lead to interdisciplinarity. The emphasis is on learning in the real world through authentic learning experiences. The acronym STEM (science, technology, engineering, and math) emerged in the 1990s as a concise way of describing the range of knowledge and skills that are almost universally considered essential for innovation, growth, and global competitiveness in a knowledge economy (Marginson et al., 2013; Sanders, 2009). In STEM education, it is necessary to clarify the context in which the term is used because in political usage, STEM education refers simply to education in the fields of science, technology, engineering and mathematics. However, among the research community of academic education, it has been interpreted as providing education to individual disciplines using innovative student-centered pedagogical techniques (Timms et al., 2018). The interest is becoming widespread for the integrated STEM education and has started to turn to the integration of the Arts and thus the new acronym STEAM is created, with the Arts including the humanities, language, dance, drama, music, visual arts, arts, design and new media. The integration of interdisciplinarity through STEAM education has become quite popular in recent years and its integration initiatives concern the school and extracurricular context (Timms et al., 2018). It is commonly accepted that STEAM education is an experiential and multi-link knowledge building (Burnard & Colucci-Gray, 2020; Taylor, 2016; Wagner, 2012), which is considered to cultivate skills necessary for innovation, development and Global competitiveness in a knowledge economy (Marginson et. al., 2013; Sanders, 2009). Education is seen as a powerful transformational tool that enables future generations to actively contribute to finding solutions to future challenges, which is why many countries around the world seek to prepare education professionals to add innovation to their teaching to help solve the problems and challenges of their communities (Groff, 2013). In fact, 21st century economies require the need for professionals with specific skills in their fields with a good understanding of critical topics such as Science, Technology, Engineering and Mathematics (STEM) (Berland, 2013). The Science, Technology, Engineering and Mathematics (STEM) approach is seen as a hope and tool that allows new generations to take an active part in solving future problems and challenges (National Academy of Engineering & National Research Council, 2009). Recent research also shows that now more than ever there is a need to integrate STEAM education into the K-12 classrooms, giving challenges to young students dealing with mechanical design, exploration, mathematics (Fortus, Dershimer, Krajcik, Marx & Mamlok-Naaman, 2004; Kanter, 2010). However, there is a risk in integrating STEAM education into the K-12 school curriculum, and that lies in students' understanding of STEAM fields as interconnected and complementary, which is not an easy task (Honey, Pearson & Schweingruber, 2014; Moore, Stohlmann, Wang, Tank, Glancy, & Roehrig, 2014). As Moore et al. (2014) note that even if the links between the STEAM fields are highlighted in a curriculum, there is no guarantee that students will recognize them or make the links themselves. As a result, the expected STEAM integrated learning may not

be achieved. The challenge lies in the smooth integration of STEAM training at all levels of education. For this to happen, the teachers themselves must first have been trained in the principles of STEAM, be able to plan and evaluate STEAM lessons, but also instill in their students' concepts such as self-assessment, hetero-assessment and reflection that are key elements of this methodology. The implementation of STEAM courses presupposes methodical and complete planning by the teachers.

The STEAM program should display (Huang & Dietel, 2011; Kahn, Bronte-Tinkew & Theokas, 2008):

- Specific objectives and objects (inputs)
- Experienced leadership
- Highly qualified staff with professional development opportunities
- Academic alignment and achievements
- Evaluation forms for measuring results
- Modular measures for the sustainability and development of the program

The concepts of evaluation and documentation in STEAM education enhance reflection, reflexivity and action and aim to observe, record, interpret and share the learning experience (Krechevsky et al., 2010). In recent years, the most dynamic technique for reliable and easy evaluation of the produced work of the trainees is the Rubrics of evaluation or otherwise the scales of graded criteria. The assessment rubric is typically defined as a descriptive grading guide, which consists of especially pre-defined performance criteria (Kouloumbaritsi & Matsagouras, 2004).

Structural elements of a Rubrik (Petropoulou, 2011):

- the criteria for evaluating the performance (criteria), include the specifications that a project must meet in order to be judged to be correct, appropriate and complete,
- the quality levels of the produced work (standards), which describe its quality grading usually to excellent, very good', average, etc.,
- the description' of performance levels in distinct terms according to the respective evaluation criteria,
- the numeric scale which is essentially the score according to the performance levels.

The assessment rubric is a descriptive assessment table in which the predefined performance criteria and quality grades for each of them are reflected, with the aim of evaluating the learning products and skills of a learner and has the following appearance (Petropoulou, 2011).

Criteria	Excellent Performance (3)	Moderate Performance (2)	Low Performance (1)	Results

Table 1 Structural Elements of the Evaluation Rubric

1.1. Rubric Evaluation Analysis

The ever-increasing interest in STEAM education, especially in preschool and early school age, raises concerns about how well-informed teachers are or how they feel about integrating STEAM education into the kindergarten and elementary school curriculum. Much research has been done internationally, but in Greece the studies on the perceptions of teachers and their STEAM practices are minimal. Therefore, there is a need to investigate these issues faced by primary school teachers by making a valid and reliable assessment of their level of readiness, performance, level of knowledge, skills development and attitude formation as a result of their participation in STEAM courses. In addition, it is important to highlight the need to integrate curricula with modern pedagogical methods and strategies through, the assessment methods must effectively support the teacher, the student and globally the learning process that now more than ever goes beyond the traditional way. By adopting the principles that govern the modern evaluation of performance, it turns out that the combination of the dynamics of the Rubrics with the indicators of analysis of the issues that faced by teachers when designing STEAM courses, is the best way for a systematic and structured integration of STEAM training in the curricula. In addition, the Rubrics are a good, easy-to-use and widespread in the educational community practical evaluation of learners' performance. The most popular and easy-to-use types of Rubrics are:

- Holistic and
- Analytic

The **holistic rubric** evaluates the overall quality of an activity or performance, according to a key parameter. It contains a general description of the overall course of the STEAM course and is therefore used to derive a summative assessment. Its comparative advantage is the fact that it does not require much effort and time both for its development and for its implementation. However, its main weakness is that it does not provide feedback on the strengths and weaknesses of the project. Table 2 below shows an exemplary holistic assessment rubric.

Grading	Performance Description
5	I fully understand the methodology of STEAM training. I can, through proper planning, satisfy all the requirements successfully in order to achieve the goals. I show great interest and I understand the topic and the reason for introducing the STEAM course. For sure I will integrate STEAM courses and projects in my course on a regular basis.

4	I understand the importance of the subject. I can meet the requirements of the STEAM training methodology, as well as the objectives. I'm interested in integrating STEAM training into my course.
3	I partially understand the importance of the issue. In general, I can meet the requirements of the STEAM training methodology, as well as the objectives. I'm interested in integrating STEAM training into my course, but with some relevant training.
2	I have little understanding of the importance of the subject. I'm interested in integrating STEAM training into my course but I do not think I can design it successfully.
1	I do not understand the subject and I do not consider it necessary to integrate it into my course due to its difficulty in implementation and lack of materials and training.
0	No activity attempted. The lesson could not be done.

Table 2 Holistic STEAM Course Evaluation Rubric

The **analytic rubric** consists of two or more separate performance criteria which are analyzed and evaluated differently from each other. The scores obtained from each level are added together to produce the final score. This type of rubric is mainly applied in cases of formative evaluation.

Its comparative advantage is the fact that it will essentially help teachers to identify-identify both the strengths of the produced work and the points that need improvement. Table 3 below shows an exemplary, detailed evaluation rubric.

Criteria	Excellent Performance (4)	Very Good Performance (3)	Moderate Performance (2)	Low Performance (1)	Results
Does the produced work satisfy the original design?	Everything produced satisfies the original educational design. There is no mistake	An error was detected in the generated project, regarding the initial educational design	Two errors were identified in the produced project, regarding the initial educational planning	Three errors were identified in the produced project, regarding the initial educational planning	

Criteria	Excellent Performance (4)	Very Good Performance (3)	Moderate Performance (2)	Low Performance (1)	Results
Were students given opportunities to justify their answer?	Students were given several opportunities to justify their answers and these are accompanied by adequate justification	Students were given some opportunities to justify their answers and students seemed to respond relatively well	Students were not given enough opportunities to justify their answers and this somewhat affected their answers	Students were not given sufficient opportunities to justify their answers and this significantly affected the course of the lesson	
Was their justification detailed?	In the justification they gave they analyzed their way of thinking without unrelated points	In the justification they gave, an unrelated point was identified in which they did not analyze the way of thinking	In the justification they gave, some unrelated points were identified in which they did not analyze the way of thinking	In the justification they gave, several unrelated points were identified in which they did not analyze the way of thinking	
Was their reasoning for justifying their answer supported by the educational planning of the course?	Their reasoning was greatly supported by the original educational design and thus seems perfectly correct	Their reasoning was relatively well supported by the original educational design and so only one point was identified which I consider to be incorrect.	Their reasoning was moderately supported by the original educational design and so two points were identified which I consider to be incorrect.	Their reasoning was not sufficiently supported by the original educational design and so three or more points were identified which I consider to be incorrect	
Final score					

Table 3 Analytic Rubric on the opportunities given to students to justify their reasoning

The **readiness rubric** is an important tool in the hands of teachers and can be done in two phases. More specifically, teachers can examine their degree of readiness before and after the implementation of a STEAM course and come to fruitful conclusions for them.

Questions	0 Not at all	1 Little	2 Moderate	3 Very	4 Very Much
I usually incorporate STEAM activities for my students					
I am comfortable with the idea of designing and implementing STEAM activities with my students					
I enjoy teaching STEAM lessons to my students					
I believe that integrating STEAM courses into my curriculum is currently within my reach					
I believe that STEAM can be integrated into the main content areas of the curriculum					

I am aware of the strategies and resources for implementing STEAM in my curriculum at the moment					
--	--	--	--	--	--

Table 4 Readiness Assessment rubric before and after the STEAM course

1.2. Fuzzy Cognitive Maps (FCM)

Fuzzy cognitive maps (FCMs) are fuzzy graph structures to represent causal logic. Their ambiguity allows for blurred degrees of causality between blurred causal objects (concepts). Their graph structure allows for systematic causal propagation, in particular chain forward and backward, and allows the development of knowledge bases by linking different FCMs (Kosko, 1986). FCMs are particularly applicable to areas of mild knowledge and causality is represented as a vague relationship with causal concepts (Glykas, 2010). They are a conclusive grid that uses a graph in a circular arrangement, through which the cause-and-effect relationship between the nodes that make up the system variables is represented. This symbolic modeling of the system describes its various aspects of behavior. The nodes represent the variables of the system, the connections between the nodes are the relationships between them with different gravity, i.e. the way in which each node affects the other. A vague cognitive map incorporates the accumulated experience and knowledge of system specialists modeling FCMs as the result of the method by which the system was created by its expert designers (Groumpos P.P. 2010).

Mental Modeler Software

Mental Modeler is a software that facilitates the integration and analysis of knowledge in modeling. It is a participatory modeling tool based on vague logic cognitive mapping (FCM), which clarifies the mental models of stakeholders and provides the opportunity to integrate different types of knowledge into decision making, to define hypotheses to be tested and to execute scenarios for identification. the perceived effects of the proposed policies (Gray et al., 2013). The Mental Modeler architecture allows researchers, scientists, and decision-makers to develop models and scenarios of future system statements on an equal footing (J.T. Peterson, and J.W. Evans. 2003). Specifically, the software was designed to enable stakeholders to: (1) construct a quality conceptual model, (2) develop conditions, and (3) revise their model based on the model

output. Mental Modeler consists of three main user interfaces: (a) the concept mapping interface that provides space for model construction and configures the model construction in the format required for FCM analysis. (b) the matrix interface that allows the structural properties of the cognitive map to become clear by examining the pairwise relationships; and (c) the script interface that allows stakeholders to execute and compare changes within the system under different possible scenarios and review; and review their models in the concept mapping interface in the light of this new information (Gray et al. 2013).

Performance of K-12 teachers – FCM modeling

This article attempts to illustrate the gap between the shortcomings and weaknesses that a K-12 teacher may face regarding the integration and implementation of STEAM courses in his classroom, through hypotheses modeled in the Mental Modeler software. More specifically, the performance of K-12 teachers is examined and the variables that affect it are found. The dominant variable is the Rubrics which concern the readiness of teachers and are answered by him before and after the implementation of a course or project STEAM. The rubrics of readiness are selected as a process in which the other variables will be identified validly, systematically and reliably. The different scenarios of the performance of K-12 teachers in STEAM courses are presented and analyzed below.

Scenario One

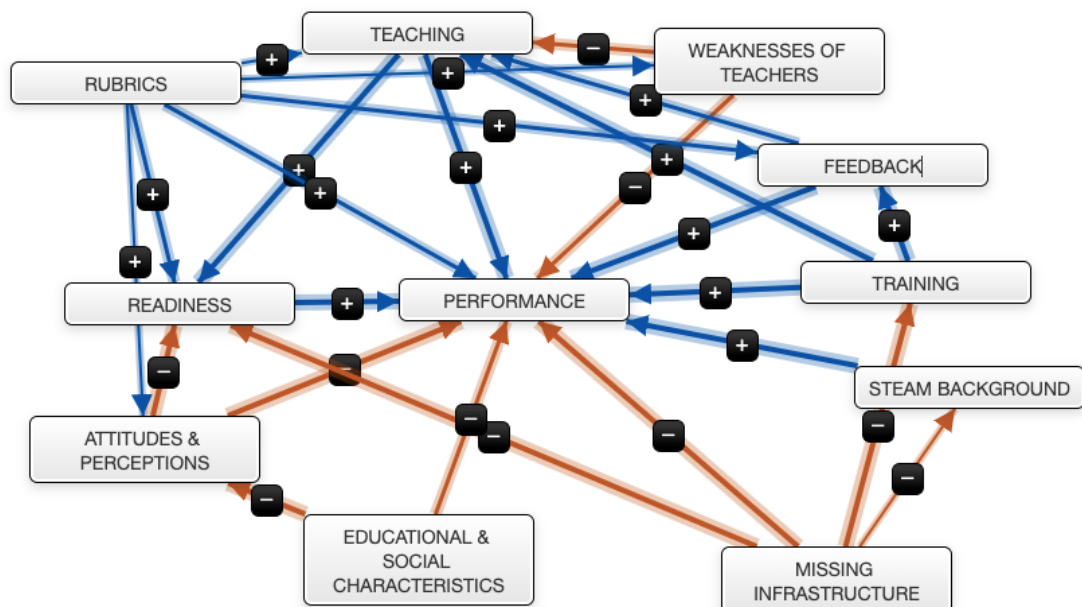

Figure 1

Focusing on the performance of K-12 teachers in STEAM courses and projects, a vague cognitive map is developed with variables whose interfaces have a negative or positive effect on performance or between them.

More specifically, the interfaces of the variables "ATTITUDES & PERCEPTIONS" of K-12 teachers for STEAM education and "EDUCATIONAL & SOCIAL CHARACTERISTICS" have a negative sign and therefore are not cultivated in the same way as the other teachers' "READINESS" but mainly in the "PERFORMANCE" of K-12 teachers in STEAM courses. Also, the negative influence exerted on the variables "STEAM BACKGROUND", "TRAINING", "READINESS" but also on "PERFORMANCE" is obvious when there is "MISSING INFRASTRUCTURE". Finally, the "WEAKNESSES OF TEACHERS" have a negative effect on the "TEACHING" and the "PERFORMANCE" of teachers.

All the above variables are characterized by weights that change when one of them improves or worsens.

Figure 2 shows the relationships between the variables and the weight that each exerts on the others.

	PERFORMANCE	READINESS	WEAKNESSES OF TEACHERS	TEACHING	FEEDBACK	ATTITUDES & PERCEPTIONS	MISSING INFRASTRUCTURE	STEAM BACKGROUND	EDUCATIONAL & SOCIAL CHARACTERISTICS
PERFORMANCE									
READINESS	1								
WEAKNESSES OF TEACHERS	-0.63			-0.6					
TEACHING	0.92	1							
FEEDBACK	0.92			0.78					
ATTITUDES & PERCEPTIONS	-1	-0.94							
MISSING INFRASTRUCTURE	-0.9	-0.9						-0.29	
STEAM BACKGROUND	1								
EDUCATIONAL & SOCIAL CHARACTERISTICS	-0.83								-0.97
TRAINING	1			1	1				
RUBRICS	0.7	0.51	0.36	0.4	0.82	0.4			

Figure 2

For example, the lack of infrastructure affects the readiness of teachers with a weight of 0.9, as a result of which the weight of readiness for the performance of teachers can be shaken.

Another important element is the positive influence that Rubrics have on most of the other variables (performance 0.7, readiness 0.51, teacher weaknesses 0.38, teaching 0.4, feedback 0.82 and attitudes & perceptions 0.4), thus giving the opportunity to improve the other negatives.

Figure 3 shows the goal set by the system specialist regarding what he wants to achieve.

	Component	+/-	Preferred State
☒	PERFORMANCE	▼	Increase
☒	READINESS	▼	Increase
☒	WEAKNESSES OF TEACHERS	▼	Decrease
☒	TEACHING	▼	Increase
☒	FEEDBACK	▼	Increase
☒	ATTITUDES & PERCEPTIONS	▼	Decrease
☒	MISSING INFRASTRUCTURE	▼	Decrease
☒	STEAM BACKGROUND	▼	Increase
☒	EDUCATIONAL & SOCIAL CHARACTERISTICS		

Figure 3

Scenario Two

Figure 4 examines the case in which some of the variables that in the first scenario had a negative impact on teacher performance, change, improve and ultimately positively affect teacher performance.

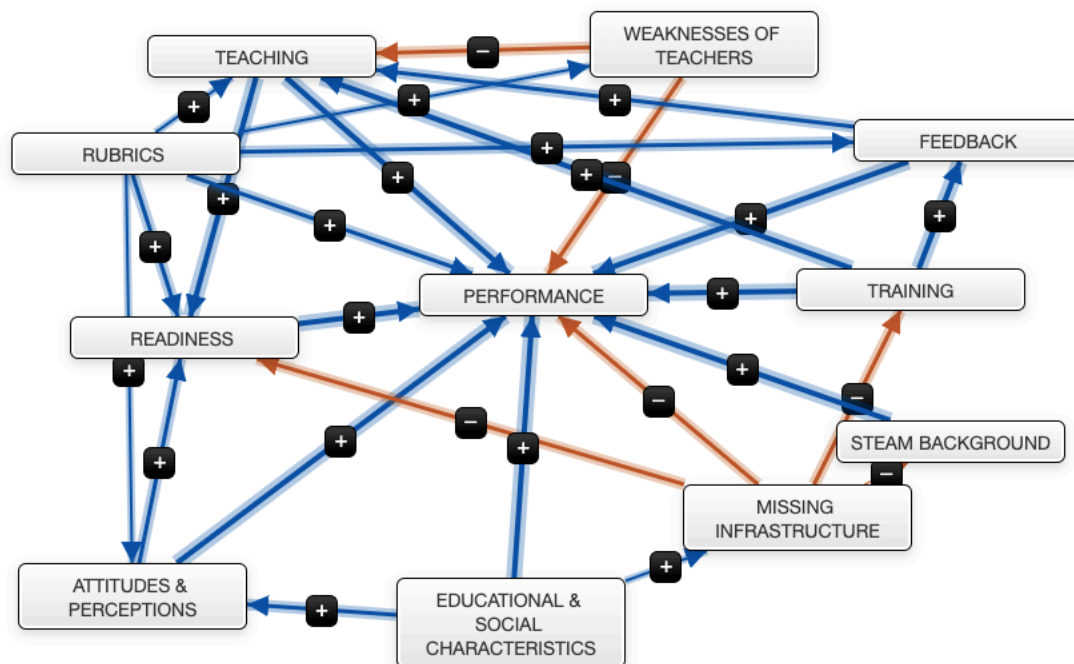

Figure 4

Specifically, in the second scenario the variables "ATTITUDES & PERCEPTIONS" and "EDUCATIONAL & SOCIAL CHARACTERISTICS" have a positive effect on "READINESS", "LACK OF INFRASTRUCTURE" and on "PERFORMANCE". In this case teachers are at a good level to implement STEAM courses and integrate them into their classroom. In addition, in this scenario the Rubrics are an important component of the successful performance of the teacher in STEAM courses since the weights finally change between the interfaces of all variables (Figure 5). The weight that the Rubrics acquire in this scenario increases since the other variables with which they are interconnected acquire a positive sign.

	WEAKNESSES OF TEACHERS					ATTITUDES & PERCEPTIONS	MISSING INFRASTRUCTURE	STEAM BACKGROUND	EDUCATIONAL & SOCIAL CHARACTERISTICS
	PERFORMANCE	READINESS	TEACHING	FEEDBACK					
PERFORMANCE									
READINESS	1								
WEAKNESSES OF TEACHERS	-0.63			-0.6					
TEACHING	0.92	1							
FEEDBACK	0.92			0.78					
ATTITUDES & PERCEPTIONS	0.94	0.52							
MISSING INFRASTRUCTURE	-0.75	-0.75						-0.16	
STEAM BACKGROUND	1								
EDUCATIONAL & SOCIAL CHARACTERISTICS	0.95					0.68	0.43		
TRAINING	1			1	1				
RUBRICS	0.7	0.51	0.36	0.4	0.82	0.4			

Figure 5

1.3. Conclusion

An increasing number of studies demonstrate the multiple benefits of using and utilizing rubrics in everyday educational practice (Allen & Knight, 2009; Andrade & Valtceva, 2008; Blommel & Abate, 2007; Buzetto-More & Alade, 2006; Hafner & Hafner, 2003; Lantz, 2004; Shepherd & Mullane, 2008). The pedagogical value of rubrics lies in the fact that:

- Allow teachers to evaluate a product produced, activity or performance according to different quality levels.
- The goals and expected results are presented in a clear and understandable way.
- Teachers, knowing before the start of the course the criteria by which they will evaluate their performance, are encouraged to take responsibility for their own educational planning and to maximize their efforts.
- Allow themselves to assess the strengths and weaknesses of the project and through the descriptions of the expected results understand what they need to do to improve their future performance.
- Enjoy a more valid and objective' rating through scalable rating.

- They are easy to use and effective for the target audience.
- Teachers develop reflection, self-regulation and self-assessment skills.

It is therefore an important tool, easy to design and use, which can help preschool and early schoolteachers not only to evaluate their performance and their lesson, but also to learn how to set criteria for authenticity, evaluation and self-evaluation. In addition, teachers utilizing and learning the use of rubric assessment, know the importance and goals of designing a course / project STEAM, changing their previous negative attitude or perception towards STEAM education and consider the basic elements for the effective planning of a teaching STEAM action. Finally, the rubrics for evaluation are implemented and strongly support the evaluation of the electronic teacher-student portfolio, self-evaluation and peer-evaluation among fellow teachers, encouraging teachers to participate in the process of evaluating their performance. The conclusions drawn from the modeling of the process in the use of Rubrics for teacher evaluation in Mental Modeler software show that Evaluation rubrics can enhance teachers' performance in STEAM courses by influencing their attitudes and perceptions, their readiness but and their teaching.

References

- A. Vionov and F. Bosquet 2010. Modeling with stakeholders. *Environmental Modelling & Software* 25, 1268-1281.
- Allen, S. & Knight, J. (2009). A Method for Collaboratively Developing and Validating a Rubric. *International Journal for the Scholarship of Teaching and Learning*, 3(2), pp. 1-17
- Andrade, H. & Valtcheva A. (2008). Promoting Learning and Achievement Through Self-Assessment. *Theory Into Practice*, 48(1), pp. 12-19.
- B. Kosko. 1986. Fuzzy knowledge combination. *International Journal of Intelligent Systems* 1: 293-320.
- Berland, L. K. (2013). Designing for STEM Integration. *Journal of Pre-College Engineering Education Research (J-PEER)*, 3(1), Article 3. <https://doi.org/10.7771/2157-9288.1078>
- Blommel, M. & Abate, A. (2007). A rubric to assess critical literature evaluation skills. *American Journal of Pharmaceutical Education* 71(4), pp. 1-8.
- Burnard, P., & Colucci-Gray, L. (Eds.). (2020). Why science and art creativities matter – (Re-) Configuring STEAM for Future-Making Education. Brill Sense.
- Buzzetto-More, N. & Alade, A. (2006). Best Practices in e-Assessment. *Journal of Information Technology Education*, 5, pp. 251-269.
- English, L.D. STEM education K-12: perspectives on integration. *IJ STEM Ed* 3, 3 (2016). <https://doi.org/10.1186/s40594-016-0036-1>
- Fortus, D., Dershmet, R. C., Krajcik, J., Marx, R. W., & Mamlok-Naaman, R. (2004). Design-based science and student learning. *Journal of Research in Science Teaching*, 41(10), 1081-1110.
- Glykas (2010), Fuzzy Cognitive Maps: Theory, Methodologies, Tools and Applications. Berlin, Germany: Springer-Verlag, Jul. 2010.

- Gray S.A., Gray S., Cox L.J., Henly-Shepard S. (2013) Mental Modeler: A Fuzzy-Logic Cognitive Mapping Modeling Tool for Adaptive Environmental Management. pp. 965- 973. 2013 46th Hawaii International Conference on System Sciences. <https://doi.org/10.1109/HICSS.2013.399>
- Groff, J., (2013) Technology-rich innovative learning environments.
- Groumpos P.P. (2010) Fuzzy Cognitive Maps: Basic Theories and Their Application to Complex Systems. In: Glykas M. (eds) Fuzzy Cognitive Maps. Studies in Fuzziness and Soft Computing, vol 247. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-03220-2_1
- Hafner, C. & Hafner, M. (2003). Quantitative analysis of the rubric as an assessment tool: An empirical study of student peer-group rating. *International Journal of science education*, 25, pp. 1509-1528.
- Huang, D., & Dietel, R. (2011). Making afterschool programs better. (CRESST Policy Brief). Los Angeles, CA: University of California.
- J.T. Peterson, and J.W. Evans. 2003. Quantitative decision analysis for sport fisheries management. *Fisheries* 28(1):10-21.
- Kahn, J., Bronte-Tinkew, J., & Theokas, C. (2008). How Can I Assess the Quality of My Program? Tools for Out-of-School Time Program Practitioners. Research-toResults Brief, Child Trends.
- Kanter, D. E. (2010). Doing the project and learning the content: designing project-based science curricula for meaningful understanding. *Science Education*, 94(3), 525-551. <https://doi.org/10.1002/sce.20381>.
- Kelley, T.R., Knowles, J.G. A conceptual framework for integrated STEM Education. *IJ STEM Ed* 3, 11 (2016). <https://doi.org/10.1186/s40594-016-0046-z>
- Kosko B., (1986) "Fuzzy cognitive maps," *Int. J. Man-Mach. Stud.*, vol. 24, no. 1, pp. 65-75, 1986.
- Kouloubaritsi, A. & Matsagouras, H. (2004). Student portfolio assessment: The authentic assessment in interdisciplinary teaching. In Angelidis, P. & Mavroidis, G. (Ed.), *Educational Innovations for the School of the Future*, volume AD (pp. 55-83). Athens: Typothito.
- Lantz, H. (2004). *Rubrics for assessing student achievement in science, grades K-12*. Corwin Press.
- Lynam, T., W. de Jong, D. Sheil, T. Kusumanto, and K. Evans, A review of tools for incorporating community knowledge, preferences, and values into decision making in natural resources management. *Ecology and society*. 121, 2007, Available from: www.ecologyandsociety.org/vol12/iss1/art5.
- Mara Krechevsky, Melissa Rivard & Fredrick R. Burton (2009) *Accountability in Three Realms: Making Learning Visible Inside and Outside the Classroom, Theory Into Practice*, 49:1, 64-71, DOI: 10.1080/00405840903436087
- Marginson, Simon, Tytler, Russell, Freeman, Brigid and Roberts, Kelly 2013, *STEM: country comparisons: international comparisons of science, technology, engineering and mathematics (STEM) education*.
- Marginson, S., Tytler, R., Freeman, B., & Roberts, K. (2013). *STEM: Country comparisons*. Melbourne: Australian Council of Learned Academies.
- Moore, T. J., Stohlmann, M. S., Wang, H. H., Tank, K. M., Glancy, A. W., & Roehrig, G. H. (2014). Implementation and integration of engineering in K-12 STEM education. In *Engineering in Pre-College Settings: Synthesizing Research, Policy, and Practices* (pp. 35-60). Purdue University Press.
- National Academy of Engineering and National Research Council. 2009. *Engineering in K-12 Education: Understanding the Status and Improving the Prospects*. Washington, DC: The National Academy Press. <https://doi.org/10.17226/12635>.
- P. Campo, F. Bousquet, T.R. Villanueva, 2010. Modelling with stakeholders within a development project. *Environmental Modelling & Software* 25(11), 1302- 1321.

- Petropoulou, O., Alevizaki, E., Aretou, G., Lazakidou, G. & Retalis, S. (2008). Utilization of rubrics evaluating the performance of students in complex collaborative online learning scenarios. 5th Panhellenic Conference EEEP-DTPE: ICT and Education, 4-5 October 2008. Piraeus.
- Sanders, M. (2009). STEM, STEM education, STEMmania. *Technology Teacher*, 68(4), 20-26.
- Shepherd, C. & Mullane, A. (2008 a). Rubrics: The Key To Fairness In Performance Based Assessments. *Journal of College Teaching & Learning*, 5(9), pp. 27-32.
- Stach W., L. A. Kurgan, and W. Pedrycz, (2010) "Expert-based and computational methods for developing fuzzy cognitive maps," in *Fuzzy Cognitive Maps: Advances in Theory, Methodologies, Tools and Applications*, M. Glykas, Ed. New York: Springer, 2010.
- Timms, M., Moyle, K., Weldon, P. & Mitchell, P. (2018). Challenges in STEM learning in Australian schools. Policy Insights Issue 7. Camberwell, VIC: ACER.
- Van Vliet, M., K. Kok and T. Veldkamp (2010) Linking stakeholders and modellers in scenario studies: The use of Fuzzy Cognitive Maps as a communication and learning tool. *Futures* 42(1).

Performance art, θάλασσα και τεχνολογία: Διευρύνοντας την επιτελεστική χειρονομία σε σύγχρονα καλλιτεχνικά έργα

Βασίλης Ψαρράς

Εικαστικός (Δρ.), Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Παραστατικών και Ψηφιακών Τεχνών, Σχολή Καλών Τεχνών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Β. Κωνσταντίνου 21 και Τερζάκη, 21100, Ναύπλιο

Περίληψη

Η θάλασσα αποτελεί μια πολυδιάστατη αφετηρία και μεταφορά για την ύπαρξη ζωής, με τεράστιο αντίκτυπο στην ανθρώπινη εμπειρία χιλιετιών. Παρά την άρρηκτη σχέση της με το ανθρώπινο στοιχείο, έχει αποτελέσει ένα τοπίο απόμακρο για την ανθρωπιστική σκέψη και φιλοσοφία. Η ιδέα του τοπίου έχει υπάρξει κατά μεγάλο βαθμό συνδεδεμένη με την αίσθηση της όρασης και την χερσαία εκδοχή της Γης, αφήνοντας συχνά εκτός κάδρου την υγρή και ρευστή φύση της θάλασσας. Το παρόν άρθρο εστιάζει με διεπιστημονική ματιά στην ενδιαφέρουσα σχέση μεταξύ της performance art, της θάλασσας και δημιουργικών τεχνολογιών, έχοντας ως αφετηρία την καλλιτεχνική και ερευνητική πράξη του γράφοντος. Βασικός στόχος είναι η κριτική προσέγγιση της θάλασσας ως μια δυναμική συνθήκη, μια ρευστή κατάσταση, ένα εμπυθιστικό περιβάλλον και ένας παράγοντας επιτελεστικότητας σε σύγχρονες διευρυμένες μορφές performance art – περιπτώσεις που γεφυρώνουν εφήμερες δράσεις, τοποειδικές παρεμβάσεις και τεχνολογικά διευρυμένες επιτελεστικές χειρονομίες. Παρά το γεγονός πως το κίνημα της Land art συνδέθηκε με εδαφικά σχήματα και διευρυμένες γλυπτικές προσεγγίσεις της γήινης επιφάνειας, ένα αντίστοιχο έργο με βάση την θάλασσα αναδεικνύει χαρακτηριστικά εφημερότητας και ρευστότητας. Εκκινώντας από μια σειρά καλλιτεχνικών έργων του γράφοντος, το παρόν άρθρο δημιουργεί εισαγωγικές γέφυρες με άλλα έργα επιτελεστικών πρακτικών, τοπο-παρεμβάσεων και τεχνολογικά διευρυμένων χειρονομιών στην θάλασσα που αναδεικνύουν νέες (γεω)ποιητικές στις συγκλίσεις της performance art, της ποίησης και των ψηφιακών/νέων μέσων.

doi:

© 2022 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: Performance art, θάλασσα, μέσα επικοινωνίας δ'εντοπισμού, τοποειδική τέχνη, καλλιτεχνική πράξη

Abstract

Sea has constituted a central concept, environment and metaphor for the evolution of human life, having an enormous impact on human experience across millennia. However, given its direct link with the human factor, it has been also considered as a distant landscape often related to the sense of vision and the soiled land; Leaving aside its watered and liquid nature of sea. The current paper focuses with interdisciplinary lenses to an interesting link between performance art, sea and creative technologies; having author's art practice and arts-based research as a departing platform. One of the main aims of this paper is the critical approach of sea/ocean as a dynamic condition, a liquid situation, an immersive environment and performative agent across contemporary expanded art practices of performance art, which bring together strands from ephemeral gestures, site(sea)-oriented interventions and technologically expanded situations. Despite the fact that Land Art practices and histories were associated with territorial markings and expanded sculptural creations of the earthly surface, a sea-oriented artwork reveals different features of ephemerality, liquidity and immersion. Initiating from a series of personal artworks between performance art, site-specific practices of the author, the text focuses on similar practices of a wider artistic context which blend locative media, performance and further geopoetic approaches between poetry, performance and media arts.

© 2022 Library and Information Center, University of the Peloponnese

Keywords: Performance art, Sea, locative media, Site-Specific art, Contemporary art

1. Στεριά και θάλασσα στην καλλιτεχνική πράξη: Επιτελεστικές και γεωποιητικές αφετηρίες

“Η θάλασσα είναι η πραγματική συνθήκη και το ταξίδι η αληθινή κατάσταση ενός ανθρώπου”
(Auden, 1951)

Το παρόν άρθρο αποτελεί μια εισαγωγή στην ενδιαφέρουσα σχέση που υπάρχει μεταξύ της performance art, της θάλασσας και των δημιουργικών τεχνολογιών δημιουργώντας παράλληλα έναν διάλογο με την τρέχουσα καλλιτεχνική πράξη και έρευνα του γράφοντος αλλά και δίνοντας ένα ενδεικτικό πλαίσιο καλλιτεχνών που ενσωματώνουν την θάλασσα ως εμπυθιστικό περιβάλλον και δυναμική συνθήκη στα έργα τους. Στα λόγια του Auden (1951), η θάλασσα ως ρευστή κατάσταση και αχανής έκταση αποτελεί μια μεταφορά-αφετηρία για το παρόν κείμενο. Η ρευστότητά της και το εφήμερο στοιχείο αποτελούν σημεία-κλειδιά για μια σύνδεσή της με την τέχνη της performance.

Η performance art αποτέλεσε μια μορφή τέχνης που είχε ως αφετηρία τις πρωτοπορίες των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Στις πρώτες τρεις δεκαετίες, συναντάμε τα επιδραστικά παραδείγματα των ντανταϊστικών απαγγελιών ποίησης στο Καμπαρέ Βολτέρος, των φουτουριστικών βραδιών με τα προκλητικά δρώμενα που στόχευαν στην ενεργοποίηση του κοινού. Αργότερα ακολουθούν οι

διεπιστημονικές/διακαλλιτεχνικές περιπτώσεις του Bauhaus, του μεταπολεμικού Black Mountain College αλλά και της χειρονομιακής ζωγραφικής μέσα από το έργο του Jackson Pollock. Όλες οι περιπτώσεις μπορούν να ιδωθούν ως διαφορετικές ψηφίδες αυτού του νέου (για τότε) πεδίου τέχνης. Ένα έργο performance art μπορεί να ιδωθεί ως η επιτέλεση μιας δράσης σε συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο, μια εφήμερη συνθήκη με το σώμα ως βασικό μέσο δημιουργίας σε συνδυασμό με τον χώρο, το μέρος, τα αντικείμενα, την συμμετοχή του κοινού, την διάρκεια αλλά και διάφορες τεχνολογίες καταγραφής/τεκμηρίωσης. Παρόλα αυτά ο διευρυμένος χαρακτήρας του πεδίου δεν μπορεί να περιγραφεί μονομιάς. Η Goldberg (2001) την περιγράφει ως 'ζωντανή τέχνη' που την πραγματοποιούν καλλιτέχνες, ενώ άλλοι προσθέτουν πως σε αυτό το είδος τέχνης 'το σώμα είναι το υποκείμενο και το αντικείμενο του έργου' (Foster, 1974). Είναι αξιοσημείωτο πως η performance art είναι μια εφήμερη, αποϋλοποιημένη μορφή καλλιτεχνικής έκφρασης, όπου ο καλλιτέχνης διαμορφώνει την επιτελεστική χειρονομία ως μια δυναμική γλυπτική διαδικασία χρόνου, χώρου, κοινού. Για πάνω από μισό αιώνα, η τέχνη της performance συνδέθηκε τόσο με το περιβάλλον των γκαλερί, όσο και με τον δημόσιο χώρο και την ύπαιθρο (π.χ. Land art). Ο χώρος υπήρξε κατεξοχήν η στεριά και το έδαφος, ενώ αντιθέτως σε λίγες περιπτώσεις μπορούμε να δούμε το είδος τέχνης να ενσωματώνει ενεργά την θάλασσα. Στην σύγχρονη γεωγραφική σκέψη, η στεριά αντιμετωπίζεται ως κάτι σε δυναμική εξέλιξη. Στο βιβλίο της *For Space*, η Doreen Massey (2005) περιγράφει το γεγονός του εντοπισμού ενός μεγάλου βράχου στον πυθμένα του ποταμού Elbe στο Αμβούργο. Παρότι φαινομενικά στατικός, ο βράχος αποκαλύφθηκε πως είχε πλούσιο παρελθόν μετακίνησης καθώς προερχόταν από την εποχή των Παγετώνων και την Βόρεια Θάλασσα. Το σχόλιο της Massey αναδεικνύει περαιτέρω ποιητικές και πολιτικές πτυχές ενός 'συνεχώς κινούμενου και γεω-εξελισσόμενου πλανήτη' (Massey, 2006, 38) όπως επίσης και 'διαφορετικά είδη εδαφοποίησης' που θα διερευνηθούν στο κείμενο σε σχέση με την ρευστότητα της θάλασσας.

Εξετάζοντας με συνοπτικό τρόπο τις έννοιες της χερσαίας επιφάνειας (στεριά) και θάλασσας στα πεδία των ανθρωπιστικών και γεωγραφικών σπουδών, κάποιος εύκολα παρατηρεί πως η θάλασσα συχνά περιθωριοποιείται στην διεπιστημονική σκέψη. Για τον Cresswell (2015, 7) η χωρική σκέψη βρίσκεται στον πυρήνα της γεωγραφίας, όπου το πρόθεμα γέω- (geo) υποδηλώνει αυτό που τοποθετείται, που υπάρχει στη επιφάνεια του εδάφους. Ο Jackson (1995, 87-88) μας υπενθυμίζει την κυριαρχία της στεριάς πάνω στην θάλασσα. Η επιστήμη της γεωγραφίας υπήρξε διαχρονικά αλληλένδετη με την αίσθηση της όρασης προσπαθώντας να κατακτήσει 'την μεγάλη εικόνα του κόσμου' (Bonnnett 2003, 57) μέσα από τεχνικές χαρτογράφησης και θεωρήσεις τοπίου (Cosgrove 1984 σε Rodaway, 1994). Η ανθρώπινη εμπειρία έχει συνδυαστεί ως επί το πλείστον ως κάτι πάνω στέρεο έδαφος παρά μέσα σε μια ρευστή συνθήκη όπως η θάλασσα (Anderson και Peters, 2014). Μια τέτοια οπτική προσέγγιση των πραγμάτων καθιστά το θαλασσινό τοπίο –την θάλασσα– ως μια αφαιρετική μπλε επιφάνεια ροών ή μια αποστασιοποιημένη προβολή της ωκεάνιας ερημιάς. Η περιγραφή του Hugo (1866) σκιαγραφεί αυτή την ερημιά, λέγοντας πως 'ότι συμβαίνει εκεί έξω δεν αφορά το ανθρώπινο είδος πια'. Στην βιβλιογραφία, οι Peters & Steinberg (2014) εντοπίζουν την προαναφερθείσα περιθωριοποίηση της θάλασσας

αναφέροντας διάφορες προσεγγίσεις διανοουμένων όπως οι αναφορές του Claude Levi-Strauss ο οποίος περιέγραψε την θάλασσα ως μια 'επίπεδη επιφάνεια αποπνικτικής μονοτονίας'. Κάνουν κάλεσμα για μια αποχερσοποίηση του προθέματος γέω-, μια φράση με μεγάλη σημασία στο παρόν άρθρο, που λειτουργεί ως αφητηρία για μια αντίστοιχη αναθεώρηση της performance art σε θαλάσσιο και ρευστό περιβάλλον. Πράγματι, η θάλασσα μπορεί να ιδωθεί ως μια φαινομενικά ομογενοποιημένη επιφάνεια, ένα περιβάλλον που μπορεί να αναλυθεί σε κύματα, επιφάνεια, όγκο, βάθος, ρεύματα, θαλάσσια ζωή, παλίρροιες, ωκεάνιες μορφολογίες, επιπλέοντα συντρίμμια και σκουπίδια, διεθνείς κανόνες, εμπορικές γραμμές, περιβαλλοντολογικές διαδικασίες, πολιτικές προεκτάσεις και χωρίς αμφιβολία μέρος όπου η φαντασία μπορεί να κυριαρχήσει. Οι σύγχρονοι ερευνητές έχουν εντοπίσει μια 'θαλάσσια (ωκεάνια) στροφή' στις ανθρωπιστικές σπουδές αλλά και σύγχρονες καλλιτεχνικές και επιμελητικές πρακτικές, η οποία 'λαμβάνει υπόψη της το μέρος της θάλασσας και του ωκεανού ως βασικό στοιχείο στην κατανόηση της κοινωνικής, πολιτισμικής και οικονομικής ζωής' (Brown & Peters, 2019, 1). Άλλοι συγγραφείς αντίστοιχα προτείνουν μια βιωματική διαδικασία σκέψης με την / στην θάλασσα πάρα ως μια προέκταση της εμπειρίας από την στεριά. Η Winkiel (2019, 1) εύστοχα προσθέτει πως η θάλασσα δεν είναι άδειος χώρος από διασταυρούμενες γραμμές γεωγραφικών συντεταγμένων.

Εξετάζοντας αυτή την μετάβαση της καλλιτεχνικής δημιουργίας στον εξωτερικό χώρο (στεριά, θάλασσα) με βασικό στοιχείο τις ποιότητες του μέρους, η περίπτωση της Land art (τέχνη της γης (Ντάφλος, 2015)) στον 20^ο αιώνα αξίζει να αναφερθεί σε αυτό το σημείο. Στο τέλος της δεκαετίας του 1960, η καλλιτεχνική χειρονομία πέρασε από τον χώρο της γκαλερί στις αχανείς εκτάσεις της αμερικάνικης υπαίθρου δημιουργώντας μεγάλης κλίμακας εδαφικά έργα. Τα παραδείγματα των Robert Smithson, Michael Heizer, Walter de Maria, Dennis Oppenheim, Nancy Holt αναθεώρησαν την σχέση γλυπτικής, performance και τοποειδικών τεχνών. Περιβάλλοντα διάδρασης με το καιρικό, εδαφικές επεμβάσεις, μεγάλες κατασκευές, τοπικές προσθήκες αντικειμένων έως απλές μινιμαλιστικές εκφάνσεις γραμμών, γεωμετρικών σχημάτων, βημάτων και άλλων τεκμηριωμένων δράσεων. Στο έργο του Smithson με τίτλο *Spiral Jetty* (1970), το οποίο αποτέλεσε και ένα από τα εμβληματικότερα του κινήματος, ο καλλιτέχνης χρησιμοποίησε φορτηγά και εκσκαφείς αδειάζοντας μαύρη πέτρα (βασάλτη), πέτρες, λάσπη και άλλα γήινα υλικά στην Great Salt Lake, σχηματίζοντας μια σπείρα μήκους μισού χιλιομέτρου, η οποία αποκαλύπτεται και κρύβεται από την άνοδο και πτώση του κοκκινωπού αλμυρού νερού της λίμνης. Το έργο αποτελεί ένα έμβλημα εφημερότητας – αναδεικνύεται μέσα από την συνύπαρξη διαδικασιών: της διολίσθησης, της διάβρωσης, της αργής επιτέλεσης μιας σιωπηρής καταστροφής (Smithson, 1996: 94). Ο Walter de Maria στο έργο του *The Lightning Field* (1977) δημιουργεί μια μόνιμη εγκατάσταση από ένα πλέγμα 400 μεταλλικών στηλών τοποθετημένων στην έρημο σε τετράγωνο σχήμα. Το έργο αποτελεί μια in situ παροδική χειρονομία με πρώτη ύλη τον κεραυνό ως στιγμιαίο, παροδικό ίχνος ενέργειας. Το έργο ως πλέγμα ζητάει από τον θεατή να το βιώσει, να το επιτελέσει, να συμμετέχει – έτσι το *Lightning Field* δημιουργεί μια 'φανταστική ζώνη, ένα πεδίο πάνω στο οποίο η φαντασία μπορεί να ευδοκιμήσει μεταμορφώνοντας το φως' (Sayre, 1989, 214-15).

Μπορούμε να σκεφτούμε αυτά τα έργα ως γεω-χειρονομίες; Σε αντίθεση με τα σημάδια της Land art, έργα που έχουν δημιουργηθεί στην θάλασσα αναδεικνύουν εφήμερες ποιότητες. Το νερό ως στοιχείο μπορεί να θολώσει σύνορα και ιστορίες. Μπορούμε να κάνουμε λόγο για μια performance στην θάλασσα με διάφορες μορφές: ως εφήμερη δράση, ως θαλάσσια παρέμβαση ή ακόμα και ως τεχνολογικά διευρυμένη χειρονομία/δράση; Πως η επιτελεστική χειρονομία στην θάλασσα μπορεί να αναδείξει μεθοδολογίες που συνδυάζουν σωματικούς, ποιητικούς, τεχνολογικούς και περιβαλλοντολογικούς παράγοντες; Τέτοιες θεωρήσεις μας υπενθυμίζουν την φύση σύγχρονων έργων που δεν εξαρτώνται από το παραδοσιακό studio ως χώρο δημιουργίας αλλά πραγματοποιούνται στην τοποθεσία ως μια διευρυμένη χειρονομία – ‘από το studio στην κατάσταση’, όπως εύστοχα αναφέρει και η Hawkins (2014, 87). Μια τέτοια επαναθεώρηση του προθέματος γεω- η οποία φέρνει στο κάδρο το θαλάσσιο και όχι μόνο το χερσαίο, έρχεται να εναρμονιστεί με σύγχρονες διεπιστημονικές και διακαλλιτεχνικές θεωρήσεις όπως στην περίπτωση των γεω-ανθρωπιστικών σπουδών (geohumanities) αλλά και της γεωποιοητικής (geopoetics). Ενώ, οι γεω-ανθρωπιστικές σπουδές αποτελούν ένα ‘ανερχόμενο διεπιστημονικό πεδίο ως απόρροια της γενικότερης χωρικής στροφής, που εστιάζει σε θέματα χώρου και τόπου μέσα από in-situ κριτικές πρακτικές (Cresswell, 2015), οι δημιουργικές και καλλιτεχνικές πρακτικές στην γεωποιοητική εστιάζουν σε ‘σωματικές/αισθητηριακές συνδέσεις με το μέρος και το τοπίο’ (Magrane, 2020, 11), οι οποίες συχνά εκφράζονται μέσα από performances, τοπο-ορισμένες εγκαταστάσεις, ποίηση, συμμετοχικά έργα ή έργα νέων μέσων/ψηφιακής τέχνης. Στην επόμενη ενότητα, γίνεται μια προσπάθεια στοχασμού μέσα από επιλεγμένα έργα performance του γράφοντος κι άλλων καλλιτεχνών στις συγκλίσεις στεριάς και θάλασσας.

2. Σκιαγραφώντας την σχέση performance-στεριά-θάλασσα στα έργα Territorial Poetics (2019-20), Objects in Odysseys (2020) και Islet (2021)¹

Υπάρχει μια ενδιαφέρουσα σχέση μεταξύ του καλλιτέχνη και της θάλασσας, μια σχέση μεγεθών η οποία εκτείνεται μέσα σε διαφορετικούς αιώνες, διυλίζοντας το αισθητικό από το ακατανόητο. Αφήνοντας στην άκρη παραδοσιακές μορφές τέχνης όπως η ζωγραφική, κατά την διάρκεια του 20ου αιώνα μικρή προσοχή έχει δοθεί σε έργα performance art που πραγματοποιούνται μέσα στην θάλασσα ή με την θάλασσα (Psarras, 2021). Η καλλιτεχνική μου πράξη έχει υπάρξει στενά συνδεδεμένη με την έννοια της πόλης και των μεθοριακών χώρων και ορίων. Σχετίζεται με περιπατητικές αναζητήσεις της σχέσης σώματος / μέρους / αντικειμένου και κειμένου στον δημόσιο χώρο, εμπνεόμενη από τις ιστορίες και πρακτικές του πλάνητα και της ψυχογεωγραφίας (Psarras, 2015, 2018). Ένα από τα πρώτα έργα (*Rebirth*, 2008) υπήρξε μια τοποειδική performance για κάμερα σε μια προβλήτα της Κέρκυρας με φόντο αλλά και πρώτη ύλη την ίδια την θάλασσα, παρουσιασμένο ως βίντεο-εγκατάσταση 3 συγχρονισμένων προβολών με ηχοτοπίο. Τόσο η θάλασσα όσο και η ανθρώπινη φιγούρα (performer) που

---

¹ Στην παρούσα ενότητα, η χρήση του πρώτου α’ ενικού προσώπου επιλέγεται μεθοδολογικά για να αποτυπωθεί ο προσωπικός στοχασμός του γράφοντος πάνω στην καλλιτεχνική του πράξη.

περπατάει προς αυτή λειτούργησαν ως μεταφορές μιας αναγεννητικής κυκλικής διαδικασίας. Παρά το γεγονός πως μελλοντικά εστίασα στην πόλη και την περιπλάνηση, η θεώρησή της πραγματοποιήθηκε συχνά μέσα από τα μεταφορικά σχήματα της ρευστότητας, των κυμάτων, των ρευμάτων.

Bill Psarras, *Rebirth*, 2008, video still, courtesy of the artist ©

Bill Psarras, *Territorial Poetics (I: Awareness)*, 2019, courtesy of the artist ©

Το 2019, στην σειρά έργων *Territorial Poetics* (Εδαφικές Ποιητικές), συνδύασα περιπατητική performance, ποίηση και εφήμερες παρεμβάσεις σε

παραθαλάσσιες τοποθεσίες του δημοσίου χώρου. Η χειρονομία κατά μήκος της ακτής, μπροστά στην θάλασσα και κάποιες φορές προς την θάλασσα υπήρξε καταλυτικής σημασίας τόσο στην καλλιτεχνική πράξη αλλά και έρευνα. Το πρώτο έργο *Territorial Poetics (Awareness, 2019)*², υπήρξε μια κειμενική εγκατάσταση από νεον φως και πέτρες (έρμα) της προσωπικής ποιητικής φράσης «κάθε μέρα ξαναχαράσσουμε στο όνομα της εξιλέωσης» (2017) μέσα σε μια γλυπτική συνθήκη γραμμής. Η χειρονομία (με την μορφή εγκατάστασης) ανέδειξε μια στροφή προς την γεω-τοποθέτηση της φράσης, μια κειμενική συνθήκη με γεωγραφικές συντεταγμένες. Το έργο ανέδειξε μια αέναη διαδικασία δοκιμής και σφάλματος μέσα από το στοιχείο της γραμμής – μια επισημείωση στην βιωμένη εμπειρία. Ως μετεξέλιξη της εγκατάστασης αυτής υπήρξε το έργο *Territorial Poetics (Unfolding, 2019)*³, μια τοποειδική performance για κάμερα/drone, περπατώντας, σπρώχνοντας και ξεδιπλώνοντας σταδιακά ένα μισό χιλιόμετρο κομμάτι χαρτιού πάνω σε παραθαλάσσιο εγκαταλειμμένο σιδηροδρομικό δίκτυο της Πελοποννήσου (Αίγιο) την ώρα του λυκαυγούς. Η εξελισσόμενη πράξη, απέκτησε τον χαρακτήρα ενός Land art έργου, υπήρξε προσπάθεια επανεγγραφής του συνεχούς διαλόγου του καθημερινού και πνευματικού. Η παρουσία του σώματος ως αντικείμενο, ως πρόθεση ζετυλίζεται, απλώνεται επαναχαράσσοντας νοητά το εδαφικό δυνητικό. Σχεδόν με μια Σισύφεια σημειολογία και αυτοεθνογραφική ματιά σύνδεσης του προσωπικού με το συλλογικό, το έργο ανέδειξε μια εφήμερη (εγ)κατάσταση μεταξύ μέρους, σώματος και επανάληψης, κάνοντας ένα γεω-σχόλιο στις εν εξελίξει διαδικασίες της προσπάθειας και του ταξιδιού. Ένα σιδηροδρομικό δίκτυο μπορεί να είναι μέρος εγκατάλειψης και ακινησίας, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί ένα ευρεθέν διάλυμα και έρμα προς ενεργοποίηση.

Bill Psarras, *Territorial Poetics (II: Unfolding)*, 2019, video still, courtesy of the artist ©

² Το έργο παρουσιάστηκε στην έκθεση *Περιφράξεις/Διασχίσεις* (Θεσσαλονίκη, 2019) του οργανισμού Μεγάλου Μουσικής Θεσσαλονίκης

³ Το έργο είναι διαθέσιμο στον σύνδεσμο <https://vimeo.com/372891846>

Στην performance *Territorial Poetics (III: Vanity, 2020)*⁴ για κάμερα και drone, μια εφήμερη δράση λαμβάνει χώρα σε μια παραθαλάσσια τοποθεσία, ακριβώς δίπλα στην ακτή, σπρώχνοντας έναν μικρό λοφίσκο από πέτρες και βάζοντας σταδιακά πολλές από αυτές χρυσές. Υπήρξε μια πράξη διαρκείας, σιωπηλή χωρίς κοινό με αφετηρία την φράση «όλες μας οι αδυναμίες έγιναν (π)οίηση» (Ψαρράς, 2020 υπό δημοσίευση). Ο πειραματισμός με την λέξη της ποίησης και της οίησης, υπήρξε κομβικής σημασίας για την ίδια την εφήμερη πράξη ενώπιον μιας αχανούς θάλασσας κάνοντας χρυσό έναν σωρό από πέτρες. Η θάλασσα και εδώ έχει χαρακτήρα παρατηρητή αλλά όχι ενός φόντου, σχεδόν επιβεβαιώνει την εφήμερη και ματαιόδοξη χειρονομία θέτοντας ένα ερωτηματικό μεταξύ ποιητικής και πολιτικής πράξης, ειλικρίνειας και αλαζονείας, μεταξύ αιώνιου και παροδικού. Σε όλες τις performances υπήρξε μια αρχική φράση/οδηγός από την προσωπική ποίηση του γράφοντος, δημιουργώντας ένα μεθοδολογικό αστερισμό μεταξύ λέξεων, αντικειμένων, τοποθεσιών και διαδικασιών. Τα έργα αυτά υπήρξαν μια εννοιολογική και μεθοδολογική εξέλιξη προς την θεώρηση της θάλασσας ως πρώτη ύλη στην καλλιτεχνική δημιουργία / επιτελεστική πράξη.

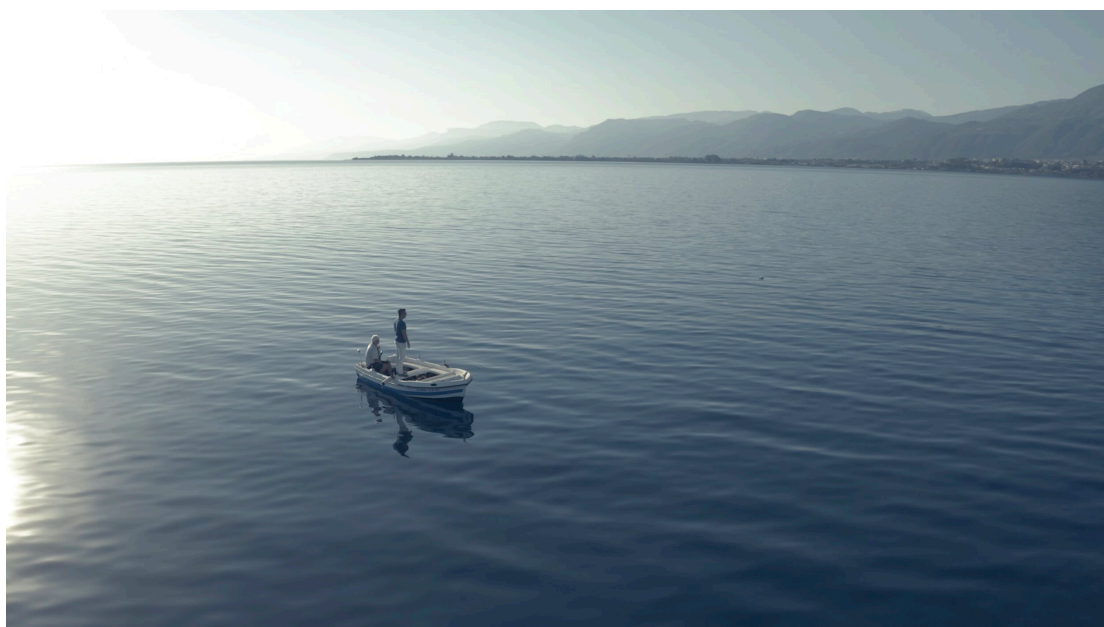
Bill Psarras, *Territorial Poetics (III: Vanity)*, 2020, video still, courtesy of the artist ©

Το 2020, δημιούργησα το πρώτο έργο με πρώτη ύλη την θάλασσα. Το *Objects in Odysseys* (2020) αποτέλεσε μια εν κινήσει ρευστή χειρονομία διαρκείας μεταξύ του δημιουργού και της θάλασσας. Μια ποιητική φράση πάνω σε ύφασμα χωρίστηκε σε 2 διαφορετικά αντικείμενα με ενσωματωμένο GPS και αφέθηκε στην θάλασσα. Το ΟiΟ θεώρησε τις λέξεις και φράσεις ως ιδέες σε οδύσσειες, ως πλεύσιμα δοχεία με άγνωστους αναγνώστες και γεωγραφικές συντεταγμένες. Ως μέρος της performance (τεκμηριωμένη οπτικοακουστικά και μέσω GPS), τα δύο αντικείμενα αφέθηκαν στην θάλασσα, ενθυμίζοντας ένα ρευστό τελετουργικό λέξεων με άγνωστες τροχιές. Οι ποιητικές φράσεις ξεκίνησαν το ταξίδι τους οδηγούμενες από θαλάσσια ρεύματα, ταυτόχρονα

⁴ Το έργο είναι διαθέσιμο στον σύνδεσμο <https://vimeo.com/424706460>

επιτελώντας τα κύματα και επιτελέσιμες από αυτά. Εμπνεόμενος από τις θαλάσσιες ιστορίες των μπουκαλιών με τα μηνύματα στο εσωτερικό τους, αλλά και από σύγχρονες επιστημονικές διαδικασίες με θαλάσσια αντικείμενα (drifters, buoy), η ιδέα του ΟiO για ένα ποίημα που διασκορπίζεται νοηματικά στην θάλασσα, οι εναλλασσόμενες γεωγραφικές συντεταγμένες μέσω GPS καθώς και οι άγνωστες πορείες των φράσεων στην θάλασσα/ακτές, υπήρξαν σημαντικές μεθοδολογικές/εννοιολογικές προεκτάσεις του έργου. Το έργο ανέδειξε μια ρευστή επιτελεστικότητα μεταξύ λέξεων, συντεταγμένων, αντικειμένων και θαλάσσιων ρευμάτων. Η χειρονομία στο έργο ανέδειξε εννοιολογικές προεκτάσεις της θάλασσας ως μια εν κινήσει σελίδα και των πλεύμενων φράσεων ως αυτόνομα νοήματα με δυναμικό. Παρομοίως, ο Santos-Perez (2020, 326) αναλύει παρόμοιες γεωποιοητικές σε θαλάσσιο περιβάλλον περιγράφοντας την σελίδα ως ωκεανό και τις 'λέξεις ως νησιά' που δημιουργούν ένα αρχιπέλαγος νοήματος. Στο ΟiO, οι γεωγραφικές συντεταγμένες των δύο αντικειμένων μπορούσαν να ιδωθούν μέσω προσωπικής σελίδας GPS σε πραγματικό χρόνο, παρόλα η επιλογή μη-παρέμβασης στις πορείες τους έδωσε την ευκαιρία στον καιρό και τον χρόνο να καταστούν ενεργά στοιχεία της διευρυμένης επιτελεστικής κατάστασης. Η καλλιτεχνική δημιουργία έφερε στο φως ερωτήματα: πως τα θαλάσσια ρεύματα συν-επιτελούν τα επαυξημένα αντικείμενα; Πώς οι τεχνολογίες τοποθεσίας και αναμετάδοσης μπορούν να συμβάλλουν σε ρευστά νοήματα και χειρονομίες; Το ΟiO πυροδότησε μια δυναμική σχέση μεταξύ performance-ποίησης-τεχνολογιών εντοπισμού θέσης σε υδάτινο πλαίσιο, λειτουργώντας παράλληλα και ως μια κριτική υπενθύμιση για μια ριζική αναθεώρηση του προθέματος γεώ- στους τομείς της performance art, των τοποειδικών τεχνών και της γεωποιοητικής.

Bill Psarras, *Objects in Odysseys*, 2020, video still, courtesy of the artist ©

Το 2021 εξέλιξα προς άλλη κατεύθυνση την επιτελεστική συνθήκη στην θάλασσα. Το έργο *Islet*⁵ αποτέλεσε μια performance για κάμερα στην θάλασσα,

⁵ Το έργο είναι διαθέσιμο στον σύνδεσμο <https://vimeo.com/576266776>

μια εφήμερη δράση όπου μετέδωσα (προς την ακτή) μέσω φωτεινών σινιάλων του Διεθνούς Κώδικα Μορς, την προσωπική ποιητική φράση ‘αυτό που κρύβεται θέλει να φανεί’. Ο George-Didi Huberman στο βιβλίο του *Η Επιβίωση του Πυγολαμπίδων* (2018) αναφέρθηκε στις πυγολαμπίδες ως ποιητικές και πολιτικές φωτεινές μονάδες, όπου το απαλό φωτεινό σινιάλο τους έρχεται σε αντίθεση με το εκτυφλωτικό φως των μεγάλων προβολέων της σύγχρονης κοινωνίας. Στην performance του *Islet*, το ποιητικό μήνυμα αλλάζει τρόπο επικοινωνίας από μια παρασυρόμενη από τα κύματα κατάσταση αντικειμένων σε μια επιπλέουσα φωτεινή αναμετάδοση. Οι στιγμές εξαφάνισης και επανεμφάνισης του φωτός δημιουργούν μια διαδικασία κωδικοποίησης που επιτελεί τον εαυτό της μέσα από τα κύματα. Μεθοδολογικής σημασίας και στα δύο έργα (*OiO* και *Islet*) είναι η χρήση της βάρκας στην επιτελεστική χειρονομία ως ένας τρόπος απομάκρυνσης από την χερσαία συνθήκη κάτι που ανέδειξε ένα τελετουργικό μεθοριακότητας. Αυτό έρχεται να τονιστεί από παρόμοιες προσεγγίσεις όπως ο Foucault (1986, 27) που περιγράφουν την βάρκα ως ‘ένα επιπλέον - εφήμερο κομμάτι χώρου, ως συνώνυμη με μια ‘αποσύνδεση από τις κοινωνικές πραγματικότητες της ξηράς’ (Wilkie, 2015, 124) αλλά και την ίδια την ναυσιπλοΐα ως μια ενδιάμεση και μεθοριακή συνθήκη (Paradouroulou, 2019).

Bill Psarras, *Islet*, 2021, video still, courtesy of the artist ©

3. Επιτελεστικές και τεχνολογικές προεκτάσεις σε άλλα έργα σύγχρονων καλλιτεχνών στην θάλασσα / με την θάλασσα

Στην παρούσα ενότητα, θα αναφερθούν ενδεικτικές περιπτώσεις καλλιτεχνών που οι δημιουργικές τους πρακτικές ενσωματώνουν την θάλασσα, τα καιρικά φαινόμενα (παλιρροϊκό φαινόμενο) και την ψηφιακή/γεωγραφική τεχνολογία. Στην σειρά έργων *Going Nowhere*, ο Simon Faithfull δημιουργεί επιτελεστικές καταστάσεις στην θάλασσα μέσα ποικίλες εφήμερες δράσεις κάτω από την επιφάνειά της ή στις δυναμικές συνδέσεις της με την στεριά. Στο έργο *Going Nowhere 2* (2011) ο καλλιτέχνης δημιουργεί μια περιπατητική performance στον

πυθμένα της Αδριατικής, εμβυθισμένος και κινούμενος προς μια θολή κατεύθυνση μέσα από φύκια, ψάρια και πέτρες. Το περπάτημα –ή πιο αυτονόητη και παράξενη πράξη στον κόσμο’ όπως την περιγράφει η Solnit (2001)– μετατρέπεται σε μια διαδικασία διαρκούς επαναπροσέγγισης του στιγμιαίου. Αυτή η πρόθεση της περιπατητικής πράξης ‘για κίνηση, για γνώση, για εξερεύνηση, ονειροπόληση, δημιουργία, για σύγκρουση’ (Ψαρράς, 2021, 52) διαφαίνεται και σε επόμενο έργο του Faithfull, όπως στο *Going Nowhere 1.5* (2016) όπου δημιουργεί μια διευρυμένη επιτελεστική συνθήκη (τεκμηριωμένη από κάμερα/drone) με την παλίρροια και την άμπωτη, περπατώντας επαναλαμβανόμενα τα υγρά όρια (γραμμές) σε μια μικρή αμμώδη νησίδα. Η θάλασσα κάθε στιγμή τροποποιεί τα όρια του χερσαίου τμήματος αναδεικνύοντας μια μεθοριακή κατάσταση χωρίς επιστροφή, όπου η φιγούρα βυθίζεται στο αναπόφευκτο. Ο αντίκτυπος της παλίρροιας-άμπωτης στην performance art και την ψηφιακή τέχνη έχει αποτελέσει αντικείμενο ενδιαφέροντος και για άλλους καλλιτέχνες. Ως τόπος αποτελεί εφήμερο περιβάλλον με διαρκώς μεταβαλλόμενα όρια που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως εννοιολογική/in-situ/επιτελεστική αφετηρία για την καλλιτεχνική πράξη, όπως επίσης περιγράφει και η Bissell (2020) ως ‘παλιρροϊκές χορογραφίες’. Ένας από τους πρωτοπόρους στην χρήση τεχνολογίας εντοπισμού γεωγραφικής θέσης (GPS) είναι ο Βρετανός καλλιτέχνης Jeremy Wood, ο οποίος αποτέλεσε μέρος μιας διεθνούς καλλιτεχνικής τάσης με έμφαση στα μέσα επικοινωνίας δι’ εντοπισμού (locative media) που έχει χαρτογραφηθεί από προγενέστερες προσεγγίσεις (Hemment 2006; Tuters and Varnelis 2006). Συχνά, στα έργα του ο Jeremy Wood ζωγραφίζει μέσω GPS στην (εικονική) επιφάνεια της γης – το σώμα του μπορεί να παρομοιαστεί με ένα ζωγραφικό μέσο που σκιαγραφεί λέξεις, σύμβολα και γραμμές στον γήινο καμβά. Στο έργο του *Junior* (2013), μια performance στην επιφάνεια του νερού, ο καλλιτέχνης με την βοήθεια μιας βάρκας σχεδιάζει το σχήμα ενός εμβρύου. Η μορφολογία της παραθαλάσσιας λίμνης αποτελεί την εννοιολογική αφετηρία για τον Wood ώστε να επιτελέσει ένα ρευστό σχήμα αλλά και σχήμα αλληλένδετο με την ίδια την ζωή. Η performance αυτή κάνει ορατή μια ρευστή χορογραφία από πλεούμενα αντικείμενα, χειρονομίες και μεταφορές.

4. Επίλογος

Το παρόν άρθρο είχε εισαγωγικό χαρακτήρα και προσπάθησε να αναδείξει την ενδιαφέρουσα τριαλεκτική μεταξύ performance art, θάλασσας και διευρυμένων τεχνολογικών συνθηκών. Η θάλασσα μπορεί να ιδωθεί με πολλούς τρόπους, θυμίζοντας τις πολλές καταστάσεις της μεταξύ νηνεμίας και θύελλας. Σημαντικό χαρακτηριστικό του κειμένου είναι η παραδοχή-αφετηρία πως η σχέση στεριάς και θάλασσας στις (γεω)ανθρωπιστικές σπουδές υπήρξε διαχρονικά ανισοβαρής, αφήνοντας το υδάτινο στοιχείο συχνά εκτός θεωρήσεων και πρακτικών. Οι αρχές του 21^{ου} αιώνα δημιουργούν τις συνθήκες για μια ‘θαλάσσια (ωκεάνια) στροφή’ στις ανθρωπιστικές σπουδές επηρεάζοντας πεδία της σύγχρονης τέχνης αλλά και επιστήμης. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της performance art είναι –συχνά– το στοιχείο της τοποθεσίας/χώρου/τόπου. Η χειρονομία συμβαίνει σε κάποιο μέρος (τοποειδική) λαμβάνοντας τα χαρακτηριστικά του ως ενεργές

παραμέτρους στην εξέλιξή της. Ο χαρακτηρισμός του τοποειδικού όμως αλλάζει στο πλαίσιο της θάλασσας, αποκτά ρευστό και εν κινήσει χαρακτήρα, συνδιαμορφώνεται από κύματα, ρεύματα και το βάθος της. Τα κύματα, το βάθος, οι ρυθμικότητες, τα ρεύματα, το φαινόμενο της παλίρροιας, το καιρικό στοιχείο συνιστούν πρώτη ύλη για την διευρυμένη performance εντός θάλασσας. Ως εκ τούτου, έχοντας την προσωπική καλλιτεχνική πράξη ως αφετηρία για την παρούσα θεματική, το άρθρο παρουσίασε μια σύντομη βιβλιογραφική ανασκόπηση της θεώρησης του εδαφικού/θαλάσσιου στις ανθρωπιστικές σπουδές αλλά και επιλεγμένα έργα του γράφοντος και άλλων σύγχρονων καλλιτεχνών, θέλοντας να σκιαγραφήσει την καλλιτεχνική μεθοδολογία και νέους τρόπους ενσωμάτωσης της θάλασσας στην εικαστική πράξη με σκοπό περαιτέρω μελλοντική διεπιστημονική έρευνα.

5. Ξένη Βιβλιογραφία

- Auden, W.H. (1951). *The Enchafed Flood or The Romantic Iconography of the Sea*. New York: Faber and Faber.
- Bissell, L. (2020). Tidal spaces: Choreographies of remembrance and forgetting. *Cultural Geographies*, 28 (1), 177-184.
- Bonnett, A. (2003). Geography as the world discipline: Connecting popular and academic geographical imaginations. *Area*, 35 (1), 55-63.
- Brown, M. & Peters, K. (eds.) (2019). *Living with the Sea: Knowledge, Awareness and Action*. Abingdon: Routledge.
- Cresswell, T. (2015). Space, Place and the Triumph of Humanities *Geohumanities*, 1 (1), 1-19.
- Didi-Huberman, G. (2018). *Survival of the Fireflies*. (L. Swipe-Mitchell, Trans.) Minneapolis: University of Minnesota Press. (Original work published 2009).
- Foster, H. (2004). '1974'. Στο Foster, H., Krauss, R., Bois, Y.A., Buchloh, B. (eds.) *Art since 1900: Modernism, Antimodernism, Postmodernism*. Νέα Υόρκη: Thames & Hudson.
- Foucault, M. (1986). Of other spaces. (J. Miskowiec, Trans.) *Diacritics* 16 (1), 22-27. (original work published 1984)
- Goldberg, R. (2001). *Performance art: From Futurism to the present*. New York: Thames & Hudson.
- Hawkins, H. (2014). *For Creative Geographies*. New York: Routledge.
- Hemment, D. (2006). Locative arts. *Leonardo*, 39 (4), 348-355.
- Hugo, V. (2002). *The Toilers of the Sea*. (J. Hogarth, Trans.) New York: The Modern Library. (Original work published 1866).
- Jackson, S.E. (1995). The water is not empty: Cross-cultural issues in conceptualising sea space. *Australian Geographer*, 26 (1), 87-96.
- Magrane, E., Russo, L., De Leeuw, S. and Santos Perez, Craig (eds.) (2020). *Geopoetics in Practice*. London, New York: Routledge.
- Massey, D. (2005). *For Space*. London: Sage.
- Massey, D. (2006). Landscape as provocation: reflections on moving mountains. *Journal of Material Culture*, 11 (1-2), 33-48.
- Papadopoulou, C. (2019). Ship cosmology: An introduction. In Papadopoulou, C. (ed.) *The Culture of Ships and Maritime Narratives* (pp. 1-15), London: Routledge.
- Peters, K. and Steinberg, P. (2014). Volume and Vision: Fluid Frames of Thinking Ocean Space. *Harvard Design Magazine*, 35, 124-129.

- Psarras, B. (2015). *Emotive Terrains: Exploring the emotional geographies of city through walking as art, senses and embodied technologies* [PhD thesis, Goldsmiths University of London] Goldsmiths Research Online Repository. Retrieved from <https://research.gold.ac.uk/id/eprint/11460/>
- Psarras, B. (2018). Walking the senses, curating the ears: Towards a hybrid flaneur/flaneuse as 'orchestrator'. *Leonardo Electronic Almanac*, 22 (3), MA: LEA/ MIT Press, 1-13.
- Psarras, B. (2021). Initial reflections on site-performances in the sea. *Academia Letters*, Article 419, 1-5.
- Rodaway, P. (1994). *Sensuous Geographies: Body, Sense, and Place*. Abingdon: Routledge.
- Santos-Perez C. (2020). Indigenous Pacific Islander geopoetics. In Eric Magrane, Linda Russo, Sarah de Leeuw and Craig Santos Perez (eds.) *Geopoetics in Practice* (pp. 324-340), London: Routledge.
- Sayre, H. M. (1989). Open Space: Landscape and the Postmodern Sublime. In *The Object of Performance: The American Avant-Garde since 1970*, London: The University of Chicago Press (pp. 211-246).
- Smithson, R. (1996). Robert Smithson: *The Collected Writings*. (Ed. J. Berkeley) University of California Press.
- Solnit, R. (2001). *Wanderlust: A History of Walking*. New York: Penguin Books.
- Tuters, M. & Varnelis, K. (2006). Beyond locative media: Giving shape to the Internet of things. *Leonardo*, 39 (4), 357-363.
- Wilkie, F. (2015). *Performance, Transport, Mobility: Making Passage*. London: Palgrave Macmillan.
- Winkiel, L. (2019). Introduction. special issue on Hydro-Criticism, *English Language Notes* 57 (1), 1-10.

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Ντάφλος, Κ. (2015). *Επιτελεστικές Πρακτικές Τέχνης*. Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα Kallipos.
- Ψαρράς, Β. (2017). *Τούνδρα: Συναισθηματικές γεωγραφίες της πόλης και της ψυχής*. Αθήνα: Εκδόσεις Πηγή.
- Ψαρράς, Β. (2021). Επιτελώντας το ποιητικό και το τεχνολογικό: Επιτελεστικές προθέσεις, διευρυμένες (εγ)καταστάσεις και τεχνολογικά αντικείμενα. Σε Αυγητίδου Α. (επιμ.), *10 χρόνια Performance Now* (σσ. 51-62), Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, σσ. 51-62.

Πτυχές της ναυτικής κατασκοπείας στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία

Παναγιώτης Ασημόπουλος¹

Λέκτορας Ελληνικής Φιλολογίας στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων
Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Περίληψη

Κατά την πολυκύμαντη παρουσία στο χωροχρόνο η επεκτατική πολιτική της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας συνιστά αδιαμφισβήτητη ιστορική αλήθεια. Με επίκεντρο τη θρυλική Ρώμη η κεντρική εξουσία εξαπλώνει σταδιακά την πολιτική της επιρροή και δυναμικά εγκαθιδρύει τη στρατιωτική της κυριαρχία στις γεωγραφικές συντεταγμένες που οριοθετούν την ευρύτερη έκταση της Μεσογείου. Εύλογα η αίσια διεξαγωγή των πολεμικών επιχειρήσεων της Ρώμης και η ομαλή επίτευξη των γεωστρατηγικών της επιδιώξεων συναρτώνται σε μεγάλο βαθμό και από τη συστηματική συλλογή ζωτικών πληροφοριακών δεδομένων. Η μεθοδική πρόσβαση στα απαραίτητα στοιχεία εδράζεται σε ένα πολυπλόκαμο δίκτυο πληροφοριοδοτών διεσπαρμένων σε όλη την ηπειρωτική επικράτεια, μα και στο θαλάσσιο περιβάλλον. Ευφάνταστοι σχηματισμοί ετερόκλητων πλοίων είναι αδιάλειπτα επιφορτισμένοι με την επιτυχή εκπλήρωση κατασκοπευτικών αποστολών. Έτσι στο εντυπωσιακό φάσμα των επιχειρησιακών τους δράσεων εντάσσονται: η αδιαπραγμάτευτη προάσπιση των ευάλωτων παραλίων· η έγκαιρη μεταφορά εμπορευμάτων και η ασφαλής μετακίνηση των μαχητών υπεράσπισης με τον *sine qua non* μεθοδευμένο αποπροσανατολισμό δυνητικών ή πραγματικών απειλών. Με ισοδύναμη προσοχή διορατικοί Ρωμαίοι στρατιωτικοί περιβάλλουν τη διαθαλάσσια διεξαγωγή αναγνωριστικών ενεργειών. Ελλιμενισμένα σε επιλεγμένους χώρους ή σε αφανείς κόλπους πολεμικά σκάφη εστιάζουν σε ενδελεχή περισκόπηση, επιδιώκουν την πλήρη ανίχνευση μηνυμάτων εμπιστευτικού περιεχομένου και παράλληλα τον εποικοδομητικό έλεγχο απόρρητων ειδήσεων. Χρησιμοποιώντας την περιγραφική μέθοδο και βάσει αξιόπιστων έργων Ελλήνων και Ρωμαίων δημιουργών (ιστορικοί, γεωγράφοι, στρατιωτικών ηγετών), η εργασία αυτή τείνει προς μια συνοπτική προσέγγιση στις κύριες υποκατηγορίες αυτών των εξειδικευμένων πλωτών μέσων, αλλά και σε μια σαφή υπογράμμιση των λειτουργικών τους ομοιοτήτων και των δομικών τους διαφορών.

© 2022 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: Ρώμη, κατασκοπεία, πλοία

Doi:

¹ PhD Σερβικής Φιλολογίας, Τμήμα Σερβικής Φιλολογίας, Φιλοσοφική Νόβι Σαντ
PhD Κλασικής Φιλολογίας, Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας, Φιλοσοφική Κομοτηνής
✉ asimopoulos@yahoo.gr

Abstract

During its turbulent presence in the space-time the expansive policy of the Roman Empire constitutes an undeniable historical truth. Focusing on legendary Rome the central authority gradually broadens its political influence and vigorously establishes its military sovereignty over the geographical coordinates that define the wider area of the Mediterranean Sea. Reasonably the successful conduct of its war operations and the smooth achievement of its geostrategic goals are largely dependent on the systematic collection of vital information as well. The methodical access to the necessary data is based on a complicated network of informants dispersed throughout the continental territory, but also in the maritime borders. Imaginary formations of heterogenous ships (liburnae, naves actuariae, naves lusoriae, lembi, scaphae, cercuri, hemioliae, myoparones) are constantly in charge of successfully completing spy missions. So the impressive range of their operational activities includes: the uncompromising protection of the vulnerable coastline; the timely transport of goods and the safe movement of defence fighters with the sine qua non arranged disorientation of potential or actual threats. With due caution perceptive Roman leaders of armed forces perform their intermarine reconnaissance expeditions. Anchored in selected locations or in hidden bays warships focus on thorough observation, while aiming at detecting secret messages and constructive control of confidential news. Using the descriptive method and on the basis of reliable works of Greek and Roman creators (historians, geographers, military leaders) this paper aims at a concise access to the main subcategories of these specific floating means and at a clear highlighting of their functional similarities and structural differences as well.

© 2022 Library and Information Center, University of the Peloponnese

Keywords: Rome, espionage, ships

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Στη ναυτική ιστορία της Ρώμης αρκετές περίοδοι κατέχουν δεσπόζουσα θέση και εύλογα διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των ιστορικών γεγονότων:

(α) η πρώτη συνδέθηκε με τους Καρχηδονιακούς Πολέμους, όταν για πρώτη και μοναδική φορά η Δημοκρατία κλήθηκε να αντιμετωπίσει έναν αξιόμαχο αντίπαλο που με την απaráμιλλη ναυτοσύνη του αναμφίβολα κυριαρχούσε στη θάλασσα. Έτσι λόγω των ιδιαζουσών συνθηκών και των ρεαλιστικών στρατηγικών στόχων ο τελικός σχεδιασμός του στόλου ταυτίστηκε με ανεξάρτητη κατηγορία ενόπλων δυνάμεων².

(β) κατά την υποταγή της Ανατολικής Μεσογείου στους Ρωμαίους εισβολείς σθεναρά αντιτάχθηκαν τα ελληνιστικά κράτη, τα οποία διέθεταν πρωτοκλασάτους στόλους³. Όμως η καθολική υποταγή των συγκεκριμένων εδαφών επιτεύχθηκε αποκλειστικά σύμφωνα με τον παραδοσιακό τρόπο των χερσαίων επιχειρήσεων, ενώ ο στόλος χρησιμοποιήθηκε δευτερευόντως ως μέσο μεταφοράς στρατευμάτων⁴.

(γ) το τελευταίο, λιγότερο γνωστό, αλλά όχι ασήμαντο στάδιο στην ανάπτυξη του ρωμαϊκού στόλου συνδέεται με την άμεση αντίσταση των θαλάσσιων και επιποτάμιων δυνάμεων στα βαρβαρικά στρατεύματα και στους εχθρικούς στόλους⁵.

2. Αρχαία Ελλάδα

Των αιματηρών μαχών που βάνουσα έπληξαν τις ελληνικές πόλεις - κράτη προηγούνταν προκαταρκτική αναγνώριση, ενδελεχής παρατήρηση του θεάτρου των επικείμενων στρατιωτικών συρράξεων και εποικοδομητική αξιολόγηση του εχθρού. Τις χερσαίες εκτάσεις αναλάμβαναν έμπειροι επιθεωρητές πεδίου. Μα στον ανάλογο τομέα της ναυσιπλοΐας ιστορικές πηγές μαρτυρούν πως για μεγάλο χρονικό διάστημα δεν υπήρχαν ειδικά σκάφη αναγνωρίσεως⁶.

Ο Ηρόδοτος μάς πληροφορεί ότι το δεδομένο λειτουργικό κενό κάλυπταν πλοία τα οποία διακρίνονταν για τις εξαιρετικές τους επιδόσεις στο θεμελιώδες χαρακτηριστικό της ταχύτητας (7-8 κόμβοι)⁷. Ο Ξενοφώντας αναφέρει πως Σπαρτιάτες κατάσκοποι⁸, καίτοι ήταν στη θάλασσα, μετέδιδαν

² Beike 1987: 107-125.

³ Болдырев, Боровский 1948: 126-141.

⁴ Στη σύγκρουση με το Μιθριδάτη VI η Ρώμη χρησιμοποίησε πλοία από τη Ρόδο και την Πέργαμο. Πρβλ. : App. *Mith.* 8. 56: «ἤδη γὰρ αὐτῶ και ὄδε ἀφίκτο, κινδυνεύσας μὲν ὑπὸ ληστῶν ἀλῶναι πολλάκις, στόλον δέ τινα νεῶν ἀγείρας ἀπὸ τε Κύπρου και Φοινίκης και Ῥόδου και Παμφυλίας, και πολλὰ δηώσας τῆς πολεμίας, και τῶν Μιθριδάτου νεῶν ἀποπειράσας ἐν παράπλῳ».

⁵ Буданова 2001: 126· Горончаровский 2003: 193· Молев 2003: 357.

⁶ Голицын 1876: 27.

⁷ HdI. 8. 23: «οἱ δ' ὑπ' ἀπιστίας τὸν μὲν ἀγγέλλοντα εἶχον ἐν φυλακῇ, νέας δὲ ταχέας ἀπέστειλαν προκατοψομένους».

⁸ Polyae. *Strat.* 3. 11. 3: «Χαβρίας ναῦς Λακωνικὰς κατασκόπους δώδεκα ἐφορμούσας, οὐ μὴν ἐπαναχθῆναι θαρρούσας ἐξεκαλέσατο οὕτω πως».

συνθήματα για τις στρατιωτικές δραστηριότητες των Αθηναίων⁹. Ο Θουκυδίδης παραθέτει με υποδειγματική ακρίβεια τις θέσεις των φρουρών που είχαν απλωθεί στη θάλασσα και των κατασκοπευτικών μοιρών που αριθμητικά αντιστοιχούσαν σε 10 και 20 πλοία¹⁰.

Ο σκοπός της θαλάσσιας κατόπτευσης ήταν διττός: αφενός επιδιωκόταν η καταγραφή των εχθρικών κινήσεων¹¹, αφετέρου διευκολυνόταν η ταχεία μετάδοση πληροφοριών¹². Αυτές οι καίριες υπηρεσίες εκτελούνταν από την πολυλειτουργική τριήρη, ένα πολεμικό πλοίο, κατάλληλο για θαλάσσιες συμπλοκές. Επιπρόσθετα εγγυόταν την ακώλυτη μεταφορά στρατευμάτων ή αλόγων, ενώ με εξαιρετική αποτελεσματικότητα συνόδευε εμπορικά πλοία προστατεύοντάς τα από εχθρούς και πειρατές. Δεν είναι τυχαίο το ότι οι τριήρεις Πάραλος και η Σαλαμινία θεωρούνταν τα ιερά πλοία του αθηναϊκού στόλου¹³.

3. Ρώμη: εξέλιξη κατασκοπευτικών πλοίων

Τα ρωμαϊκά πλοία, ανεξαρτήτως από το αν εμπλέκονταν σε αμιγώς πολεμικές ενέργειες ή ήταν απλώς μεταγωγικά εκλαμβάνονταν ως *naves speculatoriae* και συνεπώς συνεισέφεραν ισότιμα στην αμυντική και στην επιθετική κατασκοπεία.

Στην περίφημη αντιπαράθεση της Ρώμης με την Καρχηδόνα αντλούμε πληθώρα περιπτώσεων που συνυφαίνονται με κατασκοπευτικές δραστηριότητες:

⁹ Xen. *Hell.* 1. 28: «Λύσανδρος δ' εὐθὺς ἐσήμηνε τὴν ταχίστην πλεῖν».

¹⁰ Thuc. 2. 24. 1: «Ἀναχωρησάντων δὲ αὐτῶν οἱ Ἀθηναῖοι φυλακὰς κατεστήσαντο κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν, ὥσπερ δὴ ἔμελλον διὰ παντὸς τοῦ πολέμου φυλάξειν». Thuc. 7. 7. 1: «μετὰ δὲ τοῦτο αἶ τε τῶν Κορινθίων νῆες καὶ Ἀμπρακιωτῶν καὶ Λευκαδίων ἐσέπλευσαν αἰ ὑπόλοιποι δώδεκα, λαθοῦσαι τὴν τῶν Ἀθηναίων φυλακὴν (ἦρχε δ' αὐτῶν Ἐρασινίδης Κορίνθιος), καὶ ξυνετείχισαν τὸ λοιπὸν τοῖς Συρακοσίοις μέχρι τοῦ ἐγκαρσίου τείχους». Thuc. 7. 17. 2: «πέμπουσι δὲ καὶ περὶ τὴν Πελοπόννησον οἱ Ἀθηναῖοι εἴκοσι ναῦς, ὅπως φυλάσσοιεν μηδένα ἀπὸ Κορίνθου καὶ τῆς Πελοποννήσου ἐς τὴν Σικελίαν περαιοῦσθαι». Thuc. 8. 19. 1: «μετὰ δὲ ταῦτα οἱ Χῖοι εὐθὺς δέκα ἐτέρας πληρώσαντες ναῦς ἐπλευσαν ἐς Ἄναια, βουλόμενοι περὶ τε τῶν ἐν Μιλήτῳ πυθέσθαι καὶ τὰς πόλεις ἅμα ἀφιστάναι».

¹¹ Plut. *Sol.* 9: «πυθομένους δὲ τοὺς ἐν Σαλαμῖνι Μεγαρεῖς ἕκ τινος φήμης οὐδὲν βέβαιον, αὐτοὺς μὲν εἰς τὰ ὄπλα θορυβουμένους βαδίζειν, ναῦν δ' ἀποστεῖλαι κατασκευομένην τῶν πολεμίων».

¹² Thuc. 6. 42. 2: «ἔπειτα δὲ προὔπεμψαν καὶ ἐς τὴν Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν τρεῖς ναῦς εἰσομένας αἰτίνας σφᾶς τῶν πόλεων δέξονται καὶ εἴρητο αὐταῖς προαπαντᾶν, ὅπως ἐπιστάμενοι καταπλέωσιν».

¹³ Arr. *Anab.* 3. 6. 2: «ἐνταῦθα ἀφικνεῖται παρ' αὐτὸν ἐξ Ἀθηνῶν ἡ Πάραλος πρέσβεις ἄγουσα Διόφαντον καὶ Ἀχιλλέα». Plut. *Prae. ger. reip.* 81d: «ὧν καὶ Κριτόλαός ἐστιν ὁ Περιπατητικὸς ἀξιῶν, ὥσπερ ἡ Σαλαμινία ναῦς Ἀθήνησι καὶ ἡ Πάραλος οὐκ ἐπὶ πᾶν ἔργον ἀλλ' ἐπὶ τὰς ἀναγκαίας καὶ μεγάλας κατεσπῶντο πράξεις, οὕτως ἑαυτῶ πρὸς τὰ κυριώτατα καὶ μέγιστα χρῆσθαι, ὡς ὁ τοῦ κόσμου βασιλεύς». Thuc. 3. 33. 1: «ἀπὸ δὲ τῆς Ἐφέσου ὁ Ἀλκίδας ἔπλει κατὰ τάχος καὶ φυγὴν ἐποιεῖτο· ὤφθη γὰρ ὑπὸ τῆς Σαλαμινίας καὶ Παράλου ἔτι περὶ Κλάρων ὁρμῶν (αἶ δ' ἀπ' Ἀθηνῶν ἔτυχον πλέουσai), καὶ δεδιὼς τὴν διωξίν ἔπλει διὰ τοῦ πελάγους ὡς γῆ ἐκούσιος οὐ σήσων ἄλλη ἢ Πελοποννήσῳ». Thuc. 6. 61. 4: «πανταχόθεν τε περιειστῆκει ὑποψία ἐς τὸν Ἀλκιβιάδην, ὥστε βουλόμενοι αὐτὸν ἐς κρίσιν ἀγαγόντες ἀποκτεῖναι, πέμπουσιν οὕτω τὴν Σαλαμινίαν ναῦν ἐς τὴν Σικελίαν ἐπὶ τε ἐκεῖνον καὶ ὧν πέρι ἄλλων ἐμεμήνυτο». Thuc. 8. 74. 1: «τὴν δὲ Πάραλον ναῦν καὶ Χαϊρέαν ἐπ' αὐτῆς τὸν Ἀρχεστράτου, ἄνδρα Ἀθηναῖον, γενόμενον ἐς τὴν μετάστασιν πρόθυμον, ἀποπέμπουσιν οἱ τε Σάμιοι καὶ οἱ στρατιῶται κατὰ τάχος ἐς τὰς Ἀθήνας ἀπαγγελοῦντα τὰ γεγενημένα· οὐ γὰρ ἤδεσάν πω τοὺς τετρακοσίους ἄρχοντας».

(α) το 264 π. Χ. ο ίδιος ο ύπατος Άππιος Κλαύδιος Κάουντεξ (*Appius Claudius Caudex*) παρακολουθούσε το στενό της Μεσσήνης με σκοπό να διερευνήσει τη θέση των εχθρών. Το διέσχισε, άρχισε διαπραγματεύσεις με τον ηγέτη των Καρχηδονίων¹⁴.

(β) κατά τον Α΄ Καρχηδονιακό Πόλεμο αποδείχθηκε ότι οι ρωμαϊκές διήρεις δεν ήταν σε θέση να καταβάλουν τις καρχηδονιακές τετρήρεις οι οποίες με το ψηλό πλευρικό τους τοίχωμα παρέμεναν αλώβητες στις επιθέσεις. Για να αντισταθμίσουν το φανερό μειονέκτημα, οι Ρωμαίοι άρχισαν να κατασκευάζουν πεντήρεις. Έκτοτε οι διήρεις (μήκος 32 μέτρα· πλάτος 5,75 μέτρα· βύθισμα 1, 3 μέτρα) επωμίστηκαν αποστολές περιπολίας και μυστικών υπηρεσιών ή ένοπλες συρράξεις σε ρηγά νερά·

(γ) την άνοιξη του 217 π. Χ. η ναυτική νίκη του Γναίου Σκιπίωνα (*Gnaeus Scipio*) κατά του Ασδρούβα Βάρκα (*Hasdrubal Barca*) στις εκβολές του ποταμού Έβρου κατέστη δυνατή χάρη σε δύο πλοία από τη Μασσαλία στα οποία είχε αναθέσει την κατασκοπεία του αντιπάλου. Εκείνα εκ του σύνεγγυς ακολουθούσαν τον εχθρικό στόλο. Με τις έγκαιρες αναφορές τους πρόσφεραν στο Γναίο τα εχέγγυα να προβεί σε αιφνιδιαστική επίθεση ενάντια στους Καρχηδόνιους¹⁵.

¹⁴ Diod. 23. 1. 4: «Ο δὲ Ῥωμαίων δῆμος πυθόμενος ἀπέστειλε τὸν ἕτερον ὕπατον καλούμενον Ἄππιον Κλαύδιον μετὰ δυνάμεως ἀδράς, ὃς εὐθὺς ἦλθεν εἰς Ῥήγιον». Aur. Vict. *De vir. ill.* 37. 3: «Primo ad explorandos hostes fretum piscatoria nave traiecit et cum duce Carthaginensium egit, ut praesidium arce deduceret».

¹⁵ Liv. 22. 19. 5-12: «altero ab Tarracone die [ad] stationem decem milia passuum distantem ab ostio Hiberi amnis peruenit. Inde duae Massiliensium speculatoriae praemissae rettulere, classem Punicam stare in ostio fluminis castraque in ripa posita. Itaque ut improvidos incautosque universo simul offuso terrore opprimeret, sublatis ancoris ad hostem vadit. Multas et locis altis positas turres Hispania habet, quibus et speculis et propugnaculis adversus latrones utuntur. Inde primo conspectis hostium nauibus datum signum Hasdrubali est, tumultusque prius in terra et castris quam ad mare et ad naues est ortus, nondum aut pulsu remorum strepituque alio nautico exaudito aut aperientibus classem promunturiis, cum repente eques alius super alium ab Hasdrubale missus vagos in litore quietosque in tentoriis suis, nihil minus quam hostem aut proelium eo die exspectantes, conscendere naues propere atque arma capere iubet: classem Romanam iam haud procul portu esse. haec equites dimissi passim imperabant; mox Hasdrubal ipse cum omni exercitu aderat, uarioque omnia tumultu strepunt ruentibus in naues simul remigibus militibusque, fugientium magis e terra quam in pugnam euntium modo. Vixdum omnes conscenderant cum alii resolutis oris in ancoras euehantur, alii, ne quid teneat, ancoralia incidunt; raptimque omnia [ac] praepropere agendo militum apparatu nautica ministeria impediuntur, trepidatione nautarum capere et aptare arma miles prohibet. Et iam Romanus non appropinquabat modo sed direxerat etiam in pugnam naues. itaque non ab hoste et proelio magis Poeni quam suomet ipsi tumultu turbati, temptata uerius pugna quam inita in fugam auerterunt classem; et, cum aduersi amnis os lato agmini et tam multis simul uenientibus haud sane intrabile esset, in litus passim naues egerunt, atque alii uadis, alii sicco litore excepti, partim armati, partim inermes ad instructam per litus aciem suorum perfergere; duae tamen primo concursu captae erant Punicae naues, quattuor suppressae». Polyb. 3. 95. 1-7: «Τὰ μὲν οὖν κατὰ τὴν Ἰταλίαν τοιαύτην εἶχε τὴν διάθεσιν. κατὰ δὲ τοὺς αὐτοὺς καιροὺς ταῖς προειρημέναις πράξεσιν Ἀσδρούβας ὁ τεταγμένος ἐπὶ τῆς Ἰβηρίας στρατηγὸς κατηρτικῶς ἐν τῇ παραχειμασίᾳ τὰς ὑπὸ τὰδελφοῦ καταλειφθείσας τριάκοντα ναῦς καὶ δέκα προσπεπληρωκῶς ἄλλας, ἀρχομένης τῆς θερείας ἀνήχθη τετταράκοντα ναυσὶ καταφράκτοις ἐκ Καινῆς πόλεως, προχειρισάμενος Ἀμίλκαν τοῦ στόλου ναύαρχον. ἅμα δὲ καὶ τὴν πεζὴν ἐκ τῆς παραχειμασίας ἠθροικῶς δύναμιν ἀνέζευξε· καὶ ταῖς μὲν ναυσὶ παρὰ τὴν χέρσον ἐποιεῖτο τὸν πλοῦν, τοῖς δὲ πεζοῖς τὴν πορείαν παρὰ τὸν αἰγιαλόν, σπεύδων ἀμφοτέραις ἅμα ταῖς

(δ) το 204 π. Χ. ο Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίωνας ο Αφρικανός, κατά τη διέλευσή του από τη Σικελία στη Λιβύη οδήγησε πενήντα δύο μακριά πλοία, τετρακόσια φορτηγά πλοία, όπως και πλήθος κατασκοπευτικών και μικρών πλοίων¹⁶.

Πολύ πιθανόν μέχρι το τέλος του Β' Καρχηδονιακού Πολέμου δημιουργήθηκαν ειδικά ελαφρά πλοία, απολύτως απαραίτητα για τη μυστική υπηρεσία πληροφοριών¹⁷.

Αλλά και ο Ιούλιος Καίσαρας επιστράτευσε την εκ θαλάσσης καταγραφή της ακτογραμμής. Μετά την κατάκτηση μεγάλου τμήματος της Γαλατίας προετοίμαζε εκστρατευτικό σώμα ενάντια στη Βρετανία. Όμως τα αποτελέσματα της έρευνας των εμπόρων οι οποίοι συναλλάσσονταν με τους Κέλτες ήταν εξαιρετικά πενιχρά. Για αυτό ο χιλιάρχος Γάιος Βολουσήνος (*Gaius Volusenus Quadratus*) διατάχθηκε να προχωρήσει σε αυτοπρόσωπη αναγνώριση των παράκτιων υδάτων της Βρετανίας και να αναζητήσει ένα μέρος κατάλληλο για την απόβαση των ρωμαϊκών λεγεώνων. Ο Βολουσήνος τέσσερις ημέρες παρακολουθούσε την περιοχή, χωρίς να αποβιβαστεί από το πλοίο, καθώς φοβόταν αιφνιδιαστική επίθεση των πολεμίων. Επέστρεψε και παρουσίασε στον Καίσαρα λεπτομερή αναφορά όλων όσων είχε εντοπίσει¹⁸.

δυνάμεσι καταζεύξει πρὸς τὸν Ἰβηρα ποταμόν. Γνάιος δὲ τὰς ἐπιβολὰς συλλογιζόμενος τῶν Καρχηδονίων τὸ μὲν πρῶτον ἐπεβάλετο κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν ἐκ τῆς παραχειμασίας ποιεῖσθαι τὴν ἀπάντησιν. ἀκούων δὲ τὸ πλῆθος τῶν δυνάμεων καὶ τὸ μέγεθος τῆς παρασκευῆς τὸ μὲν κατὰ γῆν ἀπαντᾶν ἀπεδοκίμασε, συμπληρώσας δὲ πέντε καὶ τριάκοντα ναῦς καὶ λαβὼν ἐκ τοῦ πεζικοῦ στρατεύματος τοὺς ἐπιτηδειοτάτους ἄνδρας πρὸς τὴν ἐπιβατικὴν χρεῖαν ἀνήχθη καὶ κατῆρε δευτεραίος ἐκ Ταρράκωνος εἰς τοὺς περὶ τὸν Ἰβηρα ποταμόν τόπους. καθορισθεὶς δὲ τῶν πολεμίων ἐν ἀποστήματι περὶ τοὺς ὄγδοήκοντα σταδίους προαπέστειλε κατασκευομένας δύο ναῦς ταχυπλοοῦσας Μασσαλιητικάς· καὶ γὰρ προκαθηγοῦντο καὶ προεκινδύνευον οὗτοι καὶ πᾶσαν ἀποτόμως σφίσι παρείχοντο τὴν χρεῖαν. εὐγενῶς γάρ, εἰ καὶ τινες ἕτεροι, κεκοινωνήκασιν Ῥωμαίοις πραγμάτων καὶ Μασσαλιῶται, πολλάκις μὲν καὶ μετὰ ταῦτα, μάλιστα δὲ κατὰ τὸν Ἀννιβιακὸν πόλεμον».

¹⁶ App. *Pun.* 3. 13: «καὶ Μασσανάσσης μὲν Καρχηδονίοις οὕτως ἐπολέμει, ὁ δὲ Σκιπίων, ἐπεὶ οἱ πάντα εὐτρεπῆ ἐγεγένητο ἐν Σικελίᾳ, ἔθυε Διὶ καὶ Ποσειδῶνι, καὶ ἐς Λιβύην ἀνήγετο ἐπὶ νεῶν μακρῶν μὲν δύο καὶ πενήκοντα φορτίδων δὲ τετρακοσίων: κέλητές τε καὶ λέμβοι πολλοὶ συνείποντο αὐτῷ».

¹⁷ Хлебов 2005: 462· Liv. 30. 10. 6: «ut pervium in totum navium ordinem esset, et sub ipsis pontibus intervalla fecit qua procurrere speculatoriae naves in hostem ac tuto recipi possent»· Liv. 36. 42. 8: «Livius una et octoginta constratis navibus, multis praeterea minoribus, quae aut apertae rostratae aut sine rostris speculatoriae erant, Delum traiecit».

¹⁸ Caes. *BGall.* 4. 21. 1-9: «Ad haec cognoscenda, prius quam periculum faceret, idoneum esse arbitratus C. Volusenum cum navi longa praemittit. Huic mandat ut exploratis omnibus rebus ad se quam primum revertatur. Ipse cum omnibus copiis in Morinos proficiscitur, quod inde erat brevissimus in Britanniam traiectus. Huc naves undique ex finitimis regionibus et quam superiore aestate ad Veneticum bellum fecerat classem iubet convenire. Interim, consilio eius cognito et per mercatores perlato ad Britannos, a compluribus insulae civitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur obsides dare atque imperio populi Romani obtemperare. Quibus auditis, liberaliter pollicitus hortatusque ut in ea sententia permanerent, eos domum remittit et cum iis una Commium, quem ipse Atrebatibus superatis regem ibi constituerat, cuius et virtutem et consilium probabat et quem sibi fidelem esse arbitrabatur cuiusque auctoritas in his regionibus magni habebatur, mittit. Huic imperat quas possit adeat civitates horteturque ut populi Romani fidem sequantur seque celeriter eo venturum nuntiet. Volusenus perspectis regionibus omnibus quantum ei facultatis dari potuit, qui navi egredi ac se barbaris committere non auderet, V. die ad Caesarem revertitur quaeque ibi perspexisset renuntiat».

Εκατό χρόνια αργότερα την ίδια τακτική υιοθέτησε ο Γναίος Ιούλιος Αγρίκολα (*Gnaeus Julius Agricola*) ο οποίος επεξέτεινε τη ρωμαϊκή κυριαρχία στις ορεινές περιοχές της Καληδονίας¹⁹.

3.1. Liburnae

Όταν ήταν απαραίτητο να εντοπιστούν τα εχθρικά πλοία στην ανοικτή θάλασσα, οι ελιγμοί και η ταχύτητα τέθηκαν στο προσκήνιο. Τέτοια χαρακτηριστικά παρουσίαζαν οι λιβυρνίδες (*liburnae*) που έγιναν ευρέως διαδεδομένες, ακόμα και στη φαραωνική Αίγυπτο²⁰ υπό την καταλυτική επιρροή του μακεδονικού στόλου²¹. Ονομάστηκαν έτσι από τη δαλματική φυλή των Λιβυρνών²² οι οποίοι τα χρησιμοποιούσαν στις πειρατικές τους δραστηριότητες.

Στη ρωμαϊκή ιστορία αναφέρονται: στη ναυμαχία του Ναύλοχου (36 π. Χ.), όταν ο Μάρκος Βιψάνιος Αγρίππας (*Marcus Vipsanius Agrippa*) νίκησε το Σέξτο Πομπήιο Μάγκνο Πίο (*Sextus Pompeius Magnus Pius*)²³. μετά από τη ναυμαχία του Ακτίου (από 31 Αυγούστου ως 2 Σεπτεμβρίου 31 π. Χ.)

¹⁹ Tac. *Agr.* 25: «Ceterum aestate, qua sextum officii annum incohabat, amplexus civitates trans Bodotriam sitas, quia motus universarum ultra gentium et infesta hostilis exercitus itinera timebantur, portus classe exploravit; quae ab Agricola primum adsumpta in partem virium sequebatur egregia specie, cum simul terra, simul mari bellum impelleretur, ac saepe isdem castris pedes equesque et nauticus miles mixti copiis et laetitia sua quisque facta, suos casus attollerent, ac modo silvarum ac montium profunda, modo tempestatum ac fluctuum adversa, hinc terra et hostis, hinc victus Oceanus militari iactantia compararentur. Britannos quoque, ut ex captivis audiebatur, visa classis obstupefaciebat, tamquam aperto maris sui secreto ultimum victis perflugium clauderetur. Ad manus et arma conversi Caledoniam incolentes populi magno paratu, maiore fama, uti mos est de ignotis, oppugnare ultro castellum adorti, metum ut provocantes addiderant; regrediendumque citra Bodotriam et cedendum potius quam pellerentur ignavi specie prudentium admonebant, cum interim cognoscit hostis pluribus agminibus inrupturos. Ac ne superante numero et peritia locorum circumiretur, diviso et ipso in tris partes exercitu incessit».

²⁰ Σύμφωνα με τον D' Amato (2017: 17): «An Egyptian papyrus of the third century mentions a *liburna* used for goods transportation on the river Nile».

²¹ Adkins 1998: 73.

²² App. *BCiv.* 2. 39: «χρόνω δὲ τῆς τε χώρας καὶ πόλεως κατασχεῖν Βρίγας ἐκ Φρυγῶν ἐπανελθόντας καὶ Ταυλαντίους ἐπ' ἐκείνοις, Ἰλλυρικὸν ἔθνος, ἐπὶ δὲ τοῖς Ταυλαντίοις ἕτερον γένος Ἰλλυριῶν Λιβυρνούς, οἱ τὰ περίοικα νηυσὶ ταχείαις ἐληίζοντο· καὶ Λιβυρνίδας ἐντεῦθεν ἡγοῦνται Ῥωμαῖοι τὰς ναῦς τὰς ταχείας, ὧν ἄρα πρώτων ἐς πείραν ἦλθον. οἱ δ' ἐκ τῶν Λιβυρνῶν ἐξελαθέντες ἀπὸ τοῦ Δυρραχίου Κερκυραῖους ἐπαγόμενοι θαλασσοκρατοῦντας ἐξέβαλον τοὺς Λιβυρνούς»· Liv. 10. 2. 4: «Circumvectus inde Brundisii promunturium medioque sinu Hadriatico ventis latus, cum laeva importuosa Italiae litora, dextra Illyrii Liburnique et Histri, gentes ferae et magna ex parte latrociniis maritimis infames, terrerent, penitus ad litora Venetorum pervenit»· Plin. *HN* 3. 110: «Truentum cum amne, quod solum Liburnorum in Italia relicum est»· Plin. *HN* 3.112: «Siculi et Liburni plurima eius tractus tenuere, in primis Palmensem, Praetutianum Hadrianumque agrum»· Plin. *HN* 3. 152: «contra Iader est Lissa et quae appellata est, contra Liburnos Crateae aliquot nec pauciores Liburnicae, Celadussae, contra Tragurium Bova et capris laudata Brattia, Issa civium Romanorum et cum oppido Pharia»· Str. 7. 5. 5: «εἶθ' αἱ Λιβυρνίδες περὶ τετταράκοντα τὸν ἀριθμὸν».

²³ App. *BCiv.* 5. 11: «καὶ τὸ μὲν δεξιὸν ἐπέτρεπε Τιτινίῳ, τὸ δὲ λαῖον Καρισίῳ, λιβυρνίδος δὲ αὐτὸς ἐπέβαινε καὶ περιέπλει πάντας παρακαλῶν».

προτιμήθηκαν από τους Ρωμαίους²⁴ και βαθμιαία αντικατέστησαν τις σχεδόν ισόμορφες πεντηκοντόρους²⁵.

Μορφολογικά οι λιβυρνίδες ήταν πολεμικά, κωπήλατα και ιστιοφόρα πλοία. Στην ιδιόμορφη κατασκευή τους²⁶ επισημαίνουμε δύο ορθογώνια πανιά, ως τριάντα έξι κουπιά που διατάσσονταν σε μία, δύο και λιγότερο συχνά τρεις σειρές²⁷. Οι κύριες καινοτομίες των οικονομικότερης συντήρησης πλοίων ήταν η γέφυρα επιβίβασης (*cornus*) και η ενισχυμένη προστασία από τα εχθρικά πυρά²⁸. Είχαν μυτερή μύτη και πρύμνη, χάρη στην οποία όχι μόνο είχαν τη δυνατότητα να επιτίθενται, αλλά και να υποχωρούν. Επίσης ευδιάκριτα είναι το έμβολο και το χαμηλό ύψος εξάλων, ήτοι το στιβαρό ξύλινο περίβλημα από κωνοφόρα δέντρα που στερεωνόταν με χάλκινα καρφιά²⁹. Το σκάφος είχε μήκος 33 μέτρα, πλάτος 5 μέτρα, μετατόπιση μέχρι 80 τόνους και βύθισμα 1,1 μέτρα. Οι μονόκροτες ή δίκροτες λιβυρνίδες χωρούσαν, συμπεριλαμβανομένου του πληρώματος ως 120 άτομα. Ήταν ευκίνητα και ταχύτατα σκάφη: με τα πανιά

²⁴ Caes. *B.Civ.* 3. 9. 1: «Discessu Liburnarum ex Illyrico M. Octavius cum eis, quas habebat, navibus Salonas pervenit»· Hor. *Epod.* 1. 1: «Ibis Liburnis inter alta navium»· Suet. *Aug.* 17. 3: «primo inter promuntoria Peloponnesi atque Aetoliae, rursus circa montes Ceraunios, utrubique parte liburnicarum demersa, simul eius, in qua vehebatur, fuis armamentis et gubernaculo diffracto»· Suet. *Calig.* 37. 2: «Fabricavit et deceris Liburnicas gemmatis puppibus, versicoloribus velis, magna thermarum et porticum et tricliniorum laxitate magnaue etiam vitium et pomiferarum arborum varietate»· Suet. *Ner.* 34. 2: «datoque negotio trierarchis, qui liburnicam qua advecta erat velut fortuito concursu confringerent, protraxit convivium repetentique Baulos in locum corrupti navigii machinosum illud optulit, hilare prosecutus atque in digressu papillas quoque exosculatus»· Tac. *Agr.* 28: «Occiso centurione ac militibus, qui ad tradendam disciplinam inmixti manipulis exemplum et rectores habebantur, tris liburnicas adactis per vim gubernatoribus ascendere»· Tac. *Hist.* 2. 16: «vocatibus principibus insulae consilium aperit, et contra dicere ausos, Claudium Pyrrichum trierarchum Liburnicarum ibi navium, Quintium Certum equitem Romanum, interfici iubet»· Tac. *Hist.* 3. 12: «Bassus honorata custodia Liburnicis navibus Atriam pervectus a praefecto alae Vibennio Rufino, praesidium illic agitante, vincitur»· Tac. *Hist.* 3. 47: «classi quoque faces intulit, vacuo mari eludens, quia lectissimas Liburnicarum omnemque militem Mucianus Byzantium adegerat»· Tac. *Hist.* 5. 23: «adiecta ingens luntrium vis, tricenos quadragenosque ferunt, armamenta Liburnicis solita»· Зубарь 2004: 88.

²⁵ Gell. *NA* 17. 3. 4: «In Graecia sparti copia modo coepit esse ex Hispania. Neque ea ipsa facultate usi Liburni; set hi plerasque naves loris suebant, Graeci magis cannabo et stuppa ceterisque sativis rebus, a quibus sparta appellabant»· Juv. 3. 240: «dives et ingenti curret super ora Liburna»· Plin. *HN.* 5. 13: «inrumpunt ergo in secreta ac vitulos earum aut fetas vel etiamnum gravidas lancinant morsu incursuque ceu Liburnicarum rostris fodiunt»· Plin. *HN.* 16. 39: «ignitur et in planis. easdem arbores alio nomine esse per oram Italiae quas tibulos vocant, plerique arbitrantur, sed graciles succinctioresque et enodes liburnicarum ad usus, paene sine resina»· Saddington 2007: 202.

²⁶ Starr 1941: 54· Zaninović 1988: 46, 47.

²⁷ Luc. 3. 534: «ordine contentae gemino creuisse Liburnae».

²⁸ Morrison 1996: 317.

²⁹ App. *Ill.* 1. 3: «καὶ ναυτικοὶ μὲν ἐπὶ τοῖς Ἀρδιαίοις ἐγένοντο Λιβυρνοί, γένος ἕτερον Ἰλλυριῶν, οἱ τὸν Ἴονιον καὶ τὰς νήσους ἐλήστευον ναυσὶν ὠκείαις τε καὶ κούφαις, ὅθεν ἔτι νῦν Ῥωμαῖοι τὰ κούφα καὶ ὀξέα δίκροτα Λιβυρνίδας προσαγορεύουσιν»· Veg. *Mil.* 4. 34: «Observandum praecipue, ut a quintadecima luna usque ad vicesimam secundam arbores praecidantur, ex quibus liburnae contexendae sunt»· Veg. *Mil.* 4. 37: «Quod ad magnitudinem pertinet, minimae liburnae remorum habent singulos ordines, paulo maiores binos, idoneae mensurae ternos uel quaternos interdum quinos sortiuntur remigio gradus. Nec hoc cuiquam enorme videatur, cum in Actiaco proelio longe maiora referantur concurrisse navigia, ut seniorum etiam uel ultra ordinum fuerint. Scafae tamen maioribus liburnis exploratoriae sociantur, quae vicenos prope remiges in singulis partibus habeant, quas Britanni picatos vocant»· Panciera 1956: 130-156.

έπλεαν με 14 κόμβους, με τα κουπιά με 7 κόμβους. Εκτός από την επισταμένη παρακολούθηση των εχθρικών δυνάμεων περιέπλεαν τα ρωμαϊκά ύδατα περιφρουρώντας τα από τη σταθερή απειλή των πειρατών, ενώ οι επιποτάμιες λιβυρνίδες εξυπηρετούσαν τη μεταφορά στρατιωτικών μονάδων και ζωοτροφών.

Ο επανακαθορισμός των στρατηγικών αποστολών αναπόφευκτα αλλάζει ριζικά την υφιστάμενη τακτική των ναυτικών σχηματισμών. Πλέον κύριο καθήκον του στόλου είναι να στηρίζει τις ενέργειες των επίγειων δυνάμεων από τη θάλασσα, την απόβαση δυνάμεων επίθεσης, την αντιμετώπιση των πειρατών, την προστασία των εμπορικών πλοίων και, φυσικά, την κατασκοπεία³⁰.

Μαζί με τις μεγάλες μοίρες που σχηματίστηκαν από τις βαριές τριήρεις³¹ και υποτάχθηκαν στους επικεφαλής (*praefectus*), η αυτοκρατορία διέθετε

³⁰ Штенцель 2002: том 1, с. 277, 281, 342. App. BCiv. 5. 103: «έτοιμοι δὲ τοῦ στόλου γενομένου, αὐθις ὁ Καῖσαρ ἀνήγετο καὶ ἐς Ἰπώνειον παραπλεύσας δύο μὲν τέλη πεζῶν Μεσσάλαν ἔχοντα περᾶν ἐκέλευσεν ἐς Σικελίαν ἐπὶ τὸ Λεπίδου στρατόπεδον καὶ σταθμεῦειν ἐς τὸν κόλπον διελθόντα τὸν εὐθὺ Ταυρομενίου, τρία δ' ἔπεμπεν ἐπὶ Στυλίδα καὶ πορθμὸν ἄκρον ἐφεδρεύειν τοῖς ἐσομένοις· ταῦρον δ' ἐς τὸ Σκυλάκιον ὄρος, ὃ πέραν ἐστὶ Ταυρομενίου, περιπλεῖν ἐκ Τάραντος ἐκέλευε. καὶ ὁ μὲν περιέπλει διεσκευασμένος ἐς μάχην ὁμοῦ καὶ εἰρεσίαν· καὶ τὰ πεζὰ αὐτῷ παρωμάρτει, προερευνώντων τὴν τε γῆν ἰπέων καὶ λιβυρνίδων τὴν θάλασσαν. καὶ ὁ Καῖσαρ ὧδε ἔχοντι ἐξ Ἰπλωνείου ἐπιδραμῶν ἐπιφαίνεται κατὰ τὸ Σκυλάκιον, καὶ τὴν εὐταξίαν ἀποδεξάμενος ἐπανῆλθεν ἐς τὸ Ἰπώνειον. ὁ δὲ Πομπήιος, ὡς μοι προεῖρηται, τάς τε ἐς τὴν νῆσον ἀποβάσεις ἐφύλασεν ἀπάσας καὶ τὰς ναῦς ἐν Μεσσήνῃ συνεῖχεν ὡς βοηθήσων, ὅποι δεήσειεν».

³¹ Tac. Ann. 2. 24: «Quanto violentior cetero mari Oceanus et truculentia caeli praestat Germania, tantum illa clades novitate et magnitudine excessit, hostilibus circum litoribus aut ita vasto et profundo ut credatur novissimum ac sine terris mare. pars navium haustae sunt, plures apud insulas longius sitas eiectae; milesque nullo illic hominum cultu fame absumptus, nisi quos corpora equorum eodem elisa toleraverant. sola Germanici triremis Chaucorum terram adpulit; quem per omnis illos dies noctesque apud scopulos et prominentis oras, cum se tanti exitii reum clamitaret, vix cohibuere amici quo minus eodem mari oppeteret. tandem relabente aestu et secundante vento claudae naves raro remigio aut intentis vestibus, et quaedam a validioribus tractae, revertere; quas raptim reffectas misit ut scrutarentur insulas. collecti ea cura plerique: multos Angrivarii nuper in fidem accepti redemptos ab interioribus reddidere; quidam in Britanniam rapti et remissi a regulis. ut quis ex longinquo revererat, miracula narrabant, vim turbinum et inauditas volucris, monstra maris, ambiguas hominum et beluarum formas, visa sive ex metu credita». Tac. Hist. 2. 9: «Galatiam ac Pamphyliam provincias Calpurnio Asprenati regendas Galba permiserat. datae e classe Misenensi duae triremes ad prosequendum, cum quibus Cythnum insulam tenuit: nec defuere qui trierarchos nomine Neronis accirent. is in maestitiam compositus et fidem suorum quondam militum invocans, ut eum in Syria aut Aegypto sisterent orabat. trierarchi, nutantes seu dolo, adloquendos sibi milites et paratis omnium animis reversuros firmaverunt. sed Asprenati cuncta ex fide nuntiata, cuius cohortatione expugnata navis et interfectus quisquis ille erat. corpus, insigne oculis comaque et torvitate vultus, in Asiam atque inde Romam pervectum est». Tac. Hist. 4. 54: «Ceterum Seianus maerentem et improvidam altius perculit, immisissis qui per speciem amicitiae monerent paratum ei venenum, vitandas soceri epulas. atque illa simulationum nescia, cum propter discumberet, non vultu aut sermone flecti, nullos attingere cibos, donec advertit Tiberius, forte an quia audiverat; idque quo acrius experiretur, poma, ut erant adposita, laudans nurui sua manu tradidit. aucta ex eo suspicio Agrippinae et intacta ore servis tramisit. nec tamen Tiberii vox coram secuta, sed obversus ad matrem non mirum ait si quid severius in eam statuisset a qua veneficii insimularetur. inde rumor parari exitium neque id imperatorem palam audere, secretum ad perpetrandum quaeri». Tac. Hist. 12. 56: «Sub idem tempus inter lacum Fucinum amnemque Lirim perrupto monte, quo magnificentia operis a pluribus viseretur, lacu in ipso navale proelium adornatur, ut quondam Augustus structo trans Tiberim stagno, sed levibus navigiis et minore copia ediderat. Claudius triremis quadriremisque et undeviginti hominum milia armavit, cincto ratibus ambitu, ne vaga effugia forent, ac tamen

ολόκληρη σειρά επαρχιακών στόλων με τοπικά οριοθετημένες δράσεις³². Δημιουργήθηκαν σε σχέση με την οργάνωση νέων επαρχιών, ώστε να προστατεύονται οι όχθες των παραμεθόριων ποταμών και να εποπτεύονται οι υδάτινες περιοχές³³. Αλλά προς τα τέλη του 1^{ου} αιώνα μ. Χ. οι στόλοι των Γερμανών, των Μοισών³⁴, των Παννοναίων³⁵ και των Αλεξανδρινών³⁶ κατά κύριο λόγο απαρτίζονταν από λιβυρνίδες.

3.2. *Naves actuariae* – *naves lusoriae* – *lembi* – *scafae*

Για περιπολίες και υπηρεσίες πληροφοριών συνηθέστερα επιστρατεύονταν μικρότερα πλοία: οι ακταιωροί (*naves actuariae*), τα πλοία «αναψυχής» (*naves lusoriae*) και οι λέμβοι (*lembi*)³⁷:

(α) οι ακταιωροί (*naves actuariae*) περιλαμβάνονται σε στόλο του Καίσαρα αποτελούμενο από 600 ταχύπλοα κωπήλατα σκάφη· τα είχε προετοιμάσει για τη διέλευσή του στη Βρετανία³⁸. Μαρτυρούνται και ως τμήματα του ποτάμιου στόλου κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής εκστρατείας του Ιούλιου Καίσαρα Γερμανικού (*Iulius Caesar Germanicus*) το 16 μ. Χ. Ενδεχομένως χρησίμευαν για τη μεταφορά φορτίων και αλόγων, αλλά και για περιπολίες αναγνώρισης μέσω πλωτών αρτηριών.

Θεωρούνταν πλοία ελαφρά και μικρού μεγέθους³⁹. Το μήκος τους άγγιζε τα 21 μέτρα, ενώ το πλάτος τους ήταν 6, 5 μέτρα· το βύθισμά τους ήταν αρκετά χαμηλό, μόλις 80-90 εκατοστά. Οι ακταιωροί είχαν επίπεδο πυθμένα, ώστε να αποφευχθεί η πιθανότητα προσάραξης στην ξηρά, αλλά και δύο πηδάλια, ώστε να επιτυγχάνεται τόσο η έμπροσθεν όσο και η όπισθεν αγκυροβόληση, χωρίς να στρέφεται ολόκληρο το σκάφος⁴⁰. Ο ιστός τους συχνά αφαιρούνταν, συνδεόταν με το ακροστόλιο ή έφερε μεγάλο τριγωνικό πανί. Διέθεταν πανιά, κινούνταν με τριάντα κουπιά, δεκαπέντε ανά πλευρά. Καθώς οι κωπηλάτες εργαζόνταν ανεξάρτητα τοποθετημένοι σε ανισοϋψή επίπεδα επιτύχαναν άριστους ελιγμούς.

---

spatium amplexus ad vim remigii, gubernantium artes, impetus navium et proelio solita. in ratibus praetoriarum cohortium manipuli turmaeque adstiterant, antepositis propugnaculis ex quis catapultae ballistaeque tenderentur. reliqua lacus classarii tectis navibus obtinebant. ripas et collis montiumque edita in modum theatri multitudo innumera complevit, proximis e municipiis et alii urbe ex ipsa, visendi cupidine aut officio in principem. ipse insigni paludamento neque procul Agrippina chlamyde aurata praesedere. pugnatum quamquam inter sontis fortium virorum animo, ac post multum vulnerum occidioni exempti sunt».

³² Сергеев 1999: 46.

³³ Крист 1997: 551.

³⁴ Benea 1983: 57.

³⁵ Austin, Rankov 1995: 177-178.

³⁶ Koenen 2002: 312.

³⁷ Рыбцов 2003: 155.

³⁸ Caes. *B Gall.* 5. 1. 3: «Has omnes actuarias imperat fieri, quam ad rem multum humilitas adiuvat».

³⁹ Cic. *Att.* 5. 9. 1: «Actio maluimus iter facere pedibus qui incommodissime navigassemus, et Leucatum flectere molestum videbatur, actuariis autem minutis Patras accedere sine impedimentis non satis visum est decorum».

⁴⁰ Tac. *Ann.* 2. 6: «mille naves sufficere visae properataeque, aliae breves, angusta puppi proraque et lato utero, quo facilius fluctus tolerarent; quaedam planae carinis, ut sine noxa siderent; plures adpositis utrimque gubernaculis, converso ut repente remigio hinc vel illinc adpellerent; multae pontibus stratae, super quas tormenta veherentur, simul aptae ferendis equis aut commeatui; velis habiles, citae remis augebantur alacritate militum in speciem ac terrorem».

Η αιχμηρή προεξοχή που χρησίμευε για την πρόκληση ρήγματος στα εχθρικά πλοία ήταν φιλοτεχνημένη με τρίαίνα, ενώ το ακρόπρωρο παρίστανε κοχύλι·

(β) τα πλοία αναψυχής (*naves lusoriae*) ήταν μικρά πολεμικά της ύστερης ρωμαϊκής αρχαιότητας. Η μορφή τους είναι γνωστή από αρχαιολογικά ευρήματα κοντά στο Μάιντς (*Moguntiacum*) και στο Όμπερστιμ (*Vallatum*)⁴¹.

Ο Αμμιανός Μαρκελλίνος (*Ammianus Marcellinus*) τα περιγράφει ως ευκίνητα πλοίαρια (η ταχύτητά τους κυμαινόταν από 11 ως 18 χιλιόμετρα την ώρα), με ρηχό βύθισμα. Ήταν σκάφη με επίπεδο πυθμένα μήκους 21 μέτρων και πλάτους 2, 7 μέτρων· η κουπαστή τους ήταν ενός μέτρου⁴². Η κατασκευασμένη από ξύλο βελανιδιάς τρόπιδά τους είχε πάχος μόλις 5 εκατοστά, χωρίς να ενισχύεται από τη διαμήκη δοκό του εσωτρόπιου.

Ήταν επανδρωμένα με έναν πηδαλιούχο, δύο χειριστές για τα ιστία, τριάντα κωπηλάτες. Προορίζονταν για περιπολίες σε ποτάμια⁴³, καθώς αναλάμβαναν τον εντοπισμό και την εξόντωση εχθρικών ομάδων που κατασκήνωναν κοντά στο νερό. Ως περιπολικά σκάφη έσπαγαν τον πάγο, προκειμένου να εμποδίζουν τους Γερμανούς να διασχίζουν τον παγωμένο ποταμό Μεύση (*Mosa*)⁴⁴.

(γ) οι λέμβοι (*lembi*) ήταν μικρά ελαφριά σκάφη⁴⁵, χωρίς πανιά, με μία σειρά κουπιών και χαμηλό ύψος εξάλων⁴⁶. Μνημονεύονται πρώτη φορά από τον Πολύβιο⁴⁷ ως βοηθητικά πλοία που έπλεαν μπροστά από την πολεμική μοίρα και στα οποία ανέθεται υπηρεσίες περιπόλου.

Δομικά ήταν άνευ εμβόλου⁴⁸ πολύκωπες πλώρες με αιχμηρή άκρη που εξασφάλιζε τη μεγάλη ταχύτητα του ταξιδιού. Ήταν γρήγορες και ευέλικτες· τις

⁴¹ D' Amato 2017: 26.

⁴² Банныков 2007: 12.

⁴³ Stang 1941: 151-152.

⁴⁴ Amm. Marc. 17. 2. 3: «Tunc pertimescens sollertissimus Caesar, ne observata nocte inluni barbari gelu vinctum amnem pervaderent, cotidie a sole in vesperam flexo ad usque lucis principium lusoriis navibus discurrere flumen ultro citroque milites ordinavit, ut crustis pruinarum diffractis nullus ad erumpendi copiam facile perveniret. hocque commento, inedia et vigiliis et desperatione postrema lassati sponte se propria dederunt statimque ad comitatum Augusti sunt missi» Amm. Marc. 18. 2. 12: «Et collecti nocte provecta inpositique omnes, quos lusoriae naves quadraginta quae tunc aderant solae ceperunt, decurrere iubentur per flumen adeo taciti ut etiam remi suspenderentur ne barbaros sonitus excitaret undarum, atque mentis agilitate et corporum, dum hostes nostrorum ignes observant, adversas perrumpere limitis ripas»

⁴⁵ Ο Θεόκριτος (Theoc. *Id.* 21.12) «λέμβο» αποκαλεί το ψαροκάικο: «μήρινθοι κώπα τε γέρων τ' ἐπ' ἐρείσμασι λέμβος»· ως κωπήλατο πλοίαριο που μετέφερε τους ταξιδιώτες σε πλοία αγκυροβολημένα μακριά από την ακτή το ερμηνεύουν ο Λυκούργος (Lycurg. *Leoc.* 17) «συσκευασάμενος ἃ εἶχε χρήματα, μετὰ τῶν οἰκετῶν ἐπὶ τὸν λέμβον κατεκόμισε, τῆς νεῶς ἤδη περὶ τὴν ἄκτῆν ἐξορμούσης» και ο Πλάυτος (Plaut. *Merc.* 259): «inscendo in lembum atque ad navem devehor».

⁴⁶ Liv. 37. 27. 5: «apparuit deinde piraticos celoces et lembos esse».

⁴⁷ Polyb. 1. 53. 9: «ὁμοίως δὲ καὶ τοῖς ἐκ τῶν Συρακουσῶν προαπεσταλμένοις ταμίαις ἀνήγγειλαν οἱ προπλεῖν εἰθισμένοι λέμβοι τὸν ἐπίπλου τῶν ὑπεναντίων».

⁴⁸ Οι λέμβοι που μετέφεραν προμήθειες ή αγγέλματα δεν είχαν έμβολο, μολονότι σε πολεμικές τακτικές η ύπαρξή του θεωρούνταν αδιαπραγμάτευτη. Πρβλ. Polyb. 2. 10. 3-5: «οἱ δ' Ἰλλυριοὶ ζεύξαντες τοὺς παρ' αὐτῶν λέμβους ἀνὰ τέτταρας συνεπλέκοντο τοῖς πολεμίοις. καὶ τῶν μὲν ἰδίων ὀλιγῶρον καὶ παραβάλλοντες πλαγίους συνήργουν ταῖς ἐμβολαῖς τῶν ὑπεναντίων. ὅτε δὲ τρώσαντα καὶ δεθέντα κατὰ τὰς ἐμβολὰς δυσχρήστως διέκειτο πρὸς τὸ παρὸν τὰ τῶν ἀντιπάλων σκάφη, προσκρεμαμένων αὐτοῖς περὶ τοὺς ἐμβόλους τῶν ἐζευγμένων λέμβων, τότε ἐπιτηδῶντες ἐπὶ τὰ καταστρώματα τῶν Ἀχαϊκῶν νεῶν κατεκράτουν διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐπιβατῶν. καὶ τοῦτῳ τῷ τρόπῳ τετάρων μὲν πλοίων ἐκυρίευσαν τετρηρικῶν, μίαν δὲ πεντήρη σὺν αὐτοῖς τοῖς ἀνδράσιιν

κωπηλατούσαν από δεκαέξι⁴⁹ έως πενήντα ερέτες⁵⁰ οι οποίοι κατανέμονταν σε με μία ή δύο σειρές⁵¹. Παρεμβάλλονταν ανάμεσα στα εχθρικά πλοία με σκοπό να αναστατώσουν τη διάταξή τους, να παρακωλύσουν τις τακτικές τους ή να σπάσουν τα κουπιά τους.

Οι λέμβοι χρησιμοποιήθηκαν από τους Ιλλυρούς πειρατές⁵², όπως και από το Φίλιππο της Μακεδονίας⁵³. Ο Τίτος Λίβιος (*Titus Livius*) επισημαίνει ότι το 197 π. Χ. ο Αντίοχος Γ' ο Μέγας είχε διακόσιες λέμβους⁵⁴, ενώ το 192 π. Χ. και ο τύραννος της Σπάρτης, ο Νάβις τις είχε συμπεριλάβει στο στολίσκο του⁵⁵. Ωστόσο ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος (*Gaius Plinius Secundus*) τις συγκαταλέγει στις εφευρέσεις των Κυρηναίων⁵⁶. Ο Φλάβιος Ουαλεντινιανός Α' (*Flavius Valentinianus*) με λέμβους διέσχισε τον ποταμό Ρήνο για να συναντηθεί με τον Αλαμανό βασιλιά Μακριανό⁵⁷.

ἐβύθισαν, ἐφ' ἧς ἔπλει Μάργος ὁ Καρυνεύς, ἀνὴρ πάντα τὰ δίκαια τῶ κοινῷ τῶν Ἀχαιῶν πολιτεύματι πεποικῶς μέχρι τῆς καταστροφῆς»: Polyb. 16. 4. 8-12: «εἰ μὲν οὖν μὴ μεταξὺ τῶν καταφράκτων νεῶν ἔταξαν οἱ Μακεδόνες τοὺς λέμβους, ῥαδίαν ἂν καὶ σύντομον ἔλαβε κρίσιν ἢ ναυμαχία· νῦν δὲ ταῦτ' ἐμπόδια πρὸς τὴν χρεῖαν τοῖς Ῥοδίοις ἐγένετο κατὰ πολλοὺς τρόπους. μετὰ γὰρ τὸ κινηθῆναι τὴν ἐξ ἀρχῆς τάξιν ἐκ τῆς πρώτης συμβολῆς πάντες ἦσαν ἀναμιξ ἄλλήλοις, ὅθεν οὔτε διεκπλεῖν εὐχερῶς οὔτε στρέφειν ἐδύναντο τὰς ναῦς οὔτε καθόλου χρῆσθαι τοῖς ἰδίοις προτερήμασιν, ἐμπιπτόντων αὐτοῖς τῶν λέμβων ποτὲ μὲν εἰς τοὺς ταρσοὺς, ὥστε δυσχρηστεῖν ταῖς εἰρεσίαις, ποτὲ δὲ πάλιν εἰς τὰς πῦρρας, ἔστι δ' ὅτε κατὰ πρῦμναν, ὥστε παραποδίζεσθαι καὶ τὴν τῶν κυβερνητῶν καὶ τὴν τῶν ἐρετῶν χρεῖαν. κατὰ δὲ τὰς ἀντιπῦρρους συμπτώσεις ἐποιοῦν τι τεχνικόν· αὐτοὶ μὲν γὰρ ἔμπρῳρα τὰ σκάφη ποιοῦντες ἐξάλους ἐλάμβανον τὰς πληγὰς, τοῖς δὲ πολεμίοις ὕφαλα τὰ τραύματα διδόντες ἀβοηθήτους ἐσκεύαζον τὰς πληγὰς».

⁴⁹ Ανάμεσα στους ὅρους εἰρήνης με τὴ Ρώμη το 195 π. Χ. ἡ Σπάρτη υποχρεώθηκε νὰ παραδώσει «naves quas civitatibus maritimis ademisset redderet neve ipse navem ullam praeter duos lembos, qui non plus quam sexdecim remis agerentur, haberet»: Liv. 34. 5. 5.

⁵⁰ Wilkes 1995: 157.

⁵¹ Το 214 π. Χ. ὁ Φίλιππος ἐπιτέθηκε στὴν Ἀπολλωνία με εκατὸν εἴκοσι λέμβους. Liv. 24. 40. 2: «legati ab Orico ad M. Valerium praetorem venerunt, praesidentem classi Brundisio Calabriaeque circa litoribus, nuntiantes Philippum primum Apolloniam temptasse, lembis biremibus centum viginti flumine adverso subuectum».

⁵² App. Ill. 2. 7: «τοῖς δὲ πρέσβεσιν ἔτι προσπλέουσιν ἐπαναχθέντες Ἰλλυρικοὶ λέμβοι τῶν μὲν Ἰσσιῶν πρεσβευτὴν Κλεέμπορον, τῶν δὲ Ῥωμαίων Κορογκάνιον ἀναροῦσιν: οἱ δὲ λοιποὶ διέδρασαν αὐτούς». Liv. 37. 27. 4: «apparuit deinde piraticos celoces et lembos esse». Polyb. 2. 3. 1: «δεδογμένων δὲ τούτων, καὶ δέον τῇ κατὰ πόδας ἡμέρᾳ γενέσθαι τὴν αἴρεσιν καὶ τὴν παράληψιν τῆς ἀρχῆς, καθάπερ ἔθος ἐστὶν Αἰτωλοῖς, προσπλέουσιν τῆς νυκτὸς ἑκατὸν λέμβοι πρὸς τὴν Μεδιωνίαν κατὰ τοὺς ἔγγιστα τόπους τῆς πόλεως, ἐφ' ὧν ἦσαν Ἰλλυριοὶ πεντακισχίλιοι. καθορμισθέντες δὲ καὶ τῆς ἡμέρας ἐπιγενομένης ἐνεργὸν καὶ λαθραῖαν ποιησάμενοι τὴν ἀπόβασιν καὶ χρησάμενοι τῇ παρ' αὐτοῖς εἰθισμένην τάξει προῆγον κατὰ σπείρας ἐπὶ τὴν τῶν Αἰτωλῶν στρατοπεδείαν». Str. 2. 3. 4: «χρηματιζόμενον κατασκευάσασθαι πλοῖον μέγα καὶ ἐφόλκια δύο λέμβοις ληιστρικοῖς ὅμοια ἐμβιβάσαι τε μουσικὰ παιδισκάρια καὶ ἰατροὺς». Conway, Whatmough, Johnson 1933: 64· Dzino 2010: 48.

⁵³ Polyb. 5. 109. 3: «διόπερ ὑπολαβὼν ἀρίστην εἶναι πρὸς ταῦτα τὴν τῶν Ἰλλυριῶν ναυπηγίαν ἑκατὸν ἐπέβάλετο λέμβους κατασκευάζειν, σχεδὸν πρῶτος τῶν ἐν Μακεδονίᾳ βασιλέων». Walbank 2013: 69.

⁵⁴ Liv. 33. 19. 10: «ipse cum classe centum tectarum navium, ad hoc levioribus nauigiis cercuris ac lembis ducentis proficiscitur».

⁵⁵ Liv. 35. 26. 1: «Comparaverat et tyrannus modicam classem ad prohibenda si qua obsessis mari submitterentur praesidia, tres tectas naues et lembos pristisque, tradita uetere classe ex foedere Romanis».

⁵⁶ Plin. HN 7. 208: «onerariam Hippius Tyrius invenit, lembum Cyrenenses, cumbam Phoenices, celetem Rhodii, cercyrum Cyprii».

⁵⁷ Amm. Marc. 33. 3. 5: «contra Augustus escensis amnicis lembis, saeptus ipse quoque multitudine castrensium, tutius prope ripas accessit, signorum fulgentium nitore conspicuus, et

(δ) μια ακόμα εκδοχή αναγνωριστικών πλοίων που συνδέονται με την απόβαση στη Βρετανία⁵⁸ ήταν οι σκάφες (*scafae*). Περιπολούσαν στη Βόρεια Θάλασσα, κατόπτευαν την ακτή της Μάγχης, ώστε να παρέχουν έγκαιρη πληροφόρηση περί των διά θαλάσσης επιδρομών⁵⁹.

Ο Πόπλιος Φλάβιος Βεγέτιος Ρενάτος (*Publius Flavius Vegetius Renatus*) ισχυρίζεται ότι για λόγους εξωτερικής μεταμόρφωσης τα πλοία, ο εξοπλισμός τους, όπως και η στολή του πληρώματος ήταν βαμμένα στο χρώμα του θαλάσσιου κύματος⁶⁰. Οι Βρετανοί τα αποκαλούσαν πισσαρισμένα (*picati*). Σε κάθε πλευρά υπήρχαν είκοσι σειρές κωπηλατών.

Χρησιμοποιούνταν ως πυρπολικά⁶¹ ή ως αποβατικά⁶², μολονότι στη Βίβλο προορίζονταν ως μέσο διάσωσης του πληρώματος ναυαγισμένων εμπορικών πλοίων⁶³.

inmodestis gestibus murmureque barbarico tandem sedato, post dicta et audita ultro citroque versus, amicitia media sacramenti fide firmatur».

⁵⁸ Wachter 1974: 395. Οι σκάφες χρησιμοποιούνταν από τους Κρήτες ως πειρατικά πλοία: App. Sic. 6. 1: «ψηφισαμένων δὲ Ῥωμαίων Κρησὶ πολεμῆν διὰ τάδε, οἱ Κρηῖτες ἐπρέσβευσαν ἐς Ῥώμην περὶ διαλλαγῶν. οἱ δὲ αὐτοὺς ἐκέλευον ἐκδοῦναι τε αὐτοῖς Λασθένη τὸν πολεμήσαντα Ἄντωνίω, καὶ τὰ σκάφη τὰ ληστικά πάντα παραδοῦναι, καὶ ὅσα Ῥωμαίων εἶχον αἰχμάλωτα, καὶ ὄμηρα τριακόσια καὶ ἀργυρίου τάλαντα τετρακισχίλια». Ο Μέγας Αλέξανδρος τα επιστρατεύει στην εκστρατεία του κατά των Ινδιών: Arr. Anab. 6. 18. 4: «χειμών τε ἐπιγίγνεται ἐς τὴν ὑστεραίαν ἀπὸ τῆς ἀναγωγῆς καὶ ὁ ἄνεμος τῷ ῥόφ πνέων ὑπεναντίος κοιλόν τε ἐποίει τὸν ποταμὸν καὶ τὰ σκάφη διέσειεν, ὥστε ἐπόνησαν αὐτῷ αἱ πλεῖστα τῶν νεῶν, τῶν δὲ τριακοντόρων ἔστιν αἱ καὶ πάντῃ διελύθησαν». Arr. Anab. 6. 19. 1: «καὶ τοῦτο οὐπω πρότερον ἐγνωκόσι τοῖς ἀμφ' Ἀλέξανδρον ἔκπληξιν μὲν καὶ αὐτὸ οὐ σμικρὰν παρέσχε, πολὺ δὲ δὴ ἔτι μείζονα, ὅποτε διελθούσης τῆς ὥρας προσῆι τε τὸ ὕδωρ καὶ τὰ σκάφη ἐμετεωρίζον».

⁵⁹ Gauld 1990: 402-406.

⁶⁰ Veg. Mil. 4. 37: «Quod ad magnitudinem pertinet, minimae liburnae remorum habent singulos ordines, paulo maiores binos, idoneae mensurae ternos vel quaternos interdum quinos sortiuntur remigio gradus. Nec hoc cuiquam enorme videatur, cum in Actiaco proelio longe maiora referantur concurrisse navigia, ut senatorum etiam vel ultra ordinum fuerint. Scafae tamen maioribus liburnis exploratoriae sociantur, quae vicanos prope remiges in singulis partibus habeant, quas Britanni picatos vocant. Per has et superuentus fieri et commeatus aduersariorum navium aliquando intercipi adsolet et speculandi studio adventus earum vel consilium deprehendi. Ne tamen exploratae naves candore prodantur, colore Veneto, qui marinis est fluctibus similis, uela tinguntur et funes, cera etiam, qua ungere solent naves, inficitur. Nautaeque vel milites Venetam vestem induunt, ut non solum per noctem sed etiam per diem facilius lateant explorantes».

⁶¹ App. Pun. 14. 99: «καὶ οἱ Καρχηδόσιοι, ὅτε γίγνοιτο πνεῦμα ἐς τοὺς Ῥωμαίους ἐπίφορον, σκάφας φρυγάνων καὶ στυππίου εἶλκον ὑπὸ τοῖς τείχεσιν, οὐ καθορώμενοι τοῖς πολεμίοις, ἀπὸ κάλων: εἰ δὲ ἐπικάμπτοντες ἔμελλον γενήσεσθαι καταφανεῖς, θεῖον αὐταῖς καὶ πίσσαν ἐπιχέοντες ἀνέτεινον τὰ ιστία, καὶ πλησαντες ἀνέμου πῦρ ἐνέβαλον ἐς τὰ σκάφη. τὰ δὲ τῶν τε ἀνέμων καὶ τῆς ῥοπῆς τοῦ πυρὸς ἐς τὰς Ῥωμαίων ναῦς ἐωθεῖτο καὶ ἐλυμαίνετο καὶ ὀλίγου τὸν στόλον κατέφλεξεν».

⁶² Caes. BGall 4. 26: «Pugnatum est ab utrisque acriter. Nostri tamen, quod neque ordines servare neque firmiter insistere neque signa subsequi poterant atque alius alia ex navi quibuscumque signis occurrerat se adgregabat, magnopere perturbabantur; hostes vero, notis omnibus vadii, ubi ex litore aliquos singulares ex navi egredientes conspexerant, incitatis equis impeditos adoriebantur, plures paucos circumstiebant, alii ab latere aperto in universos tela coiciebant. Quod cum animadvertisset Caesar, scaphas longarum navium, item speculatoria navigia militibus compleri iussit, et quos laborantes conspexerat, his subsidia submittebat. Nostri, simul in arido constiterunt, suis omnibus consecutis, in hostes impetum fecerunt atque eos in fugam dederunt; neque longius prosequi potuerunt, quod equites cursum tenere atque insulam capere non potuerant. Hoc unum ad pristinam fortunam Caesari defuit».

⁶³ Act. Apost. 27. 30: «τῶν δὲ ναυτῶν ζητούντων φυγεῖν ἐκ τοῦ πλοίου καὶ χαλασάντων τὴν σκάφην εἰς τὴν θάλασσαν προφάσει ὡς ἐκ πῶρης ἀγκύρας μελλόντων ἐκτείνειν».

3.3. *Cercuri* – *hemioliae* – *myoparones*

Είναι σαφές ότι η πολυμορφία των βοηθητικών πλωτών μέσων δεν περιορίζεται μόνο στις λιβυρνίδες, στις ακταιωρούς, στα πλοία αναψυχής και στις λέμβους. Στην αρχαία ναυτική παράδοση ήταν γνωστά πλοία που ήταν ιδανικά για την κινητή συλλογή πληροφοριών και που στην εποχή μας θα ταυτίζονταν με τις κοινές βάρκες. Στις «Αττικές νύκτες» (*Noctes Atticae*) ο Αύλος Γέλλιος (*Aulus Gellius*) κατονομάζει τα περισσότερα από αυτά⁶⁴. Κάποια εκτελούσαν αναγνωριστικές υπηρεσίες αμιγώς κατασκοπευτικής φύσης⁶⁵, ενώ σύμφωνα με τις προδιαγραφές τους, ήτοι τη μοναδική τους ευκινησία και την ελκτική τους ικανότητα τα αναπλήρωναν οι κέρκουροι, οι ημιολίες, οι μυοπάρωνες:

(α) οι κέρκουροι (*cercuri*) ήταν ταχύπλοα σκάφη με στενό σκελετό. Το όνομά τους συνιστά εξελληνισμένη μορφή της ασσυριακής λέξης *qurqurru*⁶⁶, που δήλωνε τύπο ποταμόπλοιου στη Μεσοποταμία. Σε ευρεία κλίμακα τα χρησιμοποίησαν: οι Πέρσες το 480 π. Χ.⁶⁷, ο Μέγας Αλέξανδρος στον Υδάσπη το 327 π. Χ.⁶⁸, όπως και στην Κύπρο⁶⁹. Κατά τον Αππιανό έλαβαν μέρος στον Α΄ Καρχηδονιακό Πόλεμο⁷⁰, αλλά απουσίαζαν στο Β΄ Καρχηδονιακό Πόλεμο⁷¹· στον Γ΄ Καρχηδονιακό Πόλεμο προσεταιρίστηκαν το ρωμαϊκό στόλο⁷². Ωστόσο επικουρικά συμμετείχαν σε συλλογή ζωτικών πληροφοριών.

⁶⁴ Gell. NA 25. 5: «Navium autem, quas reminisci tunc potuimus, appellationes hae sunt: gauli, corbitae, caudicae, longae, hippagines, cercuri, celoces vel, ut Graeci dicunt, keletes, lembi, oriae, lenunculi, actuariae, quas Graeci histiokopous vocant vel epaktridas, prosumiae vel geseoretiae vel oriolae, stlatae, scaphae, pontones, vectoriae, mydia, phaseli, parones, myoparones, lintres, caupuli, camarae, placidae, cydarum, ratariae, catascopium».

⁶⁵ Caes. BAfr. 26. 3: «Quorum lacrimis querelisque Caesar commotus, cum antea constituisset stativis castris aestate inita cunctis copiis auxiliisque accitis bellum cum suis adversariis gerere, [...] instituit litteris[que] celeriter in Siciliam ad Allienum et Rabirium Postumum conscriptis et per catascopum missis, ut sine mora ac nulla excusatione hiemis ventorumque quam celerrime exercitus sibi transportaretur»· Plut. Cat. Min. 54. 5: «ῥρησε μὲν γὰρ ἐγχειρίσαι τῷ Κάτωνι τὴν τῶν νεῶν ἡγεμονίαν· ἦσαν δὲ πεντακοσίων μὲν οὐκ ἐλάττους αἱ μάχιμοι, λιβυρνικά δὲ καὶ κατασκοπικά καὶ ἄφρακτα παμπληθῆ»· Plut. Pomp. 64. 1: «Ἐν δὲ τῷ χρόνῳ τούτῳ μεγάλη συνέστη Πομπηῖο δύναμις, ἡ μὲν ναυτικὴ καὶ παντελῶς ἀνανταγώνιστος (ἦσαν γὰρ αἱ μάχιμοι πεντακόσαιοι, λιβυρνίδων δὲ καὶ κατασκόπων ὑπερβάλλων ἀριθμός)».

⁶⁶ Salonen 1939: 51

⁶⁷ Hdt. 7. 97: «τρηκόντεροι δὲ καὶ πεντηκόντεροι καὶ κέρκουροι καὶ ἱππαγωγὰ πλοῖα μακρὰ συνελθόντα ἐς τὸν ἀριθμὸν ἐφάνη τρισχιλία».

⁶⁸ Arr. Anab. 6. 2. 4: «ἦν δὲ τὸ ζύμπαν πλῆθος τῶν νεῶν, ὡς λέγει Πτολεμαῖος ὁ Λάγου, ᾧ μάλιστα ἐγὼ ἔπομαι, τριακόντοροι μὲν ἐς ὀγδοήκοντα, τὰ δὲ πάντα πλοῖα σὺν τοῖς ἱππαγωγοῖς τε καὶ κερκούροις καὶ ὅσα ἄλλα ποτάμια ἢ τῶν πάλαι πλεόντων κατὰ τοὺς ποταμοὺς ἢ ἐν τῷ τότε ποιηθέντων οὐ πολὺ ἀποδέοντα τῶν δισχιλίων».

⁶⁹ Plin. HN 7. 208: «operariam Hippus Tyrius invenit, lembum Cyrenenses, cumbam Phoenices, celetem Rhodii, cercyrum Cyprii».

⁷⁰ Diod. 24. 1. 1: «Τὴν δὲ Σελινουντίων πόλιν Καρχηδόνιοι κατασκάψαντες μετόπισαν εἰς τὸ Λιλύβαιον. Ῥωμαῖοι δὲ ναυσὶ μακρῶν διακοσίαις τεσσαράκοντα καὶ κερκούροις ἐξήκοντα καὶ πλοίων πλήθει παντοδαπῶν κατέπλευσαν εἰς τὴν Πάνορμον, ἐκεῖθεν εἰς τὸ Λιλύβαιον, ὃ πολιορκεῖν ἤρξαντο. Τὴν μὲν γῆν ἀπὸ θαλάσσης εἰς θάλασσαν τάφρῳ ἀπετείχισαν, καταπέλας δὲ καὶ κριοῦς καὶ χωστρίδας καὶ χελώνας κατεσκεύασαν. Τὸ δὲ στόμιον τοῦ λιμένος, πεντεκαίδεκα κερκούρους ναῦς λίθων πληρώσαντες, κατέχωσαν. Ἦν δὲ ὁ λαὸς ὁ τῶν Ῥωμαίων ἔνδεκα μυριάδες, τῶν δὲ πολιορκουμένων πεζοὶ ἑπτακισχιλίοι, ἵππεῖς δὲ ἑπτακόσιοι».

⁷¹ Горьков 2003: 95.

⁷² App. Pun. 18. 121: «οὕτω δ' ἅπαντα ἐπέκρυπτον ὡς μηδὲ τοὺς αἰχμαλώτους ἔχειν τι τῷ Σκιπίωνι σαφὲς εἰπεῖν, ἀλλὰ κτύπον μὲν ἐν τοῖς λιμέσιν ἡμέρας τε καὶ νυκτὸς εἶναι πολὺν ἀπαύστως, τὴν

Κινούνταν αποκλειστικά με κουπιά, είχαν κατά κύριο λόγο μεταγωγική αποστολή, καθώς διακινούσαν τρόφιμα ή μετέφεραν μικρές στρατιωτικές ομάδες⁷³. Βάσει ελληνικών παπύρων από την Αίγυπτο πληροφορούμαστε ότι τα επάνδρωναν συνολικά 20 κωπηλάτες. Οι θαλάσσιοι κέρκουροι ήταν μεγάλοι⁷⁴: είχαν χωρητικότητα φορτίου από 225 ως 450 τόνους, το μήκος τους ήταν από 20, 6 ως 50 μέτρα και το πλάτος τους από 3, 2 ως 7, 7 μέτρα⁷⁵. Αντίθετα, όσοι έπλεαν στο Νείλο, οι επονομαζόμενοι «κερκουροσκάφαι» ήταν σαφώς μικρότερων διαστάσεων, είχαν χωρητικότητα 5 τόνους⁷⁶.

(β) εκτός από τους κέρκουρους στον Γ' Καρχηδονιακό Πόλεμο οι Ρωμαίοι συμπεριελάμβαναν ενεργά στους σχηματισμούς του στόλου τους ως μεταγωγικά και κατασκοπευτικά σκάφη τις ημιολίες (*hemioliae*).

Ο Αππιανός⁷⁷ εξιστορεί ότι αυτά τα ελαφρά, δίκροτα πλοία παρουσιάζουν διπλάσια ποσοστιαία εμφάνιση, διότι πενήντα πενήρεις αντιστοιχούν σε εκατό ημιολίες. Η συγκεκριμένη διαπίστωση, εκτός από το αξιόπιστο ιστορικό της υπόβαθρο⁷⁸ απεικονίζεται από την ετυμολογική ταυτότητα του όρου: «ημιολία:

δὲ χρειάν οὐκ εἰδέναι, μέχρι γε δὴ πάντων ἐτοίμων γενομένων οἱ Καρχηδόνιοι τὸ στόμα ἀνέωξαν περὶ ἔω, καὶ ναυσὶ πενήκοντα μὲν τριηρετικαῖς, κερκούροις δὲ καὶ μυοπάρωσι καὶ ἄλλοις βραχυτέροις πολλοῖς ἐξέπλεον, ἐς κατάπληξιν ἐσκευασμένοι φοβερῶς».

⁷³ Arr. *Anab.* 6. 18. 3: «Λεοννάτον μὲν δὴ δούς αὐτῶ τῶν τε ἰππέων ἐς χιλίους καὶ τῶν ὀπλιτῶν τε καὶ ψιλῶν ἐς ὀκτακισχιλίους κατὰ τὴν νῆσον τὰ Πάταλα ἐκπέμπει ἀντιπαράγειν τῷ στόλῳ, αὐτὸς δὲ τὰς μάλιστα τῶν νεῶν ταχυναυτούσας ἀναλαβὼν ὅσαι τε ἡμιόλιαι καὶ τὰς τριακοντόρους πάσας καὶ τῶν κερκούρων ἔστιν οὓς ἔπλει κατὰ τὸν ποταμὸν τὸν ἐν δεξιᾷ». Arr. *Anab.* 6. 19. 3: «ταύτας τε οὖν ἐπεσκεύασεν Ἀλέξανδρος ἐκ τῶν παρόντων καὶ ἐν κερκούροις δυοῖν προπέμπει κατὰ τὸν ποταμὸν τοὺς κατασκοτωμένους τὴν νῆσον».

⁷⁴ Plaut. *Stich.* 367-369: «conspicatus sum interim cercurum, quo ego me maiorem non vidisse censeo. in portum vento secundo, velo passo pervenit».

⁷⁵ P. *Cair. Zen.* 1. 59054: «1-3: [ὑπόμνημα Ζήνωνι] [ὦ]ν δεῖ κ[ατασ]κευα[σ]θῆναι εἰς τὸν κέρκουρον. 4-8: πρυμνητική μήκος πηχῶν ια', πλάτος πηχῶν ζL', ἔχουσα συναγωγὴν εἰς πήχεις γ' τοῦ ἄκρου συνοξύναι τοῦ περὶ τὴν πρύμναν πλάτος πήχεις βL', 9-10: ἄλλη μήκος πηχῶν ι', πλάτος πηχῶν ζL', 11-12 ἄλλη μήκος πηχῶν ια', πλάτος πηχῶν ζL', 13-17: ἄλλη πρωιρατική(*) μήκος πηχῶν η' [σ]υνοξύναι περὶ τὴν] πρῶι[ρ]αν [ἐ]πι πήχεις ζ' [τ]οῦ ἄκρου πλά[τος] πή[χεις] βL'». P. *Lille* 1. 22: «4-7: ὁμολογεῖ Παρέμφις ναύκληρος κερκουροσκάφης ἀχαράκτου βασιλίσσης».

⁷⁶ P. *Tebt.* 3.2.1035: «5: εἰς κερ(κουρο)σκά(φην) ἀχά(ρακτον) βασιλίσση[ς] ἐφ' οὗ -ca.?-]». P. *Ryl.* IV 576: «11-15: Δωσιθέου καὶ Διονυσίου κερκουροσκάφη ἀγωγή(*) διακοσίων».

⁷⁷ Arr. *Pun.* 11. 75: «οἱ μὲν δὴ θύσαντες ἐς Σικελίαν ἔπλεον ὡς ἐκεῖθεν ἐς τὴν Ἰτύκην διαβαλοῦντες, ναυσὶ δ' ἐφέροντο πενήκοντα μὲν πενήρεσιν, ἑκατὸν δ' ἡμιολίαις, ἀφράκτοις δὲ καὶ κερκούροις καὶ στρογγύλοις πολλοῖς. καὶ στρατὸν ἦγον ὀκτακισμυρίους πεζοὺς καὶ ἰππέας ἐς τετρακισχιλίους, ἀρίστους ἅπαντας».

⁷⁸ Ο Μέγας Ἀλέξανδρος μεταχειρίστηκε ημιολίες, ὅταν διέβη τον ποταμὸ Ὑδάσπη. Πρβλ. Arr. *Anab.* 6. 1. 1: «Ἀλέξανδρος δέ, ἐπειδὴ παρεσκευάσθησαν αὐτῶ ἐπὶ τοῦ Ὑδάσπου ταῖς ὄχθαις πολλὰ μὲν τριακόντοροι καὶ ἡμιόλιαι, πολλὰ δὲ καὶ ἰπαγωγὰ πλοῖα καὶ ἄλλα ὅσα ἐς παρακομιδὴν στρατιᾶς ποταμῶ εὐπορα, ἔγνω καταπλεῖν κατὰ τὸν Ὑδάσπην ὡς ἐπὶ τὴν μεγάλην θάλασσαν». Ο Φίλιππος Ε' τις προτίμησε κατὰ του Σκερδιλαΐδα (Polyb. 5. 101. 2): «Διόπερ ἀκούων τοὺς Σκερδιλαΐδου λέμβους περὶ Μαλέαν λήζεσθαι καὶ πᾶσι τοῖς ἐμπόροις ὡς πολεμίοις χρῆσθαι, παρεσπονδηκέναι δὲ καὶ τῶν ἰδίων τινὰ πλοίων ἐν Λευκάδι συνορμήσαντα, καταρτίσας δώδεκα μὲν καταφράκτους ναῦς, ὀκτὼ δ' ἀφράκτους, τριάκοντα δ' ἡμιολίους, ἔπλει δι' Εὐρίπου, σπεύδων μὲν καταλαβεῖν καὶ τοὺς Ἰλλυριοὺς», ἀλλὰ καὶ στη ναυμαχία της Χίου (Polyb. 16. 6. 4): «ὁ δὲ Φίλιππος, συνθεασάμενος ἀπεσπασμένον πολὺ τὸν Ἄτταλον ἀπὸ τῶν ἰδίων, παραλαβὼν τέτταρας πενήρεις καὶ τρεῖς ἡμιολίας, ἔτι δὲ τῶν λέμβων τοὺς ἐγγὺς ὄντας, ὤρμησε, καὶ διακλείσας τὸν Ἄτταλον ἀπὸ τῶν οἰκείων νεῶν ἠνάγκασε μετὰ μεγάλης ἀγωνίας εἰς τὴν γῆν ἐκβαλεῖν τὰ σκάφη».

ημί- + όλος»⁷⁹, η οποία αφορά την ιδιότροπη κατασκευή του πλοίου και την κατά ήμισυ δραστική μείωση της κορυφαίας σειράς κωπηλατών⁸⁰.

(γ) οι μυοπάρωνες (*myoparones*), όπως οι ημιολίες λογίζονται ως τα προσφιλή σκάφη των πειρατών⁸¹, αν και την καταλυτική τους παρουσία σε κατασκοπευτικές αποστολές αναδεικνύουν αξιοσημείωτα ιστορικά δρώμενα.

Με μυοπάρωνες το 147 π. Χ. οι Καρχηδόνιοι αποκρούουν τις ρωμαϊκές επιθέσεις⁸². το 87 π. Χ. το Λούκουλο κατά τη διέλευσή του από την Ελλάδα στην Αίγυπτο συνόδευαν τρεις «*ἀφρακτοί νῆες*» (πλοία χωρίς υπερυψωμένα θωράκια που προστάτευαν τους κωπηλάτες) από τη Ρόδο και τρεις ελληνικοί μυοπάρωνες⁸³. το 83 π. Χ. οι Ρωμαίοι παρήγγειλαν από τη Μίλητο εννέα πλοία και ένα μυοπάρωνα⁸⁴. το 47 π. Χ. κατά τον Ιλλυρικό πόλεμο ναύαρχος του

⁷⁹ App. *Mith.* 94: «άνηρ τε οὐδείς πω πρὸ τοῦ Πομπηίου ἐπὶ τοσὴνδε ἀρχὴν αἰρεθεὶς ὑπὸ Ῥωμαίων ἐξέπλευσεν, ᾧ στρατιὰ μὲν αὐτίκα ἦν ἐν δώδεκα μυριάσι πεζῶν καὶ ἵππεις τετρακισχίλιοι, νῆες δὲ σὺν ἡμιολίαις ἐβδομήκοντα καὶ διακόσσιαι, ὑπηρεταὶ δ' ἀπὸ τῆς βουλῆς, οὓς καλοῦσι πρεσβευτάς, πέντε καὶ εἴκοσιν». Polyb. 5. 101. 2: «καταρτίσας δώδεκα μὲν καταφράκτους ναῦς, ὀκτὼ δ' ἀφράκτους, τριάκοντα δ' ἡμιολίους, ἔπλει δι' Εὐρίπου, σπεύδων μὲν καταλαβεῖν καὶ τοὺς Ἰλλυριοὺς, καθόλου δὲ μετέωρος ὦν ταῖς ἐπιβολαῖς ἐπὶ τὸν κατὰ τῶν Αἰτωλῶν πόλεμον διὰ τὸ μηδὲν πω συνεικέναι τῶν ἐν Ἰταλίᾳ γεγονότων».

⁸⁰ Casson 1995: 86.

⁸¹ App. *Mith.* 14. 92: «οἱ γὰρ βίου καὶ πατρίδων διὰ τὸν πόλεμον ἀφηρημένοι, καὶ ἐς ἀπορίαν ἐμπεσόντες ἀθρόαν, ἀντὶ τῆς γῆς ἐκαρποῦντο τὴν θάλασσαν, μυοπάρωσι πρῶτον καὶ ἡμιολίαις, εἶτα δικρότοις καὶ τριήρεσι κατὰ μέρη περιπλέοντες, ἡγουμένων ληστάρχων οἷα πολέμου στρατηγῶν». Plut. *Luc.* 13. 3: «αὐτὸς δέ, τῆς ὀλκάδος ἐφ' ἧς ἔπλει μῆτε πρὸς τὴν γῆν εὐπαρακομίστου διὰ μέγεθος ἐν σάλῳ μεγάλῳ καὶ κύματι τυφλῳ παρισταμένης τοῖς κυβερνήταις, πρὸς τε τὴν θάλασσαν ἤδη βαρείας καὶ ὑπεράντλου γενομένης, μετεμβὰς εἰς ληστρικὸν μυοπάρωνα καὶ τὸ σῶμα πειραταῖς ἐγχειρίσας, ἀνεπίστως καὶ παραβόλως εἰς τὴν Ποντικὴν Ἡράκλειαν ἐξεσώθη». Cic. *Verr.* 2. 3. 186: «an quod te praetore paucorum adventu myoparonum classis pulcherrima». Cic. *Verr.* 2. 5. 173: «myoparone piratico capto dux liberatus». Cic. *Verr.* 2. 5. 89: «quae si in praedonum pugna versaretur, urbis instar habere inter illos piraticos myoparones videretur». Cic. *Verr.* 2. 5. 97: «Hic te praetore Heracleo pirata cum quattuor myoparonibus parvis ad arbitrium suum navigavit». Cic. *Verr.* 2. 5. 100: «ludibrio esse urbis gloriam, populi Romani nomen, <omnium> hominum conventum atque multitudinem piratico myoparoni».

⁸² App. *Pun.* 18. 121: «μέχρι γε δὴ πάντων ἐτοιμῶν γενομένων οἱ Καρχηδόνιοι τὸ στόμα ἀνέωξαν περὶ ἑώ, καὶ ναυσὶ πεντήκοντα μὲν τριηρετικαῖς, κερκούροις δὲ καὶ μυοπάρωσι καὶ ἄλλοις βραχυτέροις πολλοῖς ἐξέπλεον».

⁸³ Plut. *Luc.* 2. 3: «ἐξέπλευσε δὲ τρισὶν Ἑλληνικοῖς μυοπάρωσι καὶ δικρότοις ἴσαις Ῥοδιακαῖς».

⁸⁴ Cic. *Verr.* 2. 1. 86-90: «Magnum hoc Lampsacenum crimen est libidinis atque improbissimae cupiditatis: accipite nunc avaritiae prope modum in suo genere non levius. Milesios navem poposcit, quae eum praesidi causa Myndum prosequeretur: illi statim myoparonem egregium de sua classe ornatum atque armatum dederunt. Hoc praesidio Myndum profectus est. Nam quid a Milesiis lanae publice abstulerit, item de sumptu in adventum, de contumeliis et iniuriis in magistratum Milesium tametsi dici cum vere tum graviter et vehementer potest, tamen dicere praetermittam eaque omnia testibus integra reservabo: illud, quod neque taceri ullo modo neque dici pro dignitate potest, cognoscite. Milites remigesque Miletum Myndo pedibus reverti iubet: ipse myoparonem pulcherrimum de decem Milesiorum navibus electum L. Magio et L. Fannio, qui Myndi habitabant, vendidit. Hi sunt homines quos nuper senatus in hostium numero habendos censuit: hoc illi navigio ad omnis populi Romani hostis usque ab Dianio ad Sinopam navigaverunt. O di immortales, incredibilem avaritiam singularemque audaciam! Navem tu de classe populi Romani, quam tibi Milesia civitas ut te prosequeretur dedisset ausus es vendere? Si te magnitudo malefici, si hominum existimatio non movebat, ne illud quidem cogitabas, huius improbissimi furti sive adeo nefariae praedae tam inlustrem ac tam nobilem civitatem testem futuram? An quia tum Cn. Dolabella in eum, qui ei myoparoni praefuerat Milesiisque rem gestam renuntiarat, animadvertere tuo rogatu conatus est, renuntiationemque eius, quae erat in publicas litteras relata illorum legibus, tolli iusserat, idcirco te ex hoc crimine elapsum esse arbitrabare? Multum te ista fefellit opinio, et quidem multis in locis. Semper enim existimasti, et maxime in

Πομπήιου, όταν τόσο η ναυαρχίδα όσο και η σωστική λέμβος του βυθίστηκαν σώθηκε κολυμπώντας ως το μυοπάρωνά του⁸⁵. καταγράφονται ως τμήμα στόλου 120 πλοίων που βάσει της συνθήκης του 40 π. Χ. παραδόθηκαν στον Αντώνιο Οκταβιανό για τον πόλεμο εναντίον του Σέξτου Πομπήιου⁸⁶.

Δανεισμένοι από τους εκ Κιλικίας πειρατές ήταν πλατιά και ελαφρά πλοία με ιστία, δύο πάγκους για κουπιά⁸⁷. Η ταχύτητά τους άγγιζε ακόμα και τους πέντε κόμβους. Αυτά τα σκάφη είχαν προσαρμοστεί για πλεύση σε ρηχά νερά ή ελιγμούς στην ανοιχτή θάλασσα⁸⁸.

4. Καταληκτικές επισημάνσεις

Κατά τις στρατιωτικές τους επιχειρήσεις οι Ρωμαίοι εξήγαγαν χρήσιμο υλικό με ετερόκλητες μεθόδους από κάθε διαθέσιμη πηγή, καθώς στη συστηματική συλλογή αξιόπιστων πληροφοριών εδράζονταν τόσο η θετική ή αρνητική έκβαση μιας μάχης όσο και το ποθητό ή απευκταίο αποτέλεσμα ολόκληρου του πολέμου.

Τέτοιες κατασκοπευτικές δραστηριότητες διεξάγονταν στην ξηρά από άριστα εκπαιδευμένα άτομα. Μα στην ανοιχτή θάλασσα ή και σε ποτάμια (Δούναβης, Ρήνος) εξειδικευμένα πλοία εξαιρετικής ταχύτητας και εντυπωσιακής ναυπηγικής, όταν δεν βρίσκονταν σε ασφαλή αγκυροβόλια ή δεν αναζητούσαν μυστικούς κόλπους έλεγχαν τις υδάτινες επικοινωνίες. Στις θεμελιώδεις αρμοδιότητές τους κυριαρχούν ο έγκαιρος εντοπισμός εχθρικών σκαφών, η παρακολούθηση απαγορευμένων διαβάσεων, αλλά και όταν απαιτούνταν, η μεταφορά στρατιωτικών μονάδων.

Sicilia, satis cautum tibi ad defensionem fore, si aut referri aliquid in litteras publicas vetuisses, aut quod relatam esset tolli coegisses. Hoc quam nihil sit, tametsi ex multis Siciliae civitatibus priore actione didicisti, tamen etiam in hac ipsa civitate cognosce. Sunt illi quidem dicto audientes, quam diu adsunt ii qui imperant: simul ac discesserunt, non solum illud perscribunt quod tum prohibiti sunt, sed etiam causam adscribunt cur non tum in litteras relatam sit. Manent istae litterae Mileti, manent, et dum erit illa civitas manebunt. Decem enim navis iussu L. Murenæ populus Milesius ex pecunia vectigali populo Romano fecerat, sicut pro sua quaeque parte Asiae ceterae civitates. Quam ob rem unam ex decem, non praedonum repentino adventu sed legati latrocinio, non vi tempestatis sed hac horribili tempestate sociorum amissam in litteras publicas rettulerunt. Sunt Romae legati Milesii, homines nobilissimi ac principes civitatis, qui tametsi mensem Februarium et consulum designatorum nomen exspectant, tamen hoc tantum facinus non modo negare interrogati, sed ne producti quidem reticere poterunt: dicent, inquam, et religione adducti et domesticarum legum metu, quid illo myoparone factum sit, ostendent C. Verrem, in ea classe quae contra piratas aedificata sit, piratam ipsum consceleratum fuisse. C. Malleolo, quaestore Cn. Dolabellae, occiso duas sibi hereditates venisse arbitratus est, unam quaestoriae procurationis, nam a Dolabella statim pro quaestore iussus est esse; alteram tutelae, nam cum pupilli Malleoli tutor esset, in bona eius impetum fecit».

⁸⁵ Caes. *BAlex.* 46: «Ipse Octavius se in scapham confert; in quam plures cum confugerent, depressa scapha vulneratus tamen adnata ad suum myoparonem».

⁸⁶ Plut. *Ant.* 35. 7: «εἰστία δ' Ἀντωνίου πρότερος, καὶ τοῦτο τῇ ἀδελφῇ Καίσαρος δόντος. ἐπεὶ δ' ὁμολόγητο Καίσαρα μὲν Ἀντωνίῳ δοῦναι δύο τάγματα πρὸς τὸν Παρθικὸν πόλεμον, Ἀντωνίον δὲ Καίσαρι χαλκεμβόλους ἑκατόν, Ὀκταουία τῶν ὁμολογημένων χωρὶς ἠτήσατο τῶ μὲν ἀδελφῶ παρὰ τοῦ ἀνδρὸς εἴκοσι μυοπάρωνας, τῶ δ' ἀνδρὶ παρὰ τοῦ ἀδελφοῦ στρατιώτας χιλίους».

⁸⁷ Снисаренко 1986: 179.

⁸⁸ Plut. *Luc.* 3. 13: «αὐτὸς δέ, τῆς ὀλκάδος ἐφ' ἧς ἔπλει μῆτε πρὸς τὴν γῆν εὐπαρακομίστου διὰ μέγεθος ἐν σάλῳ μεγάλῳ καὶ κύματι τυφλῶ παρισταμένης τοῖς κυβερνήταις, πρὸς τε τὴν θάλασσαν ἤδη βαρείας καὶ ὑπεράντλου γενομένης, μετεμβὰς εἰς ληστρικὸν μυοπάρωνα καὶ τὸ σῶμα πειραταῖς ἐγχειρίσας, ἀνεπίστως καὶ παραβόλως εἰς τὴν Ποντικὴν Ἡράκλειαν ἐξεσώθη».

Βιβλιογραφία

- Adkins, R. (1998). *Handbook to life in ancient Rome*, Oxford: Oxford University Press.
- Austin, N. & Rankov, B. (1995). *Exploratio. Military and political Intelligence in the Roman World*, London: Routledge.
- Beike, M. (1987). *Kriegsflotten und Seekriege der Antike*, Berlin: Brandenburgisches Verlagshaus.
- Bekker, I., Dindorf, L., Vogel, F., & Fischer, C. (1888-1906). *Diodori Bibliotheca Historica*, in five volumes, Leipzig: Teubner.
- Benea, D. (1983). *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a III-a Flavia*, Cluj-Napoca: Dacia.
- Bernardakis, G. (1893). *Plutarchi Chaeronensis moralia*, vol. 5, Leipzig: Teubner.
- Brohm, K. (1860). *Sextus Aurelius Victor. De viris illustribus*, Leipzig: Veit.
- Burt, J. (1962). *Lycurgus. Minor Attic Orators* in two volumes, London: William Heinemann.
- Büttner-Wobst, T. (1893). *Polybius. Historiae*, Leipzig: Teubner.
- Casson, L. (1995). *Ships and Seamanship in the ancient world*, London: Johns Hopkins University Press.
- Cholmeley, R. (1901). *The Idylls of Theocritus*, London: George Bell & Sons.
- Casson, L. (1995). *Ships and Seamanship in the ancient world*, London: Johns Hopkins University Press.
- Conway, R. & Whatmough, J. & Johnson, S. (1933). *The Prae-Italic Dialects of Italy*, Cambridge: Harvard University Press.
- D' Amato, R. (2017). *Imperial Roman Warships 193-565 AD*, Oxford: Osprey Publishing.
- Dzino, D. (2010). *Illyricum in Roman politics 229 BC-AD 68*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Fisher, C. (1906). *Cornelii Taciti Annales*, Oxford: Clarendon Press.
- Furneaux, H. (1900). *Cornelii Taciti Opera Minora*, Oxford: Clarendon Press.
- Gauld, W. (1990). "Vegetius on Roman Scout-Boats", *Antiquity*, 64 (243): 402-406.
- Godley, A. (1920). *Herodotus, The Persian Wars, 7 vols.*, Cambridge: Harvard University Press.
- Holmes, T. (1914). *C. Iuli Caesaris De Bello Gallico*, Oxford: Clarendon Press.
- Ihm, M. (1907). *C. Suetonii Tranquili De Vita Caesarum Libri VIII*, Leipzig: Teubner.
- Konen, H. (2002). "Die ökonomische Bedeutung der Provinzialflotten während der Zeit des Prinzipates", in: P. Erdkamp (Hg.): *The Roman Army and the Economy*. Amsterdam, 327-340.
- Leo, F. (1895). *Plauti Comoediae, 2 vols.*, Berlin: Weidmann.
- Marchant, E. (1969). *Xenophontis Historia Graeca, vol. 1*, Oxford: Clarendon Press
- Mayhoff, K. (1906). *C. Plinii Secundi Naturalis Historiae libri XXXVII*, Leipzig: Teubner.
- Meineke, A. (1877). *Strabonis Geographica, 2 vols.*, Leipzig: Teubner.
- Mendelssohn, L. (1879). *Appian. The Foreign Wars*, Leipzig: Teubner.
- Morrison, J. (1996). *Greek and Roman Warships 399-30 BC*, Oxford: Oxbow Books.
- Pancieria, S. (1956). "Liburna (rassegna delle fonti, caratteristiche della nave, accezioni del termine)", *Epigraphica*, 18: 130-156.
- Perrin, B. (1920). *Plutarch's Lives, 11 vols.*, Cambridge: Harvard University Press.
- Peterson, W. (1917). *M. Tulli Ciceronis Orationes: Divinatio in Q. Caecilium; In C. Verrem*, Oxford: Clarendon Press.
- Purser, L. (1906). *Epistulae ad Atticum*, London: Hodges & Figgis.
- Ramsay, G. (1918). *Juvenal and Persius: With an English Translation*, London: William Heinemann.
- Reeve, M. (2004). *Vegetius, Epitoma rei militaris*, Oxford: Oxford University Press.
- Rolfe, J. (1927). *The Attic Nights of Aulus Gellius. With an English Translation*, Cambridge: Harvard University Press.
- Rolfe, J. (1935-1940). *Ammianus Marcellinus. With an English Translation, in three volumes*, Cambridge: Harvard University Press.

- Roos, A. (1907). *Flavii Arriani Anabasis Alexandri*, Leipzig: Teubner.
- Saddington, D. (2007). "Classes. The Evolution of the Roman Imperial Fleets", in: P. Erdkamp (ed.): *A companion to the Roman army*, Oxford, 201-217.
- Salonen, A. (1939). "Die Wasserfahrzeuge in Babylonien", *Studia Orientalia*, 8 (4): 1-256.
- Starr, C. (1941). *The Roman Imperial Navy 31 BC - AD 324*, Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Stewart-Jones, H. & Powell, J. (1942). *Thucydides. Historiae in two volumes*, Oxford: Oxford University Press.
- Vollmer, F. (1912). *Q. Horati Flacci Carmina*, Leipzig: Teubner.
- Wacher, J. (1974). *The towns of Roman Britain*, Berkeley: University of California Press.
- Walbank, F. (2013). *Philip V of Macedon*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Way, A. (1955). *Caesar. Alexandrian War. African War. Spanish War*, Cambridge: Harvard University Press.
- Weise, C. (1835). *M. Annaeus Lucanus. Pharsaliae Libri X*, Leipzig: G. Bassus.
- Weissenborn, W. (1873). *Titi Livi Ab urbe condita libri*, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Westcott, B. F. & Hort, F. J. A. (1885). *The New Testament in the original Greek*, New York: Harper & Brothers.
- Wilkes, J. (1995). *The Illyrians (Peoples of Europe)*, Oxford: Wiley-Blackwell.
- Woelfflin, E. & Melber, J. (1887). *Polyaenus, Strategemata*, Leipzig: Teubner.
- Zaninović, M. (1988). "Liburnia militaris", *Opuscula archaeologica*, 13 (1): 43-67.
- Банников, А. (2007). "Римский военный флот в эпоху Поздней империи", *Para Bellum*, 28: 11-16.
- Болдырев, А. & Боровский Я. (1948). "Техника мореходства", in: И. Толстой (ред.): *Эллинистическая техника: Сборник статей*, Москва, 126-141.
- Буданова, В. (2001). *Готы в эпоху великого переселения народов*, Санкт Петербург: Алетейя.
- Голицын, Н. (1876). *Всеобщая военная история древних времен, часть 5*, Санкт Петербург: Типография А. Траншеля.
- Горончаровский, В. (2003). *Между Империей и варварами: военное дело Боспора римского времени*, Москва: Филоматис.
- Горьков, С. (2003). *Рим и Карфаген: великая морская война*, Москва: Наследие.
- Зубарь, В. (2004). *Таврика и Римская империя*, Киев: Стилос.
- Крист, К. (1997). *История времен римских императоров от Августа до Константина, том 1*, Ростов на Дону: Феникс.
- Молев, Е. (2003). *Эллины и варвары. На северной окраине античного мира*, Москва: Центрполиграф.
- Рубцов, С. (2003). *Легионы Рима на Нижнем Дунае: военная история римско-дакийских войн*, Москва: Филоматис.
- Сергеев, И. (1999). *Римская империя в III в. н. э. Проблемы социально-политической истории*, Харьков: Майдан.
- Снисаренко, А. (1986). *Властители античных морей*, Москва: Мысль.
- Хлезов, А. (2005). *Морские войны Рима*, Санкт Петербург: Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета.
- Штенцель, А. (2002). *История войн на море, в 2-х томах*, Москва: ЭКСМО-Пресс.

Ηλεκτρονική ιστοσελίδα

www.papyri.info

Ερευνητικός σχολιασμός της νομοθεσίας για τη σύσταση και λειτουργία οργάνων κοινωνικής συμμετοχής στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα

Θεοδώρα Καρατζαφέρη¹

¹ Ph.D. ΠΤΔΕ – ΕΚΠΑ

Email: th_karatz@yahoo.gr

Περίληψη

Το παρόν άρθρο καταγράφει και αναλύει το νομοθετικό πλαίσιο (1985-2011) σχετικά με την έννοια της κοινωνικής συμμετοχής στον ζωτικό χώρο της εκπαίδευσης. Πλήθος νόμων, υπουργικών αποφάσεων και εγκυκλίων ρυθμίζουν κεντρικά τη λειτουργία της σχολικής μονάδας στερώντας το σύστημα από ευελιξία και προσαρμοστικότητα μπροστά στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Παρουσιάζονται τα συλλογικά όργανα κοινωνικής συμμετοχής που αναδεικνύονται από την τοπική κοινωνία, η συνεργασία με τους βαθμούς τοπικής αυτοδιοίκησης, καθώς και ο θεσμικός ρόλος που αναπτύσσουν στα πλαίσια της σχολικής λειτουργίας. Αποτυπώνεται και αποτιμάται ο ιδεολογικός χαρακτήρας του δημόσιου λόγου που αναπτύχθηκε γι' αυτό το ζήτημα.

© 2022 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: Όργανα κοινωνικής συμμετοχής, αυτονομία σχολικής μονάδας, αποκεντρωμένη διοίκηση.

Doi:

Abstract

This article records and analyzes the legislative framework (1985-2011) on the concept of social participation in the area of education. Numerous laws, ministerial decisions and circulars regulate centrally the operation of the school by depriving the system of flexibility and adaptability in the face of changing conditions. It presents the collective bodies of social participation. This article records and analyzes the legislative framework of the last 35 years on the concept of social participation in the vital area of education ion emerging from the local society, the cooperation with the local government, as well as the institutional role they play in the context of the school function. The ideological character of the public discourse developed on this issue is captured and evaluated.

© 2022 Library and Information Center, University of the Peloponnese

Keywords: Social participation bodies, school autonomy, decentralized administration.

Εισαγωγή

Η παγκοσμιοποιημένη κοινωνία έχει οδηγήσει στον εκσυγχρονισμό της σχολικής λειτουργίας. Το νέο διαμορφούμενο περιβάλλον δίνει έμφαση στην αποκέντρωση και τον εκδημοκρατισμό του εκπαιδευτικού συστήματος ενισχύοντας τον ρόλο των οργάνων κοινωνικής συμμετοχής. Το διακύβευμα αφορά τη δραστηριοποίηση των γονιών, την τοπική αυτοδιοίκηση και την ευρύτερη τοπική κοινωνία στον τρόπο λήψης αποφάσεων για τη λειτουργία της σχολικής μονάδας.

Σε αυτό το πλαίσιο εγείρονται τα ερωτήματα:

- Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα αντανακλά τη γενικότερη εικόνα της δημόσιας διοίκησης της χώρας που χαρακτηρίζεται από περιφερειακές ανισότητες και αναποτελεσματικότητα;
- Το πλήθος νόμων, υπουργικών αποφάσεων και εγκυκλίων καθορίζουν ή όχι την αποκεντρωμένη λειτουργία της σχολικής μονάδας αφήνοντας τα περιθώρια για την ανάπτυξη πρωτοβουλιών από τα όργανα κοινωνικής συμμετοχής;
- Το σύστημα εξασφαλίζει ή στερείται ευελιξίας και προσαρμοστικότητας μπροστά στις μεταβαλλόμενες συνθήκες;

Αυτά τα ερωτήματα γίνονται επιτακτικά μπροστά σε ένα πολύπλοκο σύνολο δομών, οργάνων και λειτουργιών στην άσκηση διαχείρισης της σχολικής μονάδας.

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ “ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ - ΚΟΙΝΩΝΙΑ”

Η ευρωπαϊκή κοινωνία θέτει ως βασικό στόχο την ανάδειξη ευέλικτων εκπαιδευτικών συστημάτων που αναδεικνύουν τον αποκεντρωμένο και κοινωνικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης (Δημακόπουλος, 2008).

Η διάκριση μεταξύ συγκεντρωτικού και αποκεντρωμένου συστήματος ανάγεται περισσότερο στον βαθμό συγκέντρωσης της εξουσίας και άσκησης των αρμοδιοτήτων, στον εθνικό και τοπικό χαρακτήρα των αρμοδιοτήτων που αφορά τον βαθμό εξάρτησης των τοπικών αρχών από την κεντρική διοίκηση (Παπακωνσταντίνου, 2012: 33-37· Χατζηδημητρίου, 2009: 33· Μπέσιλα-Βήκα, 2001: 3). Κριτήρια που ανάγονται περισσότερο σε πολιτικό επίπεδο και δίνουν έμφαση στις έννοιες της εγγύτητας, της αντιπροσωπευτικότητας των οργανωτικών δομών και της συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων. Εξάλλου, οι τρόποι μεταβίβασης εξουσίας και ευθύνης (αρμοδιοτήτων) αντανακλούν το ιδεολογικό πλαίσιο της εξουσίας και τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού συγκειμένου (Καρατζαφέρη, 2018: 38).

Η έλλειψη ευελιξίας και τα φαινόμενα αυταρχισμού οδήγησαν στην άσκηση κοινωνικής πίεσης για διαφάνεια και έθεσαν σε αμφισβήτηση τις συγκεντρωτικές μορφές εξουσίας. Η διοικητική και πολιτική αποκέντρωση προσλαμβάνει θετικό πρόσημο, όταν ταυτίζεται με το αίτημα για μεταβίβαση των αρμοδιοτήτων από την κεντρική εξουσία στις περιφερειακές αρχές. Σχετίζεται με το σύγχρονο αίτημα των δημοκρατικών κοινωνιών για αυτόνομη ανάπτυξη και απόδοση στις τοπικές κοινωνίες των αναγκαίων ελευθεριών για τη λήψη αποφάσεων (Karatzaferi, 2020: 83).

Η αναβάθμιση του τρόπου λειτουργίας των εκπαιδευτικών μονάδων θεωρείται σημαντική. Η αναθεώρηση του ρόλου των εκπαιδευτικών και των συλλογικών κοινωνικών οργάνων στη λειτουργία της σχολικής μονάδας αναδεικνύει τις αρχές του εκδημοκρατισμού της εκπαίδευσης, της ισότητας των ευκαιριών, της κοινωνικής συμμετοχής και του ιδεολογήματος του “Ανοικτού Σχολείου” που συμπλέει με τις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας (Curren, 2007: 163).

Εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης

Ο εκδημοκρατισμός του σχολείου στοχεύει στην ενίσχυση του διαλόγου στο εσωτερικό της σχολικής μονάδας και σε συνάρτηση με την τοπική κοινωνία. Βασική προϋπόθεση καθίσταται ο βαθμός συμμετοχής όλων των εμπλεκόμενων στη λήψη αποφάσεων, δηλαδή ανάπτυξη διαλόγου εκπαιδευτικών, γονιών και μαθητών με την τοπική αυτοδιοίκηση και την τοπική κοινωνία αναζητώντας από κοινού λύσεις για την ομαλή λειτουργία της σχολικής μονάδας (Μαρινάκης, 2009: 118-137· Beane & Apple, 2003).

Συγκροτούνται δράσεις που επιδιώκουν την ενίσχυση των κοινωνικά αδύναμων, έτσι ώστε να είναι σε θέση να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της εκπαιδευτικής διαδικασίας, καθώς και τον εκσυγχρονισμό της δομής των εκπαιδευτικών συστημάτων με την ενσωμάτωση συλλογικών οργάνων κοινωνικής συμμετοχής (Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, 2005).

Το ιδεολόγημα των ίσων εκπαιδευτικών ευκαιριών

Το κοινωνικό κράτος, η ισότητα και τα κοινωνικά δικαιώματα, στο ιστορικό και κοινωνικό συγκείμενο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αποκτούν σημαίνουσα αξία για το σύνολο των πολιτικών ιδεολογιών (Κοντιάδης, 2008: 17-26· Γεραπετρίτης, 2007: 19-20). Η πολιτική του εκδημοκρατισμού της εκπαίδευσης ανέδειξε την αρχή των ίσων εκπαιδευτικών ευκαιριών αν και δεν ωφελήθηκαν - υπό το καθεστώς της ισονομίας- οι πολίτες όλων των κοινωνικών τάξεων, γιατί ενδυναμώθηκαν οι πρακτικές της επιλογής και του ελιτισμού (Φασούλης, 2009: 129-152). Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε ότι η Unesco έκρινε πιο δόκιμο τον όρο «προσπάθεια εξομοίωσης» αντί για «ισότητα των ευκαιριών» (UNESCO, 2000).

Το δικαίωμα ένταξης και συμμετοχής στην εκπαίδευση συναρτάται με την παραγωγική δυνατότητα και την αποδοτικότητα της οικονομίας. Αυτό πρακτικά σημαίνει μείωση των δαπανών, βελτίωση της αποδοτικότητας, ενίσχυση των αποκεντρωμένων πολιτικών με αναδιάρθρωση των αρμοδιοτήτων των οργάνων διοίκησης (Παπακωνσταντίνου, 2012: 26-27).

Κοινωνική συμμετοχή στην εκπαίδευση

Η ανάγκη κοινωνικής συμμετοχής υπαγορεύεται από την επιθυμία των γονιών να έχουν λόγο στην εκπαίδευση των παιδιών τους, αλλά και από τη σημασία της

εκπαίδευσης για την επίτευξη κοινωνικής ευημερίας (Πανάρετος, 2000). Ανάλογη σημασία έχουν οι σχέσεις με την τοπική κοινωνία και με επιστημονικούς, συνδικαλιστικούς, παραγωγικούς και άλλους φορείς. Η τοπική κοινωνία είναι σημαντική πηγή μάθησης, αλλά και πεδίο εφαρμογής εκπαιδευτικών πρακτικών για τη σύνδεση της σχολικής μάθησης με βιωματικές συνθήκες (Dean, 1995: 219). Γεγονός που συνεισφέρει στη διαμόρφωση τοπικών και περιφερειακών κοινωνικών δικτύων παιδείας και πολιτισμού, τα οποία ενδυναμώνουν αμφίδρομα τόσο το σχολείο όσο και τις τοπικές κοινωνίες.

Η αναγνώριση αυτής της πραγματικότητας οδήγησε στη δημιουργία θεσμών που συστηματοποιούν την εμπλοκή φορέων και οργάνων της τοπικής κοινωνίας στη λειτουργία του σχολείου. Πρόκειται για τα όργανα κοινωνικής συμμετοχής τα οποία επιτρέπουν στην κοινωνία να εκφράσει θέσεις και απόψεις για ζητήματα Παιδείας (Κατσαρός, 2008· Barros, 2001: 68).

Ανοικτό σχολείο στην κοινωνία

Το σχολείο με θεσμικά και παιδαγωγικά εφόδια αντιμετωπίζει τις προκλήσεις της γραφειοκρατίας και της ανεξέλεγκτης δυναμική της αγοράς σε ένα πλαίσιο δημοκρατικής κοινωνικής συμμετοχής. Η δημοκρατική συμμετοχή διασφαλίζει την κοινωνική συναίνεση και η αποκέντρωση συνδέει το εκπαιδευτικό σύστημα με τις ιδιαιτερότητες του κάθε τόπου (Δαμανάκη κ.ά., 2006: 20-23).

Το σχολείο από κλειστή δομή που εξυπηρετεί μόνο εκπαιδευτικές ανάγκες, μεταβάλλεται σε τοπικό πολυδύναμο κέντρο γνώσης (εργαστήρια, βιβλιοθήκες, χώρους πολιτισμού, αθλητικές υποδομές, χώρους αναψυχής, τοπικά βιβλιοπωλεία κ.λπ.) αξιοποιώντας τον ελεύθερο χρόνο των μαθητών και της τοπικής κοινωνίας (προγράμματα επιμόρφωσης, ενημερωτικές διαλέξεις, αναψυχή, πολιτισμός, άθληση κ.ά.). Το σχολείο μπορεί να δράσει καταλυτικά στην επανασύνδεση του κατακερματισμένου κοινωνικού ιστού. Η σύνδεση του σχολείου με τις τοπικές κοινωνίες γίνεται με όρους διαφάνειας που διασφαλίζουν οι αρχές της δημοκρατικής συμμετοχής και της κοινωνικής λογοδοσίας.

Ο σχεδιασμός περνάει στα χέρια του Συλλόγου Διδασκόντων και θα πρέπει να υπάρξει διαβούλευση με ομοθυμία για να τεθούν οι στόχοι, αλλά και να προγραμματιστούν οι φάσεις της υλοποίησης σε κάθε σχολική μονάδα (ibid: 23-24).

Η τοπική αυτοδιοίκηση συνεισφέρει με πόρους και με τη διάθεση ανθρώπινου δυναμικού από τους φορείς που διαθέτει (ibid: 25).

Η μαθητική κοινότητα και οι Σύλλογοι Γονέων και Κηδεμόνων επιδιώκεται να λαμβάνουν μέρος στις διαδικασίες κοινωνικής διαβούλευσης με στόχο την ανάπτυξη δεξιοτήτων ενεργητικής συμμετοχής από συλλογικούς θεσμούς (ibid: 24-25).

Η αποκεντρωμένη δομή δίνει τη δυνατότητα στο εκπαιδευτικό σύστημα να ανταποκριθεί στις ανάγκες και τις απαιτήσεις των τοπικών κοινωνιών. Η δημοκρατική συμμετοχή δίνει τη δυνατότητα περιορισμού των κοινωνικών αντιθέσεων και προωθεί την ισότιμη συμμετοχή στην εκπαίδευση (Weiler, 1983: 259-276).

ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ

Το κανονιστικό πλαίσιο που θεσπίστηκε από το 1985 μέχρι και το 2011 είχε ως στόχο να προωθήσει τον αποκεντρωμένο χαρακτήρα του εκπαιδευτικού συστήματος. Είναι σαφής η τάση δημοκρατικού προγραμματισμού που περιορίζει τα κρούσματα γραφειοκρατίας και εκχωρεί αρμοδιότητες στα συλλογικά όργανα κοινωνικής συμμετοχής, όπως είναι ο Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων (με έτερες βαθμίδες οργάνων τις Ομοσπονδίες Γονέων και την Ανώτατη Συνομοσπονδία Γονέων Μαθητών, σε περιφερειακό και πανελλαδικό επίπεδο αντίστοιχα), το Σχολικό Συμβούλιο, η Σχολική Επιτροπή και η Επιτροπή Παιδείας προκειμένου να δημιουργηθεί ένα σχολείο ανοικτό στην κοινωνία.

Ο Ν. 1566/1985 αποτελεί συνέχεια του Ν. 1304/1982 και καθορίζει μέχρι σήμερα τα σημαντικότερα θέματα που αφορούν τη λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Ο Ν. 1566/1985 θεσμοθετεί τη συμμετοχή των γονιών στον τρόπο λειτουργίας των σχολικών μονάδων με τη συγκρότηση και λειτουργία του Συλλόγου Γονέων ως σωματείου. Οι Σύλλογοι Γονέων και Κηδεμόνων της ίδιας περιοχής συγκροτούν την Ένωση Γονέων. Η Ομοσπονδία Γονέων συγκροτείται από τις Ενώσεις Γονέων, ενώ το ανώτερο θεσμικό όργανο των γονιών καθίσταται η Συνομοσπονδία Γονέων, η οποία αποτελείται από εκπροσώπους των Ομοσπονδιών (Ν.1566/1985, άρθρ. 53). Νομοθετικές ρυθμίσεις εξειδικεύουν μερικώς τη συνεργασία σχολείου με τον Σύλλογο Γονέων και Κηδεμόνων (Ν. 3852/2010· Π.Δ. 201/1998, άρθ. 11· Υ.Α. Δ4/662/23-12-1998).

Σε αυτό το πλαίσιο, επισημαίνονται και υιοθετούνται συνεργατικές λύσεις, επιλύονται προβλήματα, προτείνονται πρωτοβουλίες συμβατές με τους σκοπούς του σχολείου, συνδιοργανώνονται παιδαγωγικές δράσεις προς όφελος των μαθητών, υποστηρίζεται οικονομικά και υλικοτεχνικά η σχολική μονάδα και εμπλουτίζεται η εκπαιδευτική διαδικασία (Fassoulis, 2013).

Με τη μεταβίβαση των οικονομικών πόρων στους Δήμους δίνεται η δυνατότητα για την προώθηση έργων συντήρησης των σχολικών κτηρίων, ενώ παράλληλα μέσω των Επιτροπών Παιδείας αναβαθμίζονται οι διαδικασίες συμμετοχικού σχεδιασμού (Εισηγητική Έκθεση Ν.1566/1985).

Με τον Ν. 1894/1990 προωθείται η κατάργηση των Σχολικών Εφορειών. Εξακολουθούν να ισχύουν μόνο οι Σχολικές Εφορείες των μειονοτικών σχολείων της μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη. Προωθείται η μεταβίβαση της σχολικής περιουσίας στους ΟΤΑ με τη σύσταση Σχολικών Επιτροπών στους Δήμους, η μισθοδοσία των καθαριστριών, η διαχείριση των πιστώσεων για την κάλυψη λειτουργικών δαπανών, η επισκευή και συντήρηση των σχολικών κτηρίων και η αγορά εξοπλισμού (Ν. 1894/ 1990, άρθ. 5).

Με τον Ν. 2026/1992 (άρθ. 1 & 2) εκδόθηκε το Π.Δ. 45/1993 όπου σημειώνεται η τάση ενίσχυσης του ρόλου των ΟΤΑ για ζητήματα που αφορούν τη λειτουργία των σχολικών μονάδων χωρίς όμως να διευρύνεται η δυνατότητα ενίσχυσης των πόρων που διατίθενται στα όργανα τοπικής αυτοδιοίκησης (Σαΐτης, 1994: 65· Σαΐτης, 1997: 116). Από τη μελέτη του Π.Δ. 45/1993 προκύπτει ότι ο Υπουργός διατήρησε αρμοδιότητες για θέματα όπως η οργάνωση και λειτουργία των Συλλόγων Γονέων και των Δημοτικών (Κοινοτικών) Επιτροπών Παιδείας. Αυτό αποδεικνύει ότι είναι μεγάλος ο βαθμός συγκέντρωσης υπέρ του

κεντρικού οργάνου. Οι νομοθετικές αυτές ρυθμίσεις δεν είχαν τα προσδοκώμενα αποτελέσματα λόγω της διατήρησης του συγκεντρωτικού χαρακτήρα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος (Μιχόπουλος, 1993: 64· Μιχόπουλος, 1998· Σαΐτης, 1997: 116).

Η αλλαγή στον αριθμό των ΟΤΑ, που δημιουργείται αρχικά με το πρόγραμμα “Καποδίστριας” (Ν. 2539/1997) και στη συνέχεια με το πρόγραμμα “Καλλικράτης” (Ν. 3852/2010) μεταβάλλει τον τρόπο λειτουργίας των οργάνων κοινωνικής συμμετοχής και μειώνει την αξιοποίησή τους από τις τοπικές αρχές. Στόχος τους είναι οι Σχολικές Επιτροπές να αναλάβουν με επιτυχία τη διαχείριση και τη συντήρηση των σχολικών μονάδων. Η διαχείριση, όμως, μεγάλου αριθμού σχολικών μονάδων από τους Δήμους επιβεβαιώνει την αναποτελεσματικότητα της σύνδεσης σχολείου και Σχολικής Επιτροπής εξαιτίας της δημιουργίας νέων τύπων σχολείων (ολοήμερα διευρυμένου ωραρίου, ενιαίου τύπου, μουσικά σχολεία, καλλιτεχνικά σχολεία κ.ά.) και της αναβάθμισης της λειτουργίας των υπαρχόντων (ολοήμερα σχολεία, εργαστήρια, πρόσθετη διδακτική υποστήριξη με λειτουργία τμημάτων ένταξης, τμημάτων υποδοχής και τμημάτων ενισχυτικής διδασκαλίας κ.λπ.) που οδηγούν σε ένα πρόβλημα: ο αριθμός των Σχολικών Επιτροπών να αλλάζει με γρήγορους ρυθμούς.

Ο Ν. 3852/2010 οδηγεί στη γιγάντωση των αρμοδιοτήτων των Δήμων και των υποχρεώσεων των Σχολικών Επιτροπών ανά Δήμο. Οι συγχωνεύσεις μετέβαλλαν το εκπαιδευτικό τοπίο, αύξησαν τη γραφειοκρατία και την αναποτελεσματικότητα των Σχολικών Επιτροπών λόγω των διαρκώς μεταβαλλόμενων αρμοδιοτήτων. Με οδηγίες του Υπουργείου Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης, οι ΟΤΑ προχώρησαν σε συγχωνεύσεις Σχολικών Επιτροπών απαραίτητες από διαχειριστική άποψη, που άλλαξαν όμως το χαρακτήρα και τις λειτουργίες τους, αφού μετατράπηκαν σε φορείς διαχείρισης σχολικών μονάδων, όλων των κατηγοριών, πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (νηπιαγωγεία, δημοτικά, γυμνάσια, λύκεια) με μεγάλο όγκο εργασιών, με οικονομικές αρμοδιότητες που αφορούσαν προμήθειες, αλλά και διαχειριστικές υποχρεώσεις με υψηλούς προϋπολογισμούς. Με τον τρόπο αυτό εμφανίστηκαν δυσλειτουργίες στην αξιοποίηση των πόρων αλλά, κυρίως στην επιτυχή διαχείριση των σχολικών μονάδων.

Αυτό το γεγονός έχει ως αποτέλεσμα το συνολικό επενδυτικό και λειτουργικό κόστος των σχολικών μονάδων να είναι ακαθόριστο βάσει των απολογισμών των Σχολικών Επιτροπών. Αν μάλιστα συνυπολογιστεί το κόστος του εκπαιδευτικού και διοικητικού προσωπικού και τα έξοδα των εκπαιδευτικών δράσεων που καλύπτονται άμεσα από το Υπουργείο Παιδείας, τότε είναι σαφές ότι κανένας δεν γνωρίζει επακριβώς το συνολικό κόστος ενός σχολείου στη χώρα μας, όχι μόνο σε ότι αφορά τη λειτουργία και συντήρησή του, αλλά και σε ότι σχετίζεται με το κόστος του ανθρώπινου δυναμικού και της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Οι πολιτικές εξαγγελίες του 2011 είχαν στόχο τη δημιουργία σχολικών μονάδων ανοιχτών στην τοπική κοινωνία, δηλαδή σχολικοί θύλακες που γειτνιάζουν μεταξύ τους και συνδέονται διοικητικά και παιδαγωγικά (Λυμπέρης, 2014: 103-104).

Στο πλαίσιο αυτό οι παρεμβάσεις της τοπικής αυτοδιοίκησης και των οργάνων κοινωνικής συμμετοχής αναπτύσσουν έναν έντονο πολιτικό και επιστημονικό διάλογο και ενισχύουν την κριτική αντιπαράθεση. Το όραμα της

αποκέντρωσης και της αυτοδιαχείρισης του σχολείου βάσει των υφιστάμενων οικονομικών και κοινωνικών δομών καθίσταται ανέφικτο και απροσδιόριστο (Καββαδίας, 2005).

Οι ρυθμίσεις για την ενίσχυση της αποκεντρωμένης δομής του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος έχουν ατελή χαρακτήρα, καθώς δεν επιτεύχθηκε επιτυχής συμμετοχή των τοπικών φορέων και των εκπαιδευτικών (Σαΐτης, 2007: 56). Οι παρεμβάσεις των οργάνων κοινωνικής συμμετοχής περιορίζονται σε ζητήματα κατανομής των δημόσιων πόρων για τις υλικές υποδομές (Ανδρέου, 1996· Ανδρέου & Παπακωνσταντίνου, 1994: 247).

ΤΑ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΓΙΑ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (1985) έδωσε ώθηση στην ανάπτυξη ενός πολιτικού και επιστημονικού διαλόγου με τη δραστηριοποίηση των οργάνων κοινωνικής συμμετοχής. Ο εισηγητής της κυβερνητικής πλειοψηφίας (ΠΑ.ΣΟ.Κ.) επισήμανε τον δημοκρατικό και αποκεντρωμένο χαρακτήρα του νομοσχεδίου τονίζοντας την ενεργό δραστηριοποίηση των οργάνων κοινωνικής συμμετοχής (Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων, αγόρευση Κ. Κοντοπόδη, 1986: 888-890).

Η αξιωματική αντιπολίτευση (Ν.Δ.) χαρακτήρισε το νομοσχέδιο αντισυνταγματικό με ασάφεια στον καθορισμό των αρμοδιοτήτων των οργάνων κοινωνικής συμμετοχής. Το νομοσχέδιο δεν εισάγει την αποκέντρωση, αφού όλα τα ζητήματα ρυθμίζονται με απόφαση του Υπουργού και το πολύπλοκο σύστημα Επιτροπών καλλιεργεί την ανευθυνότητα στον διοικητικό τομέα (Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων, αγόρευση Ν. Καλτεζιώτη, 1986: 890-894· Νούτσος, 1986: 76, Fassoulis, 2013; Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων, αγόρευση Β. Τσουδερού, 1986: 896-898).

Ο εισηγητής του ΚΚΕ θεώρησε αρνητικό στοιχείο την εμπλοκή των οργάνων κοινωνικής συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων για τη λειτουργία των σχολικών μονάδων (Ανδρέου, 1984: 81-82).

Η διδασκαλική ομοσπονδία (ΔΟΕ) χαιρέτισε την κατάθεση του νομοσχεδίου με την αιτιολογία ότι θέτει την εκπαίδευση στην υπηρεσία των πολιτών της χώρας (Διδασκαλικό Βήμα, τ. 961, 1985:1· Διδασκαλικό Βήμα, τ. 969, 1985: 3).

Αντιρρήσεις διατυπώθηκαν από το ανώτατο συνδικαλιστικό όργανο των Γονέων και Κηδεμόνων. Η ΑΣΓΜΕ διατύπωσε ενστάσεις για την ελλειμματική παρουσία των Συλλόγων Γονέων και της τοπικής αυτοδιοίκησης στα κέντρα λήψης αποφάσεων και θεώρησε αναποτελεσματική τη συμμετοχή των κοινωνικών οργάνων που διατυπώνουν μόνο συμβουλευτικές, γνωμοδοτικές και καθοδηγητικές απόψεις. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε η πρόταση για καθιέρωση Σχολικού Συμβουλίου στο οποίο είναι απαραίτητη η ισότιμη συμμετοχή όλων των κοινωνικών εταίρων (ΑΣΓΜΕ, 1984: 110, 113).

Εκτός από τις επικρίσεις ο νόμος δέχτηκε και θετικά σχόλια από αρκετούς όπως ο Α. Βουγιούκας, που τον χαρακτήρισε «γνήσια δημοκρατικό στις βασικότερες πτυχές του» (Βουγιούκας, 1986: 115). Επίσης, ο Θ. Γέρου χαρακτήρισε τις μεταρρυθμίσεις της περιόδου 1981 - 1985 ως «βαθιές τομές στην

εκπαίδευση» (Γέρου, 1985), ενώ ο Σ. Μπουζάκης υποστήριξε ότι «αποτελούν την πιο ολοκληρωμένη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μετά την Απελευθέρωση και καλύπτουν το σύνολο των εξωτερικών και εσωτερικών χαρακτηριστικών της [εκπαίδευσης]» (Μπουζάκης, 1986: 144).

ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ

Η λειτουργία των συλλογικών κοινωνικών οργάνων διέψευσε τις προσδοκίες για ουσιαστική κοινωνική συμμετοχή, γιατί ενώ θεσπίστηκαν ως όργανα κοινωνικού ελέγχου και δημοκρατικού προγραμματισμού της εκπαίδευσης δεν έλαβαν εξουσία από την κεντρική διοίκηση (Αθανασούλα-Ρέππα, 1992· Σαΐτη, 1999: 40-52· Τσουντας, 1996· Ανδρέου, 1999· Μλεκάνης, 2005· Σαΐτης, 2007: 56).

Τα όργανα, όπως λειτουργούν με τις ρυθμίσεις του Ν. 1566/1985, δεν επηρεάζουν τη λειτουργία του σχολικού μηχανισμού (Νούτσος, 1986: 81). Αν και η θεσμοθέτηση των κοινωνικών οργάνων προβάλλεται ως μια βασική καινοτομία στον χώρο της εκπαίδευσης, ενέχει και αντιφάσεις για τους εξής λόγους:

- Τα όργανα κοινωνικής συμμετοχής αποτελούν αναγκαστική επιβολή από την κεντρική εξουσία. Ο Υπουργός Παιδείας αποφασίζει για τον τρόπο λειτουργίας των οργάνων κοινωνικής συμμετοχής, γεγονός που σημαίνει ότι υπακούουν και εξυπηρετούν μια ενιαία συγκεντρωτική αντίληψη.
- Τα όργανα έχουν συμβουλευτικό ρόλο (Μλεκάνης, 2005: 52)
- Αποφασιστικές αρμοδιότητες δόθηκαν στη Σχολική Επιτροπή που αποτελεί τον σύνδεσμο μεταξύ ΟΤΑ και σχολείου για διαχειριστικά ζητήματα (Νούτσος, 1986: 81· Μαυρογιώργος, 1999: 123· Σαΐτης, 2001: 33· Βοζαΐτης & Υφαντή, 2006: 223).

Οι έρευνες που έγιναν σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας των συλλογικών οργάνων κοινωνικής συμμετοχής, κατέληξαν σε αρνητικά συμπεράσματα για τον τρόπο στελέχωσης, τις δυνατότητες και το μορφωτικό επίπεδο των μελών τους. Αρνητικά ήταν τα συμπεράσματα και για τον βαθμό δραστηριοποίησης, καθώς και για τη δυνατότητά τους να έχουν έναν ενεργητικό ρόλο στη λήψη αποφάσεων (Σαΐτη, 1999· Σαΐτης, 2000· Κατσαρός, 2006· Σαΐτης, 2007· Σαΐτη & Σαΐτης, 2007).

Η συμβολή της κοινωνικής συμμετοχής στην εκπαίδευση δεν είναι ανάλογη με τις προσδοκίες του νομοθέτη, όπως αυτές εκφράστηκαν στην εισηγητική έκθεση του Ν. 1566/1985 (Σαΐτης, 2007: 75). Δεν εξετάζονται με κάθε λεπτομέρεια οι δομές της κοινωνίας και οι στάσεις των ανθρώπων που έχουν κληθεί να υπηρετήσουν τους θεσμούς, αυτή η συνθήκη έχει ως αποτέλεσμα οι θεσμοί να μην βρίσκουν έρεισμα και να μην προωθούνται από την κεντρική διοίκηση, γεγονός που ισοδυναμεί με παγίωση της αδρανοποίησής τους (Σαΐτη & Σαΐτης, 2007: 59).

Οι περιορισμένες δυνατότητες ενεργοποίησης των οργάνων κοινωνικής συμμετοχής αποδίδονται στους εξής παράγοντες:

- αναποτελεσματική και αποτυχημένη λειτουργία των δημοτικών επιχειρήσεων
- οικονομική δυσπραγία των περισσότερων Δήμων
- αδιαφανείς οικονομικές δοσοληψίες χωρίς ελεγκτικούς μηχανισμούς

- αρνητικά παραδείγματα συμμετοχής της τοπικής αυτοδιοίκησης στη λήψη αποφάσεων για θέματα σχολικής λειτουργίας κατά το παρελθόν
- προώθηση πελατειακών σχέσεων, σχέσεων εξάρτησης και καθεστώς νεποτισμού από τους τοπικούς φορείς
- στελέχωση των υπηρεσιών της τοπικής αυτοδιοίκησης από άτομα χωρίς προπαιδεία και εξειδίκευση. «Είναι κόσμος με χαμηλή εξειδίκευση στα θέματα της Αυτοδιοίκησης. Αν και εκφράζουν τις τοπικές κοινωνίες, ελάχιστα γνωρίζουν περί διοίκησης τοπικών υποθέσεων, μια πολύπλοκη δουλειά που απαιτεί προπαιδεία, μόρφωση και εξοικείωση με τους θεσμούς» (Μακρυδημήτρης, 2006: 29). Οι ανεπάρκειες αυτές εμποδίζουν την ανάπτυξη ενός επεξεργασμένου σχεδίου δράσης και εγκλωβίζουν την τοπική αυτοδιοίκηση σε ένα ρόλο συντήρησης και διαχείρισης της υφιστάμενης κατάστασης, σε επίπεδο πελατειακών σχέσεων και νεποτισμού, στο πλαίσιο του οποίου, πολλές φορές, δεν εξαντλούνται ούτε τα παρεχόμενα, από το ισχύον θεσμικό πλαίσιο, περιθώρια διακριτικής ευχέρειας και δράσης (Σαΐτης, 1994: 135· Σαΐτης, 1997: 67).
- δυνητική δημιουργία ανισοτήτων στον τρόπο λειτουργίας της Παιδείας
- φόβος για απώλεια του δημόσιου χαρακτήρα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος
- πιθανές μεταβολές στον τρόπο λειτουργίας του εργασιακού καθεστώτος των εκπαιδευτικών (Κατσαρός, 2008).

Οι τοπικές συνδικαλιστικές οργανώσεις των εκπαιδευτικών φάνηκαν ιδιαίτερα επιφυλακτικές απέναντι στην ανάθεση αρμοδιοτήτων στους ΟΤΑ και στην πιθανή διεύρυνσή τους, επικαλούμενες αρνητικές εμπειρίες από τη συμμετοχή της αυτοδιοίκησης στη διοίκηση της εκπαίδευσης, την κακή οικονομική κατάσταση των Δήμων, την ελλειμματική διαχείριση, τα φαινόμενα αυταρχισμού και κατασπατάλησης του δημοσίου χρήματος (Διδασκαλικό Βήμα, 1986: 7).

Υπάρχουν αδυναμίες στον τρόπο λειτουργίας του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, που καθιστούν αναποτελεσματική τη λειτουργία των οργάνων κοινωνικής συμμετοχής περιορίζοντας τις δυνατότητες προώθησης της αποκεντρωμένης διοίκησης. Οι αδυναμίες συνδέονται αφενός με τις διαδικασίες αποκέντρωσης στη λήψη αποφάσεων, τη χρηματοδότηση και τη διαχείριση των πόρων αφετέρου εντοπίζονται στις διαδικασίες συνεργασίας της σχολικής μονάδας και της τοπικής κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό θεωρείται αναγκαίος ο επαναπροσδιορισμός της συνέργειας των οργάνων κοινωνικής συμμετοχής με το σχολείο και την κοινωνία με νέα σύγχρονα χαρακτηριστικά συμμετοχικών κοινωνικών θεσμών, με όρους ουσιαστικής αποκέντρωσης στη λήψη αποφάσεων, τη χρηματοδότηση, τη διαχείριση πόρων και την κοινωνική λογοδοσία (Fassoulis, 2013).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με τον Ν. 1566/1985 και όσων ακολούθησαν έγινε μια προσπάθεια αποκέντρωσης του εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά χωρίς επιτυχία. Το σύστημα που θεσμοθετήθηκε καθιέρωσε μερικού βαθμού αντιπροσωπευτικότητα (Ανδρέου & Παπακωνσταντίνου, 1994: 247) Η παρέμβαση αυτή έμεινε ημιτελής και δεν ολοκληρώθηκε, αφού δεν εκδόθηκαν προεδρικά διατάγματα για τη ρύθμιση

επιμέρους θεμάτων που ήταν απαραίτητα για τη συμπλήρωση του νόμου (Σκουρή & Τάχος, 1995: 75-76). Με αυτό τον τρόπο η αποκέντρωση περιορίστηκε σε θέματα σχολικής παρουσίας και διαχείρισης των κονδυλίων για τη συντήρηση και τον εξοπλισμό των σχολικών κτηρίων, ενώ η κεντρική εξουσία διατήρησε εξ ολοκλήρου το δικαίωμα της τελικής απόφασης (Ανδρέου, 1996: 3-4).

Διατυπώνεται η ανάγκη για αποκέντρωση, αλλά στην πράξη «αντικαταστάθηκαν ο συγκεντρωτισμός και η ιεραρχία των προσώπων με τον συγκεντρωτισμό και την ιεραρχία των συμβουλίων», στα οποία έχουν την πλειοψηφία οι εκπρόσωποι της εξουσίας (Ανδρέου και Παπακωνσταντίνου, 1994: 90). Έτσι οι θεσμοί της αποκέντρωσης και του κοινωνικού ελέγχου θεωρείται ότι στην πράξη λειτουργούν ως περίβλημα «νομιμοποίησης μιας λαϊκίστικης, συγκεντρωτικής εκπαιδευτικής πολιτικής» (Σαματάς, 1995: 128).

Η ελληνική κοινωνία στερείται θεσμών και κουλτούρας κοινωνικής διαβούλευσης (Δαμανάκη κ.ά., 2006: 43). Η απουσία μιας κουλτούρας συνεργατικότητας όχι μόνο στον χώρο της εκπαίδευσης, αλλά ευρύτερα στην ελληνική κοινωνία δεν επιτρέπει στα άτομα να λειτουργήσουν αποδοτικά. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι ιδιαίτερα έντονα στο πεδίο της εκπαίδευσης. Σύμφωνα με στοιχεία του ΟΟΣΑ, η Ελλάδα διαθέτει ένα συγκεντρωτικό εκπαιδευτικό σύστημα (OECD, 2003). Γι' αυτό, ίσως, όπως σημειώνουν οι Fullan & Hargreaves (1999), «στην αρχή θα χρειαστεί μια "τεχνητή" συνεργατικότητα, όπως αυτή που προβλέπεται από το Ν. 1566/1985 για τη συμμετοχή της τοπικής αυτοδιοίκησης στη λειτουργία της εκπαιδευτικής μονάδας με τον ορισμό Επιτροπών οι οποίες ορίζονται κεντρικά και καλούνται υποχρεωτικά οι εμπλεκόμενοι να λάβουν μέρος. Όσο όμως αυτή η συνεργατικότητα παρατείνεται και κανονίζεται κεντρικά, αναλύεται σε νομιμοποιητική διεκπεραίωση κεντρικών πολιτικών με καθορισμένα και προβλέψιμα αποτελέσματα ..... δεν ευνοείται ο δρόμος για ουσιαστική συνεργασία με την τοπική αυτοδιοίκηση και γρήγορα θα μετατραπεί σε μια διεκπεραιωτική, γραφειοκρατική διαδικασία» (Fullan-Hargreaves στο Μαυρογιώργος, 1999: 147). Απαιτούνται διεργασίες συνεργασίας, που θα λειτουργούν πέρα από κεντρικούς σχεδιασμούς και θα διαμορφώνουν θετική στάση στους φορείς της τοπικής κοινωνίας.

Ακόμα και σε αυτές τις συνθήκες, η εμπειρία που προέκυψε αξίζει να μελετηθεί συστηματικά. Η θεσμοθέτηση οργάνων κοινωνικής συμμετοχής μπορεί να αποφέρει σημαντικά αποτελέσματα στον εκπαιδευτικό οργανισμό και την κοινωνία (Αθανασούλα-Ρέππα, 1992: 177).

Βιβλιογραφία

- Αθανασούλα-Ρέππα Α. (1992). Επαγγελματική εξειδίκευση του μαθητικού δυναμικού της δευτεροβάθμιας τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης και περιφερειακές αγορές εργασίας. *Εκπαίδευση και Επάγγελμα*, Οκτώβριος 1992, 3 (4), 197-209.
- Ανδρέου, Α. (1984). Διάλογος για τη δομή και τη λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Προσχέδιο νόμου για τη γενική εκπαίδευση ή η αποφυγή της ιδεολογικής αντιπαράθεσης. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 17, 81-82.
- Ανδρέου, Α., Παπακωνσταντίνου Γ. (1994). *Εξουσία και οργάνωση. Διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*. Αθήνα: Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη.
- Ανδρέου, Α. (1996). Η «αποκέντρωση» του εκπαιδευτικού συστήματος. Ζητήματα θεωρίας και ένα πλαίσιο συζήτησης. *Ελλωπία*, 5, 415-418.

- Α.Σ.Γ.Μ.Ε. (1984). Οι θέσεις της Α.Σ.Γ.Μ.Ε. για το προσχέδιο νόμου «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης». *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 16, σελ. 110-114.
- Βοζαίτης, Γ. & Υφαντή, Α. (2006). Αποκεντρωτικές πολιτικές και τάσεις ενδυνάμωσης του σχολείου κατά την περίοδο 1985-2003 στην Ελλάδα. Κριτική προσέγγιση. Στο: Μπαγάκης, Γ. (επιμ.) *Εκπαιδευτικές αλλαγές, η παρέμβαση του εκπαιδευτικού και του σχολείου*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 221-228.
- Βουγιούκας, Α. (1986). *Δοκίμια εκπαιδευτικού προβληματισμού*. Αθήνα: Φελέκη.
- Barroso, J. (2001). Autonomie et modes de régulation locale dans le système éducatif. *Revue Française de Pédagogie*, no 130, 57-72.
- Beane A. J. & Apple M. (2003). *Virtual School: The sciences of Education Online*. Διαθέσιμο στο: <http://www.auth.gr/virtualschool/3.2/Praxis/BeaneApple.html> (Πρόσβαση 20 Ιουνίου 2018).
- Γεραπετρίτης, Γ. (2007). *Ισότητα και θετικά μέτρα*. Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Α. Σάκκουλας.
- Γέρου, Θ. (1985). *Βαθιές τομές στην Εκπαίδευση (1981-1985)*. Αθήνα: Gutenberg.
- Chevallier, J. (1993). *Διοικητική Επιστήμη*. Αθήνα - Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Curren, R. (2007). *Philosophy of Education: An anthology*. Blackwell Publishing.
- Δαμανάκη, Μ., Κουλαϊδής, Β., Κόκκος, Α., Λάμνιαν, Κ., Δημόπουλος, Κ. (2006). *Ανοικτό στην κοινωνία σχολείο*. Ινστιτούτο Επιμόρφωσης.
- Δημακόπουλος, Γ. (2008). *Η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στα περιφερειακά επιμορφωτικά κέντρα και η αποτελεσματικότητά της. Εμπειρική έρευνα με βάση τις απόψεις των επιμορφωτών*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://nemertes.lis.upatras.gr/jsrui/handle/10889/1502> (Πρόσβαση 17 Φεβρουαρίου 2019).
- Διδασκαλικό Βήμα. (1985). Αριθμός Φύλλου 961 & 969. Αθήνα: ΔΟΕ.
- Διδασκαλικό Βήμα. (1986). Αριθμός Φύλλου 1097. Αθήνα: ΔΟΕ.
- Dean, J. (1995). *Managing the primary school*. London: Routledge. Στο: Ι. Κατσαρός, (2008). *Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Π.Ι.
- Εισηγητική έκθεση Ν. 1566/1985.
- Fassoulis, K. (2013). *'Local' bodies of social participation in the Greek educational system Ambiguous laws and practices and the ambivalence of the public political discourse (1982-2013)*. Athens: European Public Law Organization - 1/2013.
- Καββαδίας, Γ. (2005). *Δομή της εκπαίδευσης, αποκέντρωση και τοπική αυτοδιοίκηση. Στα Πρακτικά Ημερίδας του Δήμου Νίκαιας με θέμα: Οι εξελίξεις στην Παιδεία και ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης*. Νίκαια: Δήμος Νίκαιας.
- Καρατζαφέρη, Θ. (2018). *Ο ρόλος των οργάνων κοινωνικής συμμετοχής στη διοίκηση και λειτουργία των εκπαιδευτικών μονάδων στα εκπαιδευτικά συστήματα κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ιδεολογικά, οργανωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά. Συγκριτική μελέτη*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα.
- Karatzaferi, T. (2020). Autonomous school and decentralized school function. *Πέλοπας*, 4(1), 81-93. ISSN: 2529-1831. Διαθέσιμο στο: http://library.uop.gr/magazine/index.php/pelopas/issue/viewIssue/11/pdf_5
- Κατσαρός, Ι. (2006). *Σχολική μονάδα και τοπική αυτοδιοίκηση: ένα νέο πλαίσιο δράσης για τον Διευθυντή - σύγχρονο ηγέτη*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Κατσαρός, Ι. (2008). *Αποκέντρωση και Αποσυγκέντρωση: Κριτική θεώρηση του γενικού πλαισίου και των σχετικών τάσεων στο χώρο της εκπαίδευσης*. *Επιστημονικό Βήμα*, 9, 88-108.
- Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας. (2005). *Αποτύπωση του εκπαιδευτικού συστήματος σε επίπεδο σχολικών μονάδων*. Αθήνα: ΚΕΕ.
- Κοντιάδης, Ξ. (2008). *Εισαγωγή στην κοινωνική διοίκηση και τους θεσμούς κοινωνικής ασφάλειας*. Παπαζήση, 2008.

- Λυμπέρης, Λ. (2014). Συγκεντρωτισμός - αποκέντρωση στη διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος: Θεωρητικός προβληματισμός πρακτικές δυτικών χωρών. *Τα Εκπαιδευτικά*, 103- 104.
- Μακρουδημήτρης, Α. (2006). Οι αιρετοί χρειάζονται εκπαίδευση. *Η Καθημερινή*, 15/10/2016.
- Μαρινάκης, Γ. (2009). Τοπική αυτοδιοίκηση και εκπαίδευση: Σχέση υγιούς αλληλεξάρτησης ή επιβεβλημένος συσχετισμός; Η περίπτωση του Δήμου Ρεθύμνου. Στο: Οικονομίδης, Β. Ελευθεράκης, Θ. (επιμ.) *Εκπαίδευση, Δημοκρατία και Ανθρώπινα Δικαιώματα*. Αθήνα: Ατραπός, 118-137.
- Μαυρογιώργος, Γ. (1999). Η εκπαιδευτική μονάδα ως φορέας διαμόρφωσης και άσκησης εκπαιδευτικής πολιτικής. Στο: Αθανασούλα-Ρέππα, Α. Κουτούζης, Μ. Μαυρογιώργος, Γ. Νιτσόπουλος & Β. Χαλκιώτης, Δ. (επιμ.). *Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων*, τόμ. Α'. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 116.
- Μιχόπουλος, Α. (1993). *Η εκπαίδευση στο πλαίσιο της οργανωτικής θεωρίας*. Αθήνα.
- Μιχόπουλος, Α. (1998). *Εκπαιδευτική διοίκηση: Διαδικασίες δόμησης μορφολογίας*. Αθήνα.
- Μλεκάνης, Μ. (2005). *Οι συνθήκες εργασίας των εκπαιδευτικών*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Μπέσιλα-Βήκα, Ε. (2001). *Τοπική Αυτοδιοίκηση: Ένας σύγχρονος διοικητικός θεσμός*. Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας.
- Μπουζάκης, Σ. (1986). *Παιδαγωγικοί και κοινωνικοπολιτικοί προβληματισμοί*. Αθήνα.
- Νόμος 309/1976: «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως», ΦΕΚ 100/ 30-4-1976, τ. Α'. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Νόμος 576/1977: «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Μέσης και Ανωτέρας Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαιδεύσεως», ΦΕΚ 102/ 13-4-1977, τ. Α'. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Νόμος 1304/1982: «Για την επιστημονική - παιδαγωγική καθοδήγηση και τη διοίκηση στη Γενική και τη Μέση Τεχνική - Επαγγελματική Εκπαίδευση και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 144/ 7-12-1982, τ. Α'. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Νόμος 1566/1985: «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 167/ 30-9-1985, τ. Α'. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Νόμος 1894/1990: «Για την Ακαδημία Αθηνών και άλλες εκπαιδευτικές διατάξεις», ΦΕΚ 110/ 27-8-1990, τ. Α'. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Νόμος 2026/1992: «Ρύθμιση θεμάτων οργάνωσης και προσωπικού της δημόσιας διοίκησης και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ 43/ 23-3-1992, τ. Α'. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Νόμος 2539/1997: «Συγκρότηση Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης», ΦΕΚ 244/ 4-12-1997, τ. Α'. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Νόμος 3852/2010: «Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης», (ΦΕΚ 87/τ.Β'/7.6.2010) ΦΕΚ 318/τ.Β'/25.2.2011, τ. Α'. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Νούτσος, Χ. (1986). *Ιδεολογία και εκπαιδευτική πολιτική*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- OECD. (2003). *Annual Report. Education at a Glance*. Paris: OECD Publishing.
- Πανάρετος, Ι. (2000). *Συμβούλια Παιδείας και εκπαιδευτικά όργανα κοινωνικής συμμετοχής στην Ευρώπη. Πρακτικές και πολιτικές*. Αθήνα: Ινστιτούτο Στατιστικής Τεκμηρίωσης.
- Παπακωνσταντίνου, Γ. (2012). Κράτος - Αποκέντρωση - Αυτοτέλεια: Σκοπούμενες αλλαγές. *Νέα Παιδεία*, 141, 25-50.
- Π.Δ. 45/1993: «Καθορισμός αρμοδιοτήτων που διατηρούνται από τον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων», ΦΕΚ 16/ 16-2-1993, τ. Α'.
- Π.Δ. 201/1998 «Οργάνωση και λειτουργία των δημοσίων σχολείων», ΦΕΚ 161/ 1-7-1998, τ. Α'.

- Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων. (1986). *Δ΄ Περίοδος Προεδρευόμενης Δημοκρατίας: Σύνοδος Α΄ - ΚΗ΄ Συνεδρίαση 27/8/1985 (Τμήμα διακοπής εργασιών)*, τ. Α΄. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Σαΐτη, Α. (1999). Ο ρόλος των οργάνων λαϊκής συμμετοχής στην εκπαίδευση: η περίπτωση του σχολικού συμβουλίου. *Διοικητική Ενημέρωση*, 14, 40-52.
- Σαΐτη, Α. & Σαΐτης, Χ. (2007). Ο θεσμός του Σχολικού Συμβουλίου (1985-2005): Απολογισμός και ανάγκη επαναπροσδιορισμού του ρόλου του. *Επιστήμες Αγωγής (πρώην Σχολείο και Ζωή)*, 4, 45-66.
- Σαΐτης, Χ. (1994). *Βασικά θέματα της σχολικής διοίκησης*, Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Σαΐτης, Χ. (1997). Management ολικής ποιότητας: μια νέα μεθοδολογία για τον εκσυγχρονισμό του συστήματος της εκπαίδευσης. *Διοικητική Ενημέρωση*, 9, 21-51.
- Σαΐτης, Χ. (2000). Η συμβολή της Σχολικής Επιτροπής στην αποτελεσματική λειτουργία του σχολείου. *Διοικητική Ενημέρωση*, 17, 28-49.
- Σαΐτης, Χ. (2001). *Η λειτουργία του σχολείου μέσα από τις αποφάσεις του Συλλόγου Διδασκόντων*. Αθήνα: Ατραπός.
- Σαΐτης, Χ. (2007). Στάσεις και αντιλήψεις των διευθυντών σχολικών μονάδων για τη λειτουργικότητα της Δημοτικής και Κοινοτικής Επιτροπής Παιδείας (ΔΚΕΠ). *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 150, 55-78.
- Σαματάς, Μ. (1995). Ο ελληνικός εκπαιδευτικός γραφειοκρατισμός. Μια κοινωνικοπολιτική θεώρηση της γραφειοκρατούμενης ελληνικής εκπαίδευσης. Στο: Α. Καζαμιάς & Μ. Κασσωτάκης (επιμ.). *Ελληνική εκπαίδευση: Προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*. Αθήνα: Σείριος, 120-149.
- Σκουρής, Β. & Τάχος, Α. (1995). *Δίκαιο της παιδείας*. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Υπουργική Απόφαση Δ4/662/ 23-12-1998 (διορθωμένη σύμφωνα με την από 20-1-1999 εγκύκλιο). «Όργανα Οργανώσεων Γονέων».
- Unesco. (2000). *World education report 2000. The right to education: towards education for all throughout life*. Paris: Unesco.
- Φασούλης, Κ. (2009). Το δικαίωμα στην εκπαίδευση και οι ίσες εκπαιδευτικές ευκαιρίες. Ιδεολογικές προσεγγίσεις και εννοιολογικές διασαφηνίσεις. *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, Δεκέμβριος 2008 - Μάιος 2009, 11-12, 129-152.
- Χατζηδημητρίου, Ε. (2009). *Αποκεντρωτικό θεσμικό πλαίσιο στην εκπαίδευση: Αξιολόγηση πρακτικών εφαρμογής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και αποτελέσματα (1982-2005)*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα.
- Weiler, H. (1983). Legalization, Expertise and Participation: Strategies of Compensatory Legitimation in Educational Policy. *Comparative Education Review*, 27, 259-276.

ISSN: 2529-1831 (Online)
<http://library.uop.gr/magazine>

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

ψηφιακή Ελλάδα
Όλα είναι δυνατά
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
"Ψηφιακή Σύγκλιση"

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης